

ISSN 2451-0998
e-ISSN 2543-7461

Intercultural Communication

No. 2(5) 2018

ALCIDE DE GASPERI UNIVERSITY
OF EUROREGIONAL ECONOMY IN JÓZEFÓW

ALCIDE DE GASPERI UNIVERSITY OF EUROREGIONAL ECONOMY
IN JÓZEFÓW

Intercultural Communication

Vol. 2(5), 2018

Scientific journal
Issued twice a year

ISSN 2451-0998
e-ISSN 2543-7461

Graca Tadeusz	Ph.D., Alcide De Gasperi University of Euroregional Economy in Józefów, Poland, Warsaw (<i>Editor-in-Chief</i>)
Sokolova Sofia	Assoc. Prof., Ph.D., Alcide De Gasperi University of Euroregional Economy in Józefów, Poland, Warsaw (<i>Deputy Editor</i>)
Luczyńska Aurelia	mgr, Alcide De Gasperi University of Euroregional Economy in Józefów, Poland, Warsaw (<i>English, Polish language editor</i>)
Sznajderowa Anna	Sc.D., Matej Bel University, Slovakia, Banská Bystrica (<i>Slovak language editor</i>)
Dudko Iryna	Assoc. Prof., Ph.D., National Pedagogical Dragomanov University, Institute of Philology Ukrainian, Ukraine, Kyiv (<i>Ukrainian language editor</i>)
Ulishchenko Violetta	Prof., Sc.D., Open International University of Human Development “Ukraine”, Ukraine, Kyiv (<i>Russian language editor</i>)
Čižmárová Mária	Prof., Sc.D., University of Prešov, Slovakia, Prešov
Krajewski Piotr	Prof., Sc.D., University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland, Olsztyn
Nesterenko Galyna	Prof., Sc.D., National Pedagogical Dragomanov University, Institute of Requalification and Advanced Training, Ukraine, Kyiv
Sitarz Mirosław	J.C.D., Prof., Sc.D., The John Paul II Catholic University of Lublin, Poland, Lublin
Terem Peter	Prof., Sc.D., Matej Bel University, Slovakia, Banská Bystrica
Zhanpeissova Naziya	Assoc. Prof., Sc.D., Baishev University Aktobe, Republic of Kazakhstan, Aktobe
Breński Wiesław	Prof., Sc.D., University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland, Olsztyn
Wiśniewski Rafal	Prof., Sc.D., University Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw, Poland, Warsaw
Zarzecki Marcin	Ph.D., University Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw, Poland, Warsaw

Proofreading: Lidiia Bilonozhko, Ph.D., Sofia Sokolova, Ph.D.

Cover: Jadwiga Popowska

Typesetting, type-matter: Jadwiga Popowska

Volume 12,61 ark. ed.

Circulation – 100 copies

Printing and binding:

INTER-BOOK Paulina i Grzegorz Indrzejczyk S.C., Wiejca 51, 05-085 Kampinos

Address publisher

Wyższa Szkoła Gospodarki Euroregionalnej im. Alcide De Gasperi w Józefowie

05-410 Józefów, ul. Sienkiewicza 4; tel/fax (+48) 22 789 19 03; <http://wsge.edu.pl>

www.interculturalwsge.com

intercultural@wsge.edu.pl

ISSN 2451-0998,

e-ISSN 2543-7461

© Wyższa Szkoła Gospodarki Euroregionalnej im. Alcide De Gasperi w Józefowie.

All Rights Reserved. Copying, reprinting and distribution of all or part of this publication without permission is prohibited.

TABLE OF CONTENTS

LANGUAGE AND LITERATURE

- LUBOV MATSKO, OKSANA MATSKO 9
Ukrainian-Polish Linguistic and Cultural Parallels
Українські і польські лінгвокультурологічні комунікативні паралелі
- OLENA TYTARENKO, LIUBOV TRETIAK,
OLEXANDER LIULKA 27
Cognitive Aspects of the Verb Paradigm in the English Literature
- RUSLAN TKACHUK 47
Theological Prototext and Artistic Content of the Book of Pachomiusz
Woyna-Orański “Zwierciadło albo zasłona naprzeciw uszczypliwey
Perspektywie” (1645)
*Богословський прототекст і художній вимір книги
Пахомія Войни-Оранського “Zwierciadło albo zasłona naprzeciw
uszczypliwey Perspektywie” (1645)*
- MARIYA RAYEVA 63
Proverbs and Sayings as a Means of the World Cognition: Comparative
Analysis of Russian and Kazakh Languages
*Пословицы и поговорки как средство познания мира:
сравнительный анализ русского и казахского языков*

EDUCATION

- NAGIMASH TOYBAZAROVA 85
Methodological Bases of the Developmental Teaching
of the Kazakh Language Parts of Speech in Primary School

VITA NIKOLAYENKO	101
Interactive Technologies in the Process of Learning Russian Professional Terminology by Foreign Students Majoring in Economics	
<i>Застосування інтерактивних технологій у процесі вивчення російськомовної професійної економічної термінології студентами-іноземцями</i>	

OKSANA ZATVORNIUK, OKSANA OHMUSH-KOVALEVSKA, OLGA VASYALAKO	119
Development of Communicative Skills in the Process of Professional Self-Improvement of Students During Non-Auditing Activities of Higher Educational Establishments	
<i>Розвиток комунікативних навичок у процесі професійного самовдосконалення студентів під час позааудиторної діяльності ВПНЗ</i>	

PHILOSOPHY

SERHII HOROKHOV, IRYNA HOROKHOVA	139
American Education Sphere as a Space of Rational Critical Thinking	

INFORMATION SCIENCE

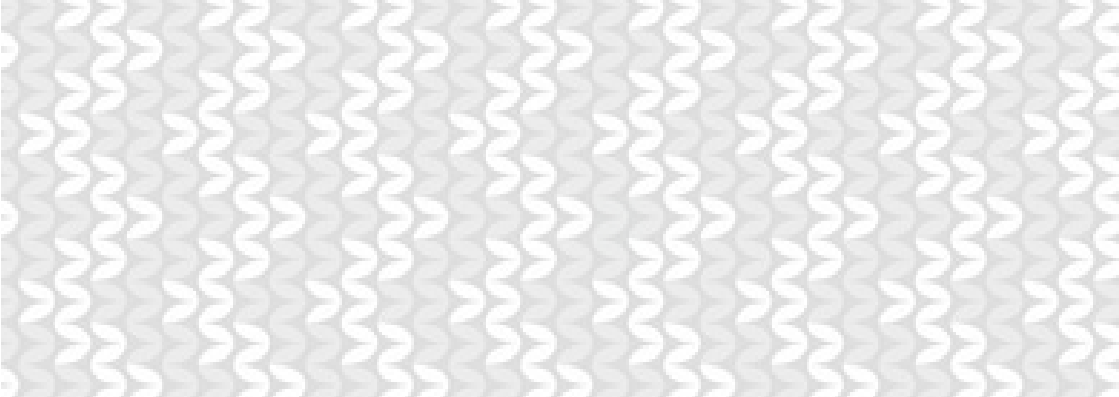
GALYNA NESTERENKO	157
Personnel Information Culture as an Object of Human Resource Management	
<i>Інформаційна культура персоналу як об'єкт кадрового менеджменту</i>	
OLENA FENDO, SERGIY PUDCHENKO	175
Virtual Laboratories as Innovative Educational Technologies in Higher Educational Institutions	
<i>Віртуальні лабораторії як інноваційні освітні технології у ВНЗ</i>	

SVITLANA TSYMBAL	191
Information Activity in the Period of Communicative Processes Globalization	
<i>Інформаційна діяльність у період глобалізації комунікативних процесів</i>	

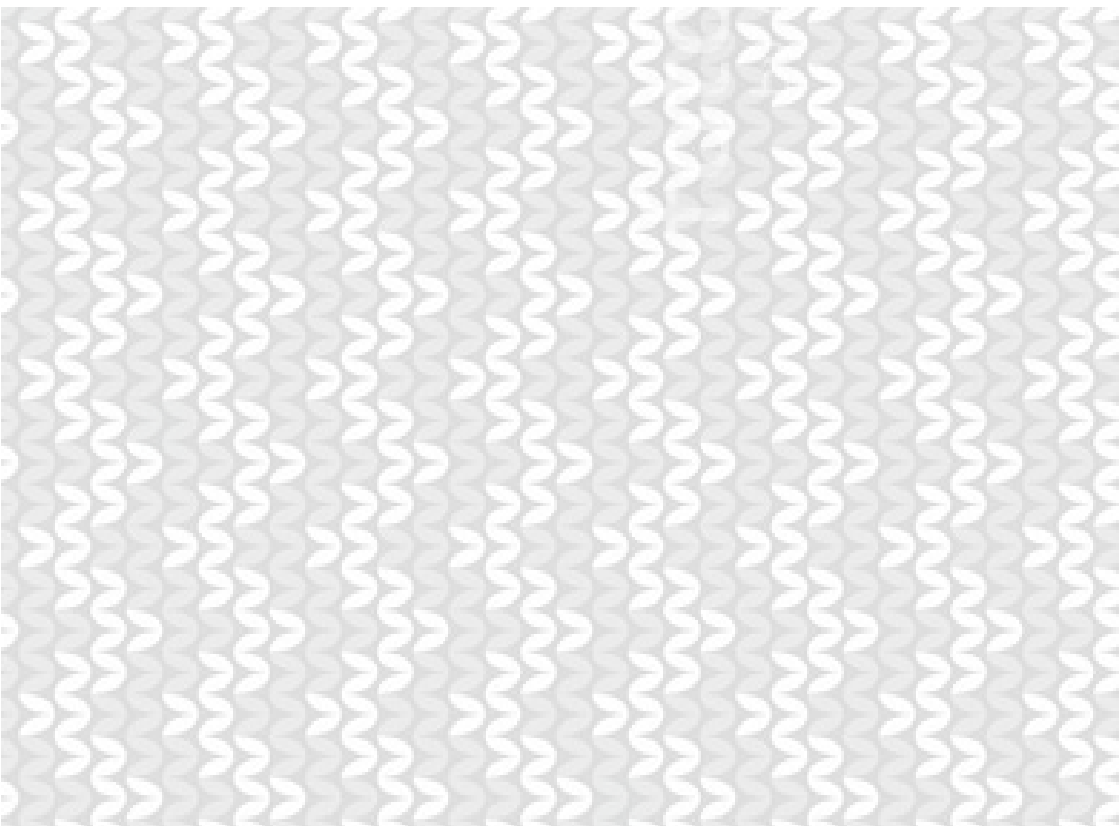
MANAGEMENT

ARTHUR ROMANOV	211
Strategies for the Development of the Ukrainian Labor Market, Based on the Power Decentralization Experience in Poland	
<i>Стратегії розвитку ринку праці України, основані на запозиченні досвіду децентралізації влади у Польщі</i>	
MYROSLAVA OLIIEVSKA	229
The Comparative Analysis of Traditions and Systems of Students' Education Financing in Ukraine and Other Countries	
<i>Порівняння традицій та систем фінансування підготовки здобувачів освіти в Україні та в інших державах</i>	
GULNAR KUNURKULZHAYEVA	249
Development of Human Capital as a Priority Direction of Socio-Economic Policy of the State	
<i>Развитие человеческого капитала как приоритетное направление социально-экономической политики государства</i>	

**LANGUAGE
AND
LITERATURE**

LUBOV MATSKO
National Pedagogical
Dragomanov University
Ukraine, Kyiv
stylistyka@ukr.net

OKSANA MATSKO
Taras Shevchenko National
University of Kyiv
Ukraine, Kyiv
OksanaMatsko@ukr.net

Matsko, L., Matsko, O. (2018). Ukrayins'ki i pol's'ki linhvokul'turolohichni komunikatyvni paraleli. [Ukrainian-Polish Linguistic and Cultural Parallels]. *Intercultural Communication*, ISSN 2451-0998, vol. 2(5)2018, pp. 9 – 26. (in Ukrainian).
DOI: 10.13166/inco/94693

Ukrainian-Polish Linguistic and Cultural Parallels

ABSTRACT

Language in human civilization as a part of political, cultural and social life is an irreplaceable communicator. Ethnically language expresses facts, events, people and time. It saves and transports stylistic phenomena of language with new thinking constructs of vision, with traditional and original stylistics of folk and literary speech. This peculiarity of language is manifested in its linguistic cultures – the linguistic conceptualization signs (units) of creative, cultural content in broad sense, cultural phenomena, cultural notions and nominations, knowledge of ideologies, individuals, events, facts and epochs. The existing state of cultural consciousness includes, in addition to the modern ideologues, the inheritance of social, aesthetic and ethical culture of the previous ages of the ethnos development. It is displayed in verbal codes in the form of lexical-grammatical semantics of linguistic units of all speech levels: phonosemantics, lexicology, phraseology, grammar, word formation, syntax, linguistic, linguistic communication, text formation, linguoculture.

Purpose. The aspirations of the authors to show language communication and cultural cooperation of Polish and Ukrainian scientific figures of culture in the past for the benefit of our nations, to motivate younger generation to a common cultural work have been the subjects of our linguistic style study.

Methods. The descriptive method makes it possible to carry out a description of the textual material; historical and philological commentary explains the philological sense in the historical context; with the help of linguistic and linguocultural analysis of literary texts, we define stylistics and linguocultures that have a conceptual value in the studied samples.

Results. The general conclusion may be the fact of the recognition of the extremely important role of numerical inter-language and intercultural contacts between Ukrainians and Poles in the past and the projections of their future development. In today's turbulent world, which is undergoing regular attacks in an undeclared information war, friendly contacts and mutual understanding between our peoples depend to a large extent on knowledge and appreciation of the road of understanding they have gone through. Polish-Ukrainian relations have been experiencing different, more and less successful periods, but in the perspective of the historical development of the two modern European powers, bright future based on mutual understanding, mutual respect and mutual assistance is seen – this implies future directions of research.

Keywords: *Ukrainian language; linguistic stylistics; Ukrainian culture; linguistic personality; artistic language; artistic style.*

Українські і польські лінгвокультурологічні комунікативні паралелі

АНОТАЦІЯ

Мова була є і буде в майбутньому в людській цивілізації незамінним повноцінним соціокультурним, феноменальним комунікантом, будучи компонентом політичного, культурного і суспільного життя. Вона емотивно виражає, предметно номінує й логічно концептуалізує якості та сутності, факти і події, людей і час. Зберігає їх і транспонує, абстрагуючи і синхронізуючи концептуальне ідеотворче осмислення лексико-граматичних, стилістичних явищ мови з новою парадигмою часу, поєднує нові мисленнєві конструкти бачення з традиційною та оригінальною стилістикою народного й літературного мовлення. Ця особливість мови виявляється у її лінгвокультуремах – мовних знаках (одиницях) концептуалізації іде-

отворчого, культурного змісту в широкому розумінні, культурних явищ, культурних понять і номінацій, знання ідеологій, осіб, подій, фактів, епох. Найважчий стан культурної свідомості містить у собі, окрім сучасних ідеологем, спадок соціальної, естетичної й етичної культури попередніх епох розвитку етносу. Він відображається у вербальних кодах у вигляді лексико-граматичної семантики мовних одиниць усіх рівнів мови: фоносемантики, лексикології, фразеології, граматики, словотворення, синтаксису, лінгвостилістики, лінгвокомунікації, текстотворення, лінгвокультурології.

Лінгвокультурологія інтерпретує вербалізацію ідеологій, логічних і морально-етичних понять, концептосфери яких у сучасних слов'янських мовах можуть бути більшою чи меншою мірою споріднені близькі, подібні, схожі, але не повністю збігаються, бо мають оригінальне етнологічне лексикосемантичне оточення. За високою мірою схожості змісту їх прийнято називати лінгвокультурами загальнолюдського характеру. Кожна національна мова, крім них, володіє багатством специфічних власне національних лінгвокультурем, які виражають самобутні найсуттєвіші національні риси етносу і його життя, культури, ідеології, мови.

Мета. Метою даного лінгвостилістичного дослідження є намагання авторів показати мовну комунікацію і культурну співпрацю польських і українських вчених діячів культури в минулому на благо наших народів – українського і польського з тим, щоб спонукати нові покоління наших етносів до спільної культурної праці нині й у майбутньому.

Методи дослідження. Описовий метод дає можливість здійснити опис текстологічного матеріалу; історико-філологічне коментування пояснює філологічні сенси у історичному контексті; за допомогою лінгвостилістичного і лінгвокультурологічного аналізу літературних текстів визначаємо стилістими та лінгвокультурами, що мають концептуальне значення у досліджуваних зразках.

Висновки. Загальним висновком може бути сам факт усвідомлення надзвичайно важливої ролі чисельних міжмовних і міжкультурних контактів між українцями і поляками у минулому та проекції розвитку їх у майбутньому. У сучасному бурхливому світі, який зазнає регулярних атак неоголошеної інформаційної війни, дружні контакти і взаєморозуміння між нашими народами значною мірою залежать від знань і оцінок того, яку дорогу порозуміння вони пройшли. Польсько-українські взаємини переживали різні більш і менш вдалі періоди, але в перспективі історичного розвитку двох сучасних європейських держав вбачається світле майбутнє, засноване на взаєморозумінні, взаємоповазі і взаємодопомозі – це і передбачає майбутні напрямки дослідження.

Ключові слова. *Українська мова, лінгвостилістика, мовно-естетичний знак української культури, мовна особистість вченого, художня мова, художній стиль.*

Вступ

Мова була є і буде в майбутньому в людській цивілізації незамінним повноцінним соціокультурним, феноменальним комунікантом, будучи компонентом політичного, культурного і суспільного життя. Вона емотивно виражає, предметно номінує й логічно концептуалізує якості та сутності, факти і події, людей і час. Зберігає їх і транспонує, абстрагуючи і синхронізуючи концептуальне ідеотворче осмислення лексико-граматичних, стилістичних явищ мови з новою парадигмою часу, поєднує нові мисленнєві конструкції бачення з традиційною та оригінальною стилістикою народного й літературного мовлення. Ця особливість мови виявляється у її лінгвокультуремах – мовних знаках (одиницях) концептуалізації ідеотворчого, культурного змісту в широкому розумінні, культурних явищ, культурних понять і номінацій, знання ідеологій, осіб, подій, фактів, епох.

Виходимо з положення про співжиття і співпрацю мов і мистецтв, яке Т.С. Еліот сформулював так: “Жоден народ, жодна мова не досягли б того, що досягли, коли б те саме мистецтво не плекалося в різних країнах різними мовами. . . Глянувши на історію поезії у Європі, ми побачимо щонайгустіше мереживо взаємовпливів. Навіть ті визначні поети, котрі не знали жодної іншої мови, крім власної, впливали на інших письменників свого краю й зазнавали зворотного впливу. . . в будь-якому мистецтві, гадаю, ми знайдемо тих самих три елементи: місцеву традицію, спільно європейську та вплив культури однієї європейської країни на іншу” (Eliot, 1962, p. 112).

Наявний стан культурної свідомості містить у собі, окрім сучасних ідеологем, спадок соціальної, естетичної й етичної культури попередніх епох розвитку етносу. Він відображається у вербальних кодах у вигляді лексико-граматичної семантики мовних одиниць усіх рівнів мови: фоносемантики, лексикології, фразеології, граматики, словотворення, синтаксису, лінгвостилістики, лінгвокомунікації, текстотворення, лінгвокультурології.

Лінгвокультурологія інтерпретує вербалізацію ідеологій, логічних і морально-етичних понять на зразок: *логос, слово, розум, серце, думка, творчість, мудрість, честь, закон, образ, віра, добро, зло*, та подібних концептосфери яких у сучасних слов'янських мовах можуть бути більшою чи меншою мірою споріднених близькими, подібними, схожими, але як правило, не повністю збігаються, бо мають оригінальне етнологічне, лексикосемантичне оточення. За високою мірою схожості з місту їх прийнято називати лінгвокультуремами загальнолюдського характеру. Кожна національна мова, крім них, володіє багатством специфічно власне національних лінгвокультурем, які виражають самобутні найсуттєвіші національні риси етносу і його життя, культури, ідеології, мови.

Мета дослідження: Метою даного лінгвостилістичного дослідження є намагання авторів показати мовну комунікацію і культурну співпрацю польських і українських вчених діячів культури в минулому на благо наших народів – українського і польського з тим, щоб спонукати нові покоління наших етносів до спільної культурної праці нині і в майбутньому.

Методи дослідження: Описовий метод дає можливість здійснити опис текстологічного матеріалу; історико-філологічне коментування пояснює філологічні сенси у історичному контексті; за допомогою лінгвостилістичного і лінгвокультурологічного аналізу літературних текстів визначаємо стилістими та лінгвокультуреми, що мають концептуальне значення у досліджуваних зразках.

Основні поняття лінгвокультурології

Звертаємо увагу науково-педагогічної громадськості не те, що “освіта – це шлях культури до самої себе” (Riabenko, 2008. р. 202) і він – цей шлях пролягає і здійснюється саме мовою з лінгвокультуремами на те, що і польська, і українська літературні національні мови мають багату лінгвокультурологію, утворену, сформовану й розвинену на етнічному матеріалі міфології, фольклору, літературної, музичної і малярської творчості, науки, культури, ремесел, звичаїв, традицій

наших народів тощо. До таких багатих лінгвокультурами мов належать наші мови: польська і українська. Це мовне багатство формувалося віками близькості історії державного співжиття та культур наших народів.

Польськими лінгвокультурами історичного суспільно-політичного характеру, що поширені у письменстві, малярстві, інших видах культурної діяльності у Польщі і за її межами в інших сусідніх етносах, є такі номінації – слова і вирази, що створили і продовжують формувати образи поляків як історичну данність Європи, як політично незалежних, самобутніх і стійких наших сусідів (не зважаючи навіть на ті скрутні ситуації, у які вони ми іноді потрапляли). Поляки справляють враження громадян, морально одухотворених ідеями віри, рідної мови, патріотизму, товариськості, нескореності, шляхетності громадян, що продукують ці риси і підкреслюють їх у собі, та цінують у сусідніх народів.

Традиційна і новітня семантизація мовного спілкування; національна специфіка української та інших національних мов світу, у тому числі серед перших і польської; лінгвокультурологічні компоненти фразеології (зокрема сучасної); розвиток національної комунікативної лінгвостилістики; мовні компетенції і загальноєвропейські лінгвокультури віри, етикету спілкування, формування ментальності, орієнтованої на спільні загальноєвропейські культурні цінності в єдності із власне національними; нова семантизація традиційних понять відповідно до сучасних реалій і нових ідеологічних парадигм, що сходяться і взаємодіють у процесі міжкультурної комунікації сусідніх етносів.

Мовно-культурні коди формують лінгвокультури і обслуговують культурний простір нації. В мовній свідомості представників етносу відображаються соціальні й культурні коди нації, її лінгвокультурних спільнот. Це мовно-культурні артефакти й коди і є тими константами, якими формуються основні смисли, ідеї, що спонукають до активної дії і складають певний тип міжкультурної комунікації мовців.

Адам Міцкевич і Тарас Шевченко як знакові постаті у польській і українській культурах

І українська, і польська літератури надають багато прикладів співробітництва і дружби видатних діячів наших культур; співпадання настроїв, думок і поглядів, оцінок суспільно-політичного життя в російській самодержавній імперії. Наприклад: Живучи в Петербурзі, український поет юний Тарас Шевченко звичайно бачив пам'ятник Петру Першому, поставлений Катериною Другою, читав поему польського поета Адама Міцкевича “Дзяди”, у якій той назвав Петра Першого так: “*Car knutowladny w todze Rzymianina*” (“Цар кнутовладний в тозі римлянина”). Очевидно, що Шевченко читав і “Медный всадник” російського поета Олександра Пушкіна – апофеозу Петру Першому, якою нібито Олександр Пушкін намагався захистити царя від польських звинувачень, але в оцінці царя приєднався Шевченко до позиції Міцкевича, а не до Пушкіна. Напис на пам'ятнику царю Петру Першому російською мовою “Первому – вторая” і латинською “*Petro Primo Katarina Secunda*” викликав негативну реакцію і у Адама Міцкевича, і в Тараса Шевченка.

Тарас Шевченко своє враження від пам'ятника Петру Першому і негативну оцінку царю описав так: “...кінь летить, копитами Склею розбиває! А на коні сидить охляп, У світі – не світі, І без шапки. Якимсь листом Голова повита. Кінь басує... А він руку простягає, Мов світ увесь хоче Загарбати... Це той перший, що розпинав Нашу Україну, А другая доконала Вдову сиротину, Кати! Кати! Людоїди! Наїлись обоє, Накралися; а що взяли на той світ з собою? Тяжко – тяжко мені стало, Так, мов я читаю Історію України” (Shevchenko 2003a, p. 274).

Це приклад одностайної міжкультурної і міжетнічної комунікації видатних слов'янських поетів поляка Адама Міцкевича і українця Тараса Шевченка.

“Із трьох найбільших поетів Слов'янщини, що взяли темою Петербург і статую Петра... – Шевченко й Міцкевич обидва послали кнутовладному цареві своє прокляття во ім'я тисячі похованих там на “каналській роботі” людей” – так відгукнувся про творчість польського

і українського поетів видатний поет-неокласик М. Зеров, поет українського Розстріляного більшовиками Відродження (Zerov 1977, p. 173).

Тарас Шевченко гостро засуджував політику російського самодержавства і в Україні, і в Польщі, і на Кавказі, про що свідчать його думки, поезія, його морально-етичні імперативи і символи, його ставлення до друзів поляків та комунікування з ними усне й листовне. Наприклад: “До Бр. Залевського... Радуюсь твоєю радостію друже мой единый! Дай тебе Господи увидеть твою скорбную мать и свою прекрасную родину. Прости меня, друже мой единый. Ежели ты найдеш письмо моё нескладным. 1854. Генваря... Прощай. Не забывай. Т.Ш.” (Shevchenko 2003b, p. 73).

Дізнавшись про загибель у липні 1845 року свого друга, з яким поет подорожував Україною у 1843 році, Якова Петровича де Бальмена, графа, офіцера, художника, що разом зі своїм родичем художником М. Башиловим ілюстрував рукописний альбом, переписаний польськими літерами, щоб зробити його доступним для тих, хто користувався латинською графікою “Wirszy T. Szewczenka” 1844 р., Тарас Шевченко написав поему “Кавказ” з присвятою: “Искреннему моему Якову де Бальмену”.

У поемі “Кавказ” Тарас Шевченко уславлює боротьбу кавказьких народів проти російського поневолення:

І вам слава, сині гори, Кригою окуті.
І вам лицарі великі, Богом не забуті,
Борітеся – поборете, Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая! (Shevchenko 2003a, p. 344).

Зі словами великого зворушення і жалю звертається Шевченко до свого польського однодумця і друга:

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролити
Кров добру, не чорну. Довелось запить

З московської чаші московську отруту,
О друже мій добрий! Друже незабутній!
Живою душею в Україні витай,
Літай з козаками понад берегами,
Розкриті могили в степу назирай.
Заплач з козаками дрібними сльозами
І мене з неволі в степу виглядай (Shevchenko 2003a, p. 347).

Є у Тараса Шевченка вірші періоду заслання під назвою “Полякам” у кількох автографах, з незначними варіантами, з відмінами рядків різними адресаціями: “Ляхам”, “Богдану Залеському”. Це свідчить, що часті зустрічі і розмови поета з польськими друзями – політв’язнями викликали в нього душевну потребу звиритися в істинних почуттях і намірах та задуматися над питаннями: хто нас розсварює.

Адже: Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами.
Пишалася синами мати,
Синами вольними... (Shevchenko 2003a, p. 48).
Отак-то, ляше, друже, брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели,
А ми б і досі так жили... (Shevchenko 2003a, p. 48).
І закликає: Подай же руку козакові
І серце чистее подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай. (Shevchenko 2003a, p. 48).

У грудні 1846 р. Шевченко передав рукопис поеми за кордон для поета і діяча національно-визвольного руху Адама Міцкевича, чиєю творчістю в тому числі і забороненою захоплювався, часто цитував у листах і декламував (Shevchenko 2003b, p. 400).

На засланні у найближчих друзях Тараса Григоровича був поляк, учасник польського визвольного руху Броніслав Залеський, польський

поет так званої української школи (Shevchenko 2003b, pp. 73, 79, 82, 85, 87, 90, 93-100, 103, 113, 119, 127). Збереглося 16 листів поета до його польського друга. Зустрічався Тарас Шевченко з учасником польського визвольного руху Зигмунтом Сераковським (Shevchenko 2003b, p. 378); "...земляка Сераковського обними и поцелуй так, как я бы его поцеловал" (Shevchenko 2003b, p. 74).

Польська літературна мова вже в середні віки досягла значного розвитку, але поділи країни були великою загрозою для подальшого існування польської нації. В цій ситуації польські вчені, просвітники, інтелігенція, митці – романтики порятують нації вбачали у мовній єдності народу, у потребі за рахунок згортання багатомовності, переходу від різномовності до одномовності і саме, польської як чинника збереження і розвитку нації. В такій мовно-історичній ситуації мовотворчість Адама Міцкевича була подоланням багатомовності шляхом емансипації рідної мови, обстоюванням права в літературі на лексику живої польської мови, що деяким "класикам" здавалася провінціалістичною, варваризмами, просторіччям (Mickiewicz, 1956, p. 251–269).

Видатний польський поет Адам Міцкевич, читаючи лекції зі слов'янських мов і літератур у 40-их роках XIX ст. у Колеж де Франс у Парижі, високо оцінив поетичну творчість українського народу, назвав Україну "обітованим краєм слов'янської ліричної поезії" (Mickiewicz, 1956, p. 33-36). Лектор Адам Міцкевич окреслив героїчно-трагічне минуле України, охарактеризував історичні події і психологічну атмосферу кривавого і героїчного минулого, в лоні якого творилася народна українська поезія та поставала нова українська література і літературна мова. Як поет-романтик першої величини, А. Міцкевич вражаючими фольклорними лінгвокультуремами-тропами малював образні картини степів України і козацьких пісень: "*Дунай* – це ріка, що перетинає ці таємничі степи, цей край, в якому долі людей завжди губилися без сліду... *Дунай* – ніби гомерівський Скамандр, який забарвлюється кров'ю воєнів і несе на своїх хвилях зброю, тіла героїв, скарби королів. Меланхолія є визначальною рисою цього краю" (Mickiewicz, 1956, p. 34). "На цій землі, *заорюваній* копитами коней,

здобрений трупами, *всіяній* білими кістками, *поливаній* теплим дощем *крові* виріс щедрий врожай смутку” (Mickiewicz, 1956, p. 36).

Польські друзі Шевченка

Щирими приятелями, добрими знайомими, високими поціновувачами Тараса Шевченка були й інші видатні особистості польської культурної суспільності: випускники Академії і його друзі Францішек Гусаковський, Рудольф Жуковський, поети української школи А. Мальчевський, М. Мочульський, Т. Падура, С. Осташевський та інш.

Серед польських письменників-романістів Шевченкової доби слід особливо виділити Юліуша Словацького і Северина Гощинського, які у своїх творах, зокрема Словацький – у “Срібному сні Саломеї”, і Гощинський – у “Канівському замку”, моральну провину за Коліївщину поклали на польську шляхту, що доводила українських селян до крайнього стану.

Окремої уваги заслуговує українсько-польська Шевченкіана. У часи, коли для повного біографічного дослідження життя і творчості Т. Шевченка не було сприятливих умов в Україні, у Польщі у роках 1934–39 вийшло за редакцією Павла Зайцева “Повне видання творів Тараса Шевченка” у 16-ти томах, підготовлене в Українському Науковому Інституті. До 200-ліття уродин українського поета вийшло ще кілька перекладних видань поезій Т. Шевченка польською мовою.

Історико-комунікативний екскурс міжкультурних взаємин поляків і українців

У другій половині Х ст. у Польщі уже було досить розвинене християнство, і з’явилися кафедральні, монастирські, парафіяльні школи, ректорами яких могли бути тільки ті, хто добре володіє, окрім латини, польською мовою. З того часу польська мова стала свята святих для поляків.

У 1364 р. відкрився Краківський університет – перший у Польщі і другий – у Європі. Трохи пізніше – Краківська академія. Цей університет приймав на навчання й українців та давав їм дорогу у європейський науковий світ. В ньому після кафедральної школи у Львові українець

Юрій Котермак (відомий як Юрій Дрогобич) продовжував навчання з філософії, астрономії, медицини, математики, заробив ступінь магістра, переїхав до Падуї в Італії, здобув ступінь доктора і став ректором університету у Болоньї, потім повернувся професором у Краківський університет. У 1483 р. видав у Римі першу книгу українця за кордоном “Прогностична оцінка нинішнього 1483 р. видана магістром Георгієм Дрогобичем у Русі”.

1505 р. на сеймі в Радомі прийнята Конституція Польщі, 1 липня 1569 р. підписано Акт Люблінської унії і Великого князівства Литовсько-Руського тобто Литовсько-українського. Під юрисдикцію цих актів підпадали й українські землі, що були у володіннях цих державних утворень. До речі, в історії української мови є згадки про те, що краківські судді судили (вели суди) давньою, старокнижною українською мовою, яка тоді була у Литовсько-Руській державі і що історична пам’ятка “Метрика Литовська” також написана цією давньоукраїнською мовою (мовою, що розвинулася з Київської “Руської правди”).

У 1474 р. у Кракові відкрилася перша друкарня у Польщі.

Вдобу передвідродження XIII-XIV ст. з’явився Галицько-Волинський літопис, творчість гуманістів-українців Юрія Дрогобича, Павла Русина із Кросна, Лукаша з Нового Міста, Станіслава Оріховського-Роксолана. Всі вони вчилися у Польщі, були бакалаврами і магістрами вільних мистецтв, потім продовжували освіту в університетах Німеччини, Італії. Так, Станіслав Оріховський-Роксолан після Краківського університету вчився у Відні, Віттенберзі, Падуї, Болоньї. Потім повернувся на Батьківщину у Перемишль. Його морально-етична константа: Любов до Батьківщини, патріотизм – це вища добродесність. Він підкреслював, що “є представником руського народу польської держави”, має “руське походження і є українцем” (Fediv & Mozghova, 2001, p. 71).

У XVI столітті серед діячів – гуманістів польської культури були й вихідці з України: Туробінський-Рутенець Іван, Григорій Чуй Русин, Тичинський-Рутенець Юрій. Вони займалися дослідженнями і прославляннями розуму, мудрості людини, ствердженням високих моральних якостей (Fediv & Mozghova, 2001, p. 72).

Поляки й українці, що навчалися у Римі, Падуї, Болонї принесли дух італійського відродження на польські й українські землі. В Краківській академії навчався Микола Копернік, написав трактат “Про обертання небесних сфер”, здійснивши революцію в астрономії. В цій академії з’явився перший трактат з орфографії польської мови.

У XVI-XVIII століттях відбулося чимало історично вагомих, але трагічно вразливих подій для наших народів і особливо для українців. Війни зі шведами, Росією, Османською імперією перекроювали землі поляків і українців, руйнували економічне і суспільне життя, приводили до повстань. На українських землях це виступи під проводом Косинського (1591-1593), Наливайка (1594–1596), Павлюка, Гуні і Остринина (1637-1638). Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648-1654 рр., Переяславська угода з Росією. З одного боку – це звільнення українських земель, а з другого – нові залежності за Бучацьким мирним договором, після перемоги Петра I над Карлом XII під Полтавою.

Три поділи Польщі, що йшли послідовно за петербурзькою угодою Австрії, Пруссії і Росії (1772 р.) про поділ польських земель, були великим тягарем для Польщі.

За першим поділом до Австрії відходило Белзьке і Руське (тобто українське) воєводство; до Пруссії – Помор’я (без Гданська і Торуня), частина Куявії та Великої Польщі; до Росії – Східна Білорусь.

Другий поділ (1793): Росія забрала повністю Білорусію і Правобережну Україну, а Прусія захопила землі етнічно польського населення: Гданськ, Торунь, Велику Польщу, Куявію, Мазовію з історичним містом Гнезно, Познань, Каліш, Плоцьк та ін., що й викликало піднесення польського національно-визвольного руху, зокрема повстання під проводом Тадеуша Косцюшка (1746-1817 рр.).

Третій поділ за договором 1795 р. між Росією, Пруссією і Австрією: Росія забрала українську Волинь і Західну Білорусь, Курляндію і частину Литви; Прусія – Мазовію, з Варшавою, і другу частину Литви; Австрія – Малу Польщу. У цій тяжкій політичній ситуації Польщу врятувала самоорганізація, патріотизм, уже значна на той час культура, роз-

виток архітектури, мистецтва, польської мови, літератури, віри, ремесел; уже сформовані лицарські ідеали і цінності життя, традиції і звичаї польської шляхти як провідної верстви етносу; значний розвиток національної свідомості, розуміння необхідності реформ, ідеї французького просвітництва, а також, почуття власної вищості над культурами сусідніх країн і народів.

Епоха Просвітництва вимагала реформування освіти. Видатний релігійний і політичний діяч Станіслав Конарський розробив нову програму навчання і вплив її у 1740 році у Варшавській школі – Колегіум Нобіліум (школі шляхтичів). У 1766 р. відкрилась “Рицарська школа”, що значною мірою звільнялася від релігійного впливу. Важливу роль зіграла Едукаційна комісія, яку можна так визначити: “перше в Європі міністерство освіти”, що стало створювати державні школи. При Едукаційній комісії створено Товариство з елементарних книг, що готувало підручники польською мовою.

У середині XVIII століття (1746 р.) польська мова витісняє з наукової літератури латинську мову точніше – забирає в неї першість. (Це на ціле століття раніше, ніж німецька). У польській культурі і її діячах та діяннях її просвітянців завжди виразно помітний патріотизм. У кінці XVIII ст. (90-х роках) видатний польський композитор – патріот Міхал Огінський стає автором знаменитих полонезів і національного гімну поляків.

Дев’янадцять століття в житті польського народу характеризується нечуваним піднесенням національно-визвольного руху: 1830-1831 рр. – Листопадове повстання, 1846 р – Краківське повстання; 1848 р. – Познанське повстання; 1863-1864 рр. Січневе повстання. Усі ці повстання підтримувалися українськими патріотами і жорстоко придушувалися узурпаторською Росією.

Мовознавчі контакти українських та польських вчених

Знаку нашої уваги і гідного пошанування заслуговує й те, що відомі вчені – полоністи в цей час досліджували не тільки польську мову, а й українську (руську, русинську). Це поширювало комунікативні поля

наших мов і культур, зміцнювало зв'язки науковців, освітян, сприяло порозумінню між політиками. Ян Янів (Janow) (1888–1952) – видатний польський мовознавець, випускник Львівського університету (1913 р.), потім вчився у Німеччині і Швейцарії, з 1945 року – професор Ягеллонського університету (Краків). Поряд з польською мовою досліджував українську і чеську мови. Особливо багато праць опублікував з діалектології української мови (з фонетики, морфології, лексики, з малоруських – русинських мовних відносин). Здіслав Штібер (Stieber) (1903-1980) – польський мовознавець, славіст, дійсний член Польської академії, автор фундаментальних праць “Фонологічний розвиток польської мови” (1952), “Історична фонологія слов'янський мов” (1973) та численних праць про діалекти і говірки української мови (лемків, бойків, гуцулів). Павлі (Pauli) Жеротма (1815–1895) – польський фольклорист і етнограф, що збирав, досліджував і видавав польський та український фольклор у Галичині: “Пісні українського народу у Галичині” (2 томи, 1840 р.). Лер-Сплавінський (Lehr-Splawinski) Тадеуш – визначний польський мовознавець, член Польської, Болгарської, Сербської академії, вихованець Краківського університету, професор Познанського і Львівського університетів, директор Інституту мовознавства у Кракові. Автор праць з історії і культури слов'янських мов; видав праці з української мови: “Дещо з української морфології” (1925), “Початки української мови” (1954), “Нариси історії української мови” та ін. На початку ХХ ст. активно у мовознавстві працював Владислав Курашкєвіч (Kuraszkiewicz) (1909–...) відомий польський вчений вивчав галицько-волинські грамоти XIV–XV століть, холмсько-підляські, закарпатські говірки української мови. Ян Гануш (Hanusz) (1858-1887 pp.) – польський мовознавець, – індоєвропеїст і славіст, досліджував окремі питання української мови.

В тяжкій для українців часи Польща приймала наших вчених і сприяла науковій діяльності. Через Краків українська молодь пробивалася до університетів Німеччини, Франції, Італії. Український мовознавець ХVІІ століття Іван Ужєвич здобував освіту у Краківському університеті, а потім у Сорбонні в Парижі, де й уклав у роках 1643–1645 першу нор-

мативну лінгвістично опрацьовану граматику української мови: “Грамматика словенская, зложена і написана трудом і прилежанієм Іоанна Ужевича слов’янина”.

Відомий просвітницький і релігійний діяч український письменник і мовознавець з Острозької школи, Мелетій (Максим) Смотрицький одержав науковий вишкіл у Віленській академії (1594–1600 рр.) та з лекцій у Лейпцизькому, Віттенберзькому і Нюрнберзькому університетах. У 1619 р. у м. Єв’ї (Вевіс) біля Вільна вийшла його “Грамматика словенська правильної синтагми” (повний курс церковнослов’янської мови, що вже тоді справляла старожитній вплив майже на всі слов’янські мови).

Професором Варшавського університету працював у роках 1926–1932 видатний український учений, відомий державник, історик церкви, письменник і мовознавець Іван Огієнко (митрополит Іларіон). Лотоцький Олександр (1870–1939) – відомий письменник, видатний політичний і громадський діяч, науковець, що займався виданням українського тексту Євангеліє, засновник і директор Українського наукового інституту у Варшаві (1930–1938). Богдан Лепкий (1872–1941) – український письменник, одержав освіту у Віденському, Львівському, Краківському університетах; перекладач: переклав польською мовою твори Т. Шевченка, М. Коцюбинського. Автор пісні “Чуєш, брате мій”. Помер і похований у Кракові. Іван Зіменський (1879–1952) – український мовознавець у Польщі та Чехії і Словаччині, професор Ягелонського університету, польською мовою видав “Фонетичний опис української мови” (1932). У Варшавському університеті здобув філологічну освіту і відомий український мовознавець, професор Харківського Інституту, дослідник мови “Кобзаря” Т. Шевченка, автор і основоположник курсів “Історія української літературної мови” та “Української діалектології” Микола Сулима.

Висновки

Загальним висновком може бути сам факт усвідомлення надзвичайно важливої ролі чисельних міжмовних і міжкультурних контактів між українцями і поляками у минулому та проєкції розвитку їх у майбутньому. У сучасному бурхливому світі, який зазнає регулярних атак неоголошеної інформаційної війни, дружні контакти і взаєморозуміння між нашими народами значною мірою залежать від знань і оцінок того, яку дорогу порозумінь вони пройшли. Польсько-українські взаємини переживали різні більш і менш вдалі періоди, але в перспективі історичного розвитку двох сучасних європейських держав вбачається світле майбутнє, засноване на взаєморозумінні, взаємоповазі і взаємодопомозі – це і передбачає майбутні напрямки дослідження.

Бібліографія

- Eliot T.S. (1962). *Notes towards the Definition of Culture*, London: Faber, pp. 112–114.
- Зеров М. (1977). *Шевченкова творчість. “Три літа”*. Микола Зеров. Лекції з історії української літератури. Toronto: Вид. Канадського Інституту українських студій, 211 с.
- Історія західних і південних слов’ян з давніх часів до XX ст.* (2009). Київ: Либідь, 629 с.
- Мицкевич А. (1956). *О варшавських критиках и рецензентах*. Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. Т. I. Москва, сс. 251–269.
- Рябенко В. (2008). *Філософські передумови антропоінноваційного розвитку. Феномен інновації: освіта, суспільство, культура*. За ред. акад. Василя Кременя. Київ: Педагогічна думка, 470 с.
- Федів Ю., Мозгова Н. (2001) *Історія української філософії*. Київ: Україна, 509 с.
- Шевченко Т. (2003). *Зібрання творів у шести томах Т. I. Поезії*. Київ: Наукова думка, 781 с.
- Шевченко Т. (2003). *Зібрання творів у шести томах. Т. IV. Листи*. Київ: Наукова думка, 400 с.

References

- Eliot T.S. (1962). *Notes towards the Definition of Culture*, London: Faber, pp. 112–114.
- Fediv Yu., Mozghova N. (2001). *Istoriia ukrainskoi filosofii*. [History of Ukrainian Philosophy]. Kyiv: Ukraina, 509 p. (in Ukrainian).
- Istoriia zakhidnykh i pivdennykh sloviau z davnikh chasiv do XX st.* [History of the Western and Southern Slavs from ancient times to the twentieth century]. (2009). Kyiv: Lybid, 629 p. (in Ukrainian).
- Mickiewicz A. (1956). *O varshavs'kikh kritikakh i retsenzentakh*. [About Warsaw critics and reviewers]. *Izbrannyye proizvedeniya progressivnykh pol'skikh myslitel'ey*. [Selected works of progressive Polish thinkers]. Vol. I, Moscow, pp. 251–269. (in Russian).
- Riabenko V. (2008). *Filosofski peredumovy antropoinnovatsiinoho rozvytku*. [Philosophical preconditions of antropinovative development]. *Fenomen innovatsii: osvita, suspilstvo, kultura*. [Phenomenon of innovation: education, society, culture]. Ed. Vasyl Kremen. Kyiv: Pedahohichna dumka, 470 p. (in Ukrainian).
- Shevchenko T. (2003a). *Zibrannia tvoriv u shesty tomakh. Vol. I. Poezii*. [Collected works in six volumes Vol. I. Poetry]. Kyiv: Naukova dumka, 781 p. (in Ukrainian).
- Shevchenko T. (2003b). *Zibrannia tvoriv u shesty tomakh. Vol. IV. Lysty*. [Collected works in six volumes. Vol. IV. Letters]. Kyiv: Naukova dumka, 400 p. (in Ukrainian).
- Zerov M. (1977). *Shevchenkova tvorchist. "Try lita"*. [Shevchenko's creativity. "Three Years"]. *Leksii z istorii ukrainskoi literatury*. [Lectures on the history of Ukrainian literature]. Toronto: Kanads'kyi instytut ukraiyins'kykh studiy. 211 p. (in Ukrainian).

Received: 20.12.2017

Accepted: 17.08.2018

OLENA TYTARENKO

National Pedagogical Dragomanov University
Ukraine, Kyiv
i.v.horokhova@gmail.com

LIUBOV TRETIAK

National Pedagogical Dragomanov University
Ukraine, Kyiv
Lubov.Tretiak@gmail.com

OLEXANDER LIULKA

National Pedagogical Dragomanov University
Ukraine, Kyiv
sashalulka@ukr.net

Tytarenko, O., Tretiak, L., Liulka, O. (2018).

Cognitive Aspects of the Verb Paradigm
in the English Literature. *Intercultural
Communication*, ISSN 2451-0998,
vol. 2(5)2018, pp. 27 – 46.
DOI: 10.13166/inco/94697

Cognitive Aspects of the Verb Paradigm in the English Literature

---

ABSTRACT

This article represents the analysis of different aspects of the English verb such as: word building, degree of proximity, functional completeness and word building. This article presents the results of the analysis of the various types of the English ergative verbs, in particular: phrasal verbs, analytic constructions and minor ones. In the article the connections of the paradigmatic elements of the ergative field of the verbs and their syntagmatic features are investigated.

Purpose. The purpose of this article is to establish the factors that affect the degree of functional closeness of the verbs in functional class and the completeness of their implementation inflectional paradigms, as well as inspection of the functional classification of the verbs and analyze text features of English verbs. The aim of our study is a more detailed study of the ergative verbs in such aspects as syntax and morphology.

Methods. The methodology of this research is the comparative analysis of different linguists' approaches to analyze the functional classes of English verbs, word building of their form, their degree of proximity and degree of functional completeness of implementation verbal paradigm. Distributive and functional analysis is used to

research the degree of completeness and implementation of the verbal paradigms: the number of values morphemic structure, etymology and frequency of the verb usage. The research method is the analysis of the valence of the English ergative verbs semantics, distributive transformation and semantic-syntactic types of the analysis.

Results. The significance of the functional verb classes' establishment is the number of realized inflectional forms. The functional classes are represented as a result of the structural word creative verbal paradigms functioning patterns in the literature texts. The functional classes of the English verbs can be characterized by a certain structure. That includes three main components: a core, periphery and intermediate branch. Also, it is important to note that each functional class has a number of levels of the structure. These levels depend on the number of strong, medium and weak links between the verbs and it is called as functional degree of proximity. The functional proximity of the English verbs can be determined by the peculiarities of their functioning, such as the number of realized inflectional forms and its frequency. There are five main types of paradigms. The implementation of the interconnections between the elements within the field of the ergativeness in the English language takes place. These include the following: grammatical, lexical, semantic, nominative, and functional-semantic. Some features are characteristic of the depth ergativeness level of the languages in the ergative typology. These include the actants in the position of the non-transitive sentence subject and the actants of the transient sentence object. They have a patience character. This means that they have semantic-syntactic features of the objectivity and a carrier of the quality and condition.

Keywords: *English verb; functional class; derivational form; verbal paradigms; inflectional paradigms; functional degree of proximity; English literature; etymology; ergative verbs.*

Introduction

It's a well-known fact that the verbs is a very important part of speech in any language. In other words, it may be analysed as the inflectional paradigm. The verb usage in the texts of the English literature are different. The word patterns identification may be done according to the data of the analysed stylistically similar texts. The current article is the representation of the particular genre analysis.

This article represents the analysis of different aspects of the English verb such as: word building, degree of proximity, functional completeness

and word building. The number of values morphemic structure, etymology and frequency of the verb usage are important factors which help to discover the degree of completeness and implementation of the verbal paradigms. This article presents the results of the analysis of the various types of the English ergative verbs, in particular: phrasal verbs, analytic constructions and minor ones. In the article the connections of the paradigmatic elements of the ergative field of the verbs and their syntagmatic features are investigated.

Purpose. The purpose of our study is to establish the factors that affect the degree of functional closeness of the verbs in functional class and the completeness of their implementation inflectional paradigms, as well as inspection of the functional classification of the verbs and analyze text features of English verbs. The aim of our study is a more detailed study of the ergative verbs in such aspects as syntax and morphology.

Methods. In order to consider the linguistic phenomenon researched enough, you need to determine its performance features and place in the language. Depending on the different text styles, the system inflectional forms of the English verb operates differently. This study examines the functioning of high-functioning English verbs and verb inflectional paradigm in British literature texts. The research method is the analysis of the valence of the English ergative verbs synematics, distributive transformation and semantic-syntactic types of the analysis.

Cognitive aspects of the verb paradigm

The functioning of language and its units is a linguistic problem that should be solved. By the problem we mean such aspects as: the the frequency of the word-creating forms of the verb and complete implementation group of verbal forms in literature. The inflectional forms may be found in some British literary texts. Some language features affect the extent of the inflectional forms of the verbs. These features are following: morphemic composition, the exact time of the first usage in the English text, etymology and the usage frequency. The basis of the functional classes is the structural word forms. specific functioning patterns of the structural paradigms of

the English verbs result the functional class (Nahorna, 2013, pp. 183-190). A functional approach to the functional grammar is a setting of the functional classes. A certain degree of connection is linked with the pairs of the one functional class verbs. The characteristics of verbs functioning (number of implemented forms, the usage frequency) determine this degree. A certain structure characterizes each of the functional classes of the verbs. That contains several key items such as peripherals, intermediate branch and a core. The functional class has several structural levels. The number of connections between the verbs is the main principle of their classification. There are three types of the relations: strong, medium and weak. The functional proximity degree is a name of the number of connections between the verbs. The verbs subclasses of the first and the second degree of relativeness and compact concept that's defined by fulfillment of the functional class and its structure are included to the functional classes.

The inflectional forms of the verb on the basis of grammatical Past and Non-Past tenses differ the system. The English verb inflectional paradigm does not consist the combination of modal verbs with infinitive. There is a special type of form. That consist of the combination of the infinitive with modal verbs 'would' and 'should', uncategorized forms of the present or past tense. There are specific groups of inflectional forms for such subgroups as: Non-Past Progressive Active, Past Indefinite Active, Non-Past Indefinite Active etc. There are such as: emphatically, question-negative, interrogative, affirmative and negative groups. Variant and invariant grammatical forms are included to the inflectional paradigm of the English verb. The third peripheral subsystem of the verb forms includes obsolete forms of the second person singular indicative mood.

The functional characteristics could be found in the inflectional paradigm of the English verb.

These include the following: implement the fullness of the word creative paradigm and frequency of the verb forms. A number of the inflectional forms groups are implemented in literature English texts. The English verbs have such factors as: a degree of completeness of the implementation and impact.

Infinitive, Non-Past Perfect Active, Non-Past Indefinite Active and Participle II, are the functional core of inflectional paradigm of English verbs. These form groups can be divided into groups of aspectual-temporal forms and non-personal groups. The first one consists of Non-Past Perfect Active and Non-Past Indefinite Active. The second one consists of Infinitive and Participle II. The fifty percent level of the inflectional paradigm of the English verb forms realization is represented by seven groups: Past Indefinite Passive, Past Progressive Active, Non-Past Indefinite Passive, Non-Past Progressive Active, Past Indefinite Active, Ing-Forms and Past Perfect Active. Peripheral subsystem includes the verbs with the degree of implementation of inflectional paradigm with least than fifty percent.

Next parameter of the verb forms functioning is the frequency of usage. According to this indicator, the functional core consists of three groups: Non-Past Indefinite Active, Indefinite, and Past Indefinite Active. The other five groups, including: Non-Past Perfect Active, Past Progressive Active, Imperative, Past Perfect Active, Ing-Forms, are intermediate. All other forms of low-groups can be attributed to the periphery. The analysis of the inflectional paradigm of the English verb functioning is based on the completeness and frequency metrics implementation. This base provides different results of the operation of this paradigm. Preferring the frequency might give more accurate results of the analysis. The quantity of each group forms may be obtained by the usage of the performance level results of the implementation forms groups.

It is well-known fact that the analysis of the verb begins with the Non-Past Progressive Active form group. It should be studying non-personal verb forms (Nahorna, 2013, pp. 183-190). The Non-Past Progressive Active is only tenth among the verb form group. It's located behind the decline of their frequency and not include in the functional core of the inflectional paradigm. At the same time, non-personal English verb forms such as: Infinitive, Ing-Forms, facing one of the most common verb forms and adequately implemented in literature texts. The degree of completeness of the inflectional English verb paradigm implementation depends on the number of verb meanings, morphemic composition, etymology and frequency.

The following rule can be applied to the characterization of the groups of the verbs with frequency of usage more than two thousand. The rule is the greater number of meanings of the English verb indicates the higher degree of completeness of its implementation paradigm (Dilay, 2009, pp. 82-85). There is no impact on the completeness of the implementation paradigm for a group of verbs in which the frequency of word usage is less than two thousands. The distributive analysis determines the morphemic structure of the English verbs. The understanding of a morpheme as a linguistic unit that has differentiated and distributive meanings is the basis of this method (Ionesyan, 1991, pp. 82-89).

There are two types of verbs: one-morphemic and two-morphemic. The first one fully realizes the paradigm, while the latter does not. This fact is the result of the functioning of a high, above average and average degree of completeness of the implementation paradigm. The characteristic of the two-morphemic verbs may be done by below average and a low degree of completeness of the implementation paradigm.

It is a well-known fact that the degree of completeness of the implementation depends on the frequency. This means that the higher frequency verbs fully implement their paradigm. An etymological factor that refers to the origin of the verb and its first time usage in English because these data affect the degree of completeness of the implementation verb paradigm. You can select a correlation between certain factors that affect the degree of completeness of the implementation paradigm. The etymology of the verb affects its frequency. An example of this may be the fact that among the high frequency verbs the number of perpetually English verbs exceeds the amount of borrowings, and among the verbs with low frequency number of French origin borrowing exceeds the amount of borrowings from other languages. The frequency of the English verbs depends on their morphemic structure. At the same time, the verbs with a frequency of more than three thousand are one-morphemic. The morphemic composition of the verbs is also associated with etymology. This relationship can be seen through the fact that the two-morphemic verbs mainly are borrowings from Scandinavian, Latin and French, among which the most numerous are the last.

A high degree is related to the eternally English verbs, which were established in the Old English period. The middle and above average levels include eternally English verbs in Old English formation period in the early and middle period of the English verb-borrowing from Scandinavian and French languages. Degrees below average are eternally English verb encountered in Old English and Middle English periods, as well as foreign-language borrowing of Middle English period. For a lower degree of completeness of the implementation inflectional paradigms are more recent borrowing from other languages that took place in the Middle English and New English periods. Based on the above, we can see that there is a relationship between etymology, the first time the usage of the verbs in the English language and degree of completeness of the word creative implementation paradigm. Consequently, it is clear that the realization of the verb in the English language is closely depends on the implementation of its inflectional paradigm.

The functional classes of the English verbs with high, above average and average degree of completeness paradigm are characterized by a high degree of functional and medium proximity. The functional classes with low and below-average degree of completeness of the verbal paradigm are more typical for the average degree of intimacy. The functional classes of the verbs can be set by the number of implemented inflectional forms. In other words, the verbs that implement the same or closest number of inflectional forms are in one class. The pair of English verbs of each functional class is interconnected by a certain degree of the functional proximity. This degree is determined by the number of forms that are common to a pair of the verbs. There are five levels of intimacy verbs: low, below average, average, high, very high. Each functional class English verbs is the result of specific patterns of the inflectional paradigms of the verbs functioning in the English literature texts. The verbs implementation of a certain number of the identical structural word formation is explaining their functional proximity. These factors led to the association of the functional classes of verbs with different semantics. The completeness of the verb inflectional paradigm realization affects the degree of functional proximity of the

verbs. In other words, greater number of pairs of the functional class verbs of a higher degree and functional proximity points to a more complete implementation paradigm of the verbs.

The filling of the English verbs functional class affects the degree of functional proximity. It means that a lesser quantity of the verbs that are in the class shows more pairs of the verbs with a high degree of functional proximity. The calculation for each verb middle point of the functional proximity is possible only after the establishment of a functional degree of proximity of each verb to the verb functional class. However, a very high and a very low degree of functional proximity are not included in the calculation due to the lack of relationships.

The ergative english verbs in modern literature texts

The concept of ergativeness can be explained as a variable morphological value. The structure of the ergative sentences also includes a constant aspect. The constant aspect is the real object with a directed action. It is a necessary component of the ergative construction. The ergative and nominative sentences design includes a direct object. It can be realized in the presence or absence of the object. In the first case, the verb is transitive. In the second case, that is non-transitive. If the ergative structure does not have ergative case, then the ergativeness is realized by the verb.

There is a group of ergative verbs in English language. Their feature is that one item can serve as an objective and subject. The first option is typical for transitive usage. The second option is typical for non-transitive usage. Thus, one morphological form can perform two functions. It can identify the features of a syncretism category of transitivity or non-transitivity. It should be noted that the characteristic peculiarity of the English ergative verbs is the property of the action reflection without changing the belonging status. This feature is the reason for naming such verbs as the bifocus. The group of the bifocus verbs also includes causative verbs. The difference between causative and ergative English verbs lies in their structure. The causative verbs are characterized by the following structure: the subject

of a non-transitive sentence is the transitive sentence's subject. In this case, the verb conjugal inherent in transitions is characterized to all speech realizations. The formal-syntactic sentence structure may not contain such a property. The ergative verbs are characterized by the following structure: the subject of a non-transitive sentence is a direct object of the transitive sentence. In this case, the main feature of verbs is a different connectivity. Although in a non-transitive structure the possibility of joining the direct object to the verb is absent. The formation of the ergative value of the verb unit arises through a valence shift. Such a process preserves the boundaries of the situation, but changes the understanding of the hierarchy of the participants in the sentence. This phenomenon is a reflection of the correlation between speech incarnation and the natural language situation. In other words, this phenomenon is a reflection of the mechanism of the derivative value formation of the verbal English word form.

The ergative verbs peculiarity is might be found in the transitive usage, when their characteristic coincides with the causative verbs characteristic (Anikina, 2005, pp. 201–206). They are both characterized by causal relationships between the subject and the object. The structure is used for the implementation of these two types of English verbs. Thus, it can be said that the transitive usage of the ergative verbs is a causative usage. The constructive-driven value of the inducement to action is characterized by a direct object.

The non-transitive implementation of the verb may be marked by the concept of decouzation. The sentences of decouzative are considered as correlative constructions such as: causative – non-causative. In the first case, two-actantive structures describe the situations in which one participant stimulates another to perform a certain action. Otherwise, through one-actantive structures, the representation of the situations that can be realized without the intervention of the initiator from the outside is taking place. In this case, the subject is characterized by the ability to be an independent carrier of a particular situation.

There is a construction that denotes the relation of the causative – non-causative. It is based on the dual nature of the English verbal pairs. This

means that the realization of the action in a given situation occurs arbitrarily and it is expressed by the one-actantive structure. At the same time, the help of the causative verb is causing the process of determining the type of action and the effect on objects which are incapable of performing the action themselves.

The casual-non-casual correlation structures are based on the first type of the erective verbs. They include such as: to repatriate, to assimilate, to relocate, to congregate, to propagate, to germinate, to emigrate. The causative-decouzative structure with the correlation between the one-actantive and the two-actantive sentence structures includes other analyzed ergative verbs.

It should be separately noted that there is a fact of the transient possibility of one verb realization. That might be causative or transitive. If the transitive realization of the English verb is causative, the verb can be considered as an ergative. If the transitive realization of the verb is transient, then such a change is impossible and the verb cannot be regarded as an ergative one. The concept of ergativeness can be manifested in all verbs meanings, in one meaning or several ones.

The syntactic status of the ergative construction is neutral. This is due to the fact that the usage of this construction reflects an objective and subjective points of view. The isolated verbal form of the ergative verbs cannot be an indicator of the difference between the subject as an active executor of a process and the subject as a specified quality passive carrier. The subject's value determining is based on the presence of a direct object or on its absence. In the second case, the subject is represented by the passive carrier of the quality or condition.

The ergative verbs of the non-transient usage often don't have the direct indication on the agents. As a result, the verbal construction is always considered as passive. In fact, the presence of the agents is possible. In this case, it is not expressed grammatically. This is the main difference between the feature of the ergativeness and the passive condition. The passive time agents might be presented by the prepositional phrase with "by". The main feature of the non-transient ergative verbs usage is the direct object absence in the right fulfillment part. The ergativeness and passiveness characteristics

are means of the agens indication avoidance. They're complementary to each other. Their difference lies in such features as:

- 1) the transient construction transformation of the active condition sentence into the passive construction;
- 2) the transient construction transformation of the active condition sentence into the absolute ergative construction typology model.

During the first transformation, the syntactic valency of the verb does not change. The changes arise from the different aspects of the situation. The syntactic valency may change if the potency of the reproduction of the right-side verb expression agens is zero. According to this, the superficial reproduction of the agens is impossible. The medial construction plays an important role in the implementation of non-agens action. It belongs to the diathetic slides and does not change the initial class form. The peculiarity of the medial structure is the unchangeability of the ergative implementation of the verb at the level of the vocabulary definition.

The intentional change is the integral part of the diathetic value during the formation of the average condition. Its function is to put the second participant in the center of the expression. At the same time, attention is focused at the part of the fact. The part of the fact is the characteristic relationship of the object with the action and its features. They are the factor that determines the ability of the object to participate in an action and determines the degree of participation in the action.

The diachronic analysis has shown the presence of the traditionally English verbs in the ergative English verb class. They have ancient Germanic, Latin, French, Dutch and Scandinavian roots, according to the dictionary "New English Dictionary on Historical Principles". The English verbs of French and English origin very often act as a word-building basis. The creation of these verbs occurs in various ways, such as: suffixal method, prefixation method, conversion, word-formation, reciprocal word formation and sound imitation (Vorontsova, 2000, pp. 152–154).

The time for the verb appearance may not coincide with the appearance of its ergative characteristics. The main system of the verbal ergative

meaning development is the direction from transitivity to two-focusness. Also, there are verbs with a reverse direction and verbs without the character of simultaneity.

The ergative English verbs characteristic is due to many aspects. These include: nominative and lexical-semantic paradigms, functional-semantic and lexical aspects. Two-focusness of the ergative verbs is the main common feature of such verbs. As a result of the feature, they are able to display any event from the objective and subjective points of view. The next common feature of the ergative verbs is the presence of the causative-non-causative and causative-decouzative pairs of meanings in the semantics of the verbs. Thus, we can see that two invariant features establish the equivalence relation among the members of the paradigm. They are the basis for the lexical paradigm of the ergative verbs. The lexical meanings of the verbs are due to the oppositional relations within the paradigm.

The functional-semantic field of ergativeness includes not only the ergative verbs. The next important component of this field is the analytical constructions. They represent a multi-level means of expressing the same concept and, thus, construct a functionally semantic paradigm. The language paradigm has common semantic features of the linguistic elements. They are lexicalized in the analytical constructions. The characteristic property of the paradigm members is the interchange in the functional positions of a certain sentence models. This means that they are a set of the possible options for filling the positional link of the syntactic structure. The analytical causative constructions can be created by the verb “make” in the conjunction with the adjectives and participles of the past. On the basis of the analyzed material of American literature texts, it can be concluded that this verb is the analytic correlate. The next conclusion is that there is a large number of connecting verbs that are characterized by the positional substitution of the ergative verbs in non-transitive implementation. Such a structure functions as the analytic correlate. The constructions with the verb “to grow” function also as correlates, but they are used less often. It is proved that only ten percent of the total number of the ergative lexemes enters the functional semantic relations.

Other type of the ergative field is the lexical nominative paradigms. They are based on the indirect similarity of the words and on the speech nominative functions similarity. For such paradigms it is typical to designate one phenomenon or one circle of the reality phenomena. Accordingly, the number of the semantic groups is an indicator of this type paradigms number within the boundaries of the ergativeness field. The results of the study showed the division of the ergative English verbs into twenty-five thematic groups.

They are including such as: the feeding; the transformation into other condition; placement coverage with what is stated by the basis; the experience verbs; the properties change; the transportation moves; the change of the internal characteristics; causing the fact according to the basis; the colour change; the behaviour manner which is indicated by the basis; the physical or mental change of the person's condition; the giving or deprivation according to the basis; the relations between the objects; the placement in the marked place; the moving; the reproduction, development; the repetitive actions; the implementation of an action using an instrument according to the basis; the associated unity, the joining to; the actions performance indicated on the basis or opposite of it; the increasing/decreasing of the capacity, quantity, qualitative characteristics; the action executing which is accompanied by the sound; the beginning, continuation, stopping of the act/activity; the breaking.

The characteristic feature of the ergative verbs functioning in the literature texts is their ability to enter into lexical-semantic paradigmatic relations. The consequence of this kind of relationship is the construction of a semantic paradigm. Such paradigmatic relations form synonymous and antonymic rows.

The ergative English verbs may be named as the lexical expressing means of the ergativeness. Some parts of them are the analytical constructions. The lexical ergative means include such antonymic pairs which have the ergativeness feature. The feature has to be expressed in the different lexemes. The expression of the ergativeness, also, may take place at the morphological level. O. Bondarco divided semantic fields into monocentric

and polycentric. The first ones were based on the grammatical category. The latter were based on the linguistic means combination, which is not the only homogeneous system. According to this theory, it can be stated that the field of the ergativeness is polycentric with the expressed centers. The ergativeness macrofield consists of the microfield causativeness part, the feature structuralizing and correlations words of the causative verbs. The latter belong to many other semantic microfields. Other important feature of the ergative verbs in the literature text is the syntactic-semantic feature. That represents the role structure of the ergative English verbs word-forming groups in terms of syntaxemes. The concept of syntax can be uncovered through syntactic semantics or a set of the syntactic-semantic features. Some features can be distinguished from the distributive characteristics of the syntaxemes, such as: the features of communication with other syntaxemes, location.

The main feature that distinguishes the languages of the ergative and nominative typologies is the principle of the grammatical depths design of the different syntactic positions. The ergative languages characteristic is the actants design on the principle of a single means of expression for each semantic role. The nominative language type peculiarity is the superficial design of the actants. This process is based on the oppositional principle of the grammatical subject and object. Their semantic roles don't matter in this process.

According to the information above, it can be argued that the definition of the ergative sentence construction is possible at the level of the deep syntactic structure. The elements correlation comparison between the superficial and depth levels is necessary for unification of the ergativeness criteria in the nominative and ergative language typologies (Stepanov, 1990, pp. 608-609).

The superficial structure of the English language is characterized by a reflection of the difference between old and new information. Under such circumstances, the subject is transmitting old information, and the object is transmitting new information. The consequence superficial agents removing is the lack of an appropriate lexeme.

The superficial structure noun of the ergative typology is traditionally represented by the ergative form and non-ergative form of the noun-patient. The noun-patient is a carrier of the old information in the condition that there is only one noun of the placement. That is the subject of the English language superficial structure. It has the form of a non-ergative case in the ergative structure. Thus, there is a coincidence of the non-ergative fall with the form of the non-transient action subject. The Patience transmits new information in the transposition sentence. The Patience becomes an object in case, when it is in the superficial structure of the English language. The Patience acts as an internal form in case when the Patience is in an ergative language. The agens takes the position of the superficial structure subject and passes out obsolete information. At the same time, it coincides with the ergative language of the ergative typology. This happens due to the fact that such languages are characterized by the presence of the noun as an agens indicating the ergative form.

The Patience status can be used in English as a condition for the classification of the ergative verbs and the object of the transitive sentence or the subject of the non-transitive sentence. According to this, one can again reassure the difference between the non-transitive usage of the ergative verbs and the absolute usage of the transitive one. It should also be noted that there are many exceptions in the literature text English. This applies to cases where the verb expresses a simple act, and not a procedural action. These features are characteristic the verbs that belong to the groups such as: the movement, the start, termination and execution of the action.

Conclusions

There are specific forms of the word creative paradigm. They may be found in the scientific articles and literature texts. We can say that they're incomplete. A much larger number of forms are included to the derivational paradigm of the English verb. A number of inflectional forms are implemented in the English verb inflectional system. The system is functioning in the English literary texts. The verb paradigm

is the functional core of its implementation, conventionally divided into four groups: Infinitive, Participle II, Non-Past Perfect Active, Non-Past Indefinite Active.

In the literature English texts all English verbs have a specific degree of completeness of the inflectional paradigms. These degrees depend on morphemic structure of verbs, the verbs frequency in the text, the etymology of the verb and the time of its first usage in the language. There is some factor that affects the degree of completeness of the word creative paradigm realization. The morphemic composition is closely correlated with etymology. The verb frequency depends on the morphemic composition. The frequency of the verb is affected by etymology.

The number of realized inflectional forms is the basis for the establishment of the verbs functional classes. A result of the structural word creative verbal paradigms functioning patterns in the literature texts is the representation of the functional class. Each pair of the verbs are linked by a certain degree of functional proximity. The result of the particular set of the verbs with the same inflectional forms is the functional proximity. The functional proximity leads to the union of the verbs with different semantics into the functional classes.

A certain structure characterizes the functional classes of the English verbs. There are three components of the functional structure classes. They are a core, periphery and intermediate branch. A number of levels of the structure are included to each functional class. There is a dependence between the structural levels and the number of strong, medium and weak links. It is named as functional degree of proximity. The peculiarities of their functioning, such as the number of realized inflectional forms and its frequency determines the functional proximity of the English verbs.

In the literature English texts, you can find a specific class of the ergative verbs. They are formed by flexion reduction and belong to the two-focus type. The consequence of this is the ability of the several meanings realization with one lexeme. These meanings have features of the transitivity and non-transitivity. The presence of these features is due to the syntactic nature of the verbs.

On the superficial level the ergativeness feature is realized as a result of a certain process of the lexical fulfillment. The process is made by one lexeme of the syntactic noun's positions of the non-transitive sentence and transient sentence's object. At the same time, the condition of the verb remains. This means that the ergative structure has a neutral status.

There is an open class of grammatical units. In this class, the change in the number of the lexemes with ergative characteristics is closely related to the word-building models. The ergative verbs should be attributed to this class. The analysis of the material showed that there are cases of the simultaneous occurrence of the non-transitive and transitive meanings. The ergativeness feature can be manifested in traditionally English verbs and in borrowings. The most elements of the ergativeness field consist of the traditionally English verbs. The most effective ways of forming new ergative units are the following word-formation means: fixation and conversion.

There are five main types of paradigms. The implementation of the interconnections between the elements within the field of the ergativeness in the English language takes place. These include the following: grammatical, lexical, semantic, nominative, and functional-semantic. Same features are characteristic of the depth ergativeness level of the languages in the ergative typology. These include the actants in the position of the non-transitive sentence subject and the actants of the transient sentence object. They have a patience character. This means that they have semantic-syntactic features of the objectivity and a carrier of the quality and condition. Additionally, the characteristic features of the ergativeness depth level can be attributed to the actants which are remaining in the position of the transitive sentence. Their main feature is a semantic-syntactic characteristic of the agentivity or nominacy.

It is important to point out the ergativeness of the average condition in the English system of the opposition conditions. The English verbs, which are used in the average condition, function to transfer the object's internal properties. Those verbs which are used in the ergative design function to the realization of the situational capability of an action. The differentiation

of these types occurs due to the obligatory filling of the position in the average condition and the optional position with the predicate in the ergative structure.

In the modern literature texts there is a potential possibility for usage of any verb type in the ergative sense. The development of the ergative English verb class proceeds quite efficiently. Accordingly, it can be assumed that the further study of the ergative verbs functioning in the literature texts would be considered more detailed soon.

References

- Adams V. (1973). *An Introduction to modern English word-formation*. London: Longman. 230 p.
- Adger D. (2002). *Core Syntax. A Minimalist Approach*. Oxford: Oxford University Press, 349 p.
- Alefirenko N. (2005). *Spornyye problemy semantiki. [Controversial problems of semantics]*. Moscow: Gnozis, 326 p. (in Russian).
- Anikina A.B. (2005). *Obraznoye slovo v khudozhestvennom i publitsisticheskom proizvedenii: Voprosy stilistiki teksta [The abstract word in the literature text: The questions of the text stylistics]*. Moscow, 216 p. (in Russian).
- Arkhipov I.K. (2000). Tvorchestvo yazykovoy lichnosti, tekst i kontekst. [The art of the speech person, text, context]. *Studia Linguistica, vol. 9: Kognitivno-pragmaticheskiye i khudozhestvennyye funktsii yazyka*. Saint Petersburg: Trigon, pp. 202–213. (in Russian).
- Benvenist E. (2010). *Obshchaya lingvistika. [General linguistics: translated from French]*. Moscow: Knizhnyy dom “Librokom”, 448 p. (in Russian).
- Bilyns’kyy M. (2003). Shchil’nist’ ta zv’yaznist’ synonimiky anhliys’koho diyeslova. [The density and connectivity of the English verb synonymy]. *Naukovyy visnyk Chernivets’koho universytetu*, vol. 155: Hermans’ka filolohiya, pp. 20-31. (in Ukrainian).
- Chomsky N. (1993) A minimalist program for linguistic theory. *The view from Building 20: Essays in linguistics in honor of Sylvain Bromberger*. (Hale, Kenneth L. and S. Jay Keyser, eds.). Cambridge, Massachusetts: MIT Press, pp. 1–52.
- Dilay I. (2009). Kontseptual’ne pole kohnityvnykh diyesliv anhliys’koyi movy. [The conceptual field of cognitive English verb]. *Mova i kul’tura*. Kyiv: Publishing House of Dmitry Burago, No. 11, vol. I(113), pp. 82–85. (in Ukrainian).

- Il'chuk E. (2001). Nekotoryye tipy vospriyatiya v angliyskoy yazykovoy kartine mira. [Some types of perception in the English language world picture]. *Lingvistika na rubezhe epokh: Idei i topozy*. Moscow, pp. 28–45. (in Russian).
- Ionesyan E. (1991). Predikaty neznaniya v logicheskom i argumentirovannom aspekte. [Predicates of ignorance in a logical and reasoned aspect]. *Romanskoye yazykoznanie: Semantika i perevod*. Moscow, pp. 82–89. (in Russian).
- Kiyak T. (1988). *Motivirovannost' leksicheskikh edinits: kolichestvennyye i kachestvennyye kharakteristiki*. [Motivation of the lexical units: quantitative and qualitative characteristics]. Lviv, 160 p. (in Russian).
- Korneyeva E. (2000). *Grammatika angliyskogo glagola v teorii i praktike: Vremya, vid, vremennaya sootnesennost', zalog, nakloneniye*. [Grammar of the English verb in theory and practice: Time, form, temporal correlation, pledge, inclination]. Saint Petersburg: Soyuz, 448 p. (in Russian).
- Kubryakova E. (1965). *Chto takoye slovoobrazovaniye* [What is word formation]. Moscow, 78 p. (in Russian).
- Kubryakova E. (1992). *Glagoly deystviya cherez ikh kognitivnyye kharakteristiki*. [The Verbs of action through their cognitive characteristics]. Moscow: Nauka, pp. 84–90. (in Russian).
- Kubryakova E.S. (1995). Evolyutsiya lingvisticheskikh idey vo vtoroy polovine XX veka (opyt paradigmal'nogo analiza). *Yazyk i nauka kontsa 20 veka* [The evolution of the linguistic ideas of the second part of the 20-th century]. Moscow: RAN, pp. 144–238. (in Russian).
- Lapshina M. (1998). *Semanticheskaya evolyutsiya angliyskogo slova*. [Semantic evolution of the English word]. Saint Petersburg, 160 p. (in Russian).
- Levitskiy V. (2003). Statisticheskoye izucheniye leksicheskoy semantiki [Statistical study of lexical semantics]. *Movoznavstvo*, No. 4, pp. 15–17. (in Russian).
- Levitskiy V. (2007). *Kvantitativnyye metody v lingvistike*. [Quantitative methods in linguistics]. Vinnitsa: Nova Kniga, 264 p. (in Russian).
- Lukashevich E. (2002). *Kognitivnaya semantika: evolyutsionno-prognosticheskiy aspekt*. [Cognitive semantics: evolutionary-prognostic aspect]. Moscow, Barnaul: Altai State University, 234 p. (in Russian).
- Maslova, V.A. (2004). *Cognitive Linguistics*. Minsk: TetraSystems. 256 p. Retrieved (27.01.2018) from: <https://www.scribd.com/document/58225723/Maslova-Cognitive-Linguistics> (in Russian).

- Myeshkov O. (1986). *Slovotvorenniya v suchasniy anhlivs'kiy movi. [Word formation in modern English]*. Moscow, 270 p. (in Ukrainian).
- Nahorna S. (2013). Analiz slovozmennykh paradymy anhlivs'koho diyeslova: statystychnyy dosvid. [An analysis of the word-changing paradigm of the English verb: statistical experience]. *Mova i kul'tura*. No. 16, vol. 4. pp. 183–190. (in Ukrainian).
- Ohonovs'ka O. (1991). *Diyeslivne zamishchennya v anhlivs'kiy movi. [Verbal substitution in English]*. Lviv: Svit, 128 p. (in Ukrainian).
- Poutsma H. (1923). *The Infinitive, the Gerund and the Participle of the English Verb Text*. Groningen, pp. 174–211.
- Stepanov Y.S. (1990). Yazyk khudozhestvennoy literatury. *Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar'*. Moscow: Sovetskaya entsiklopediya, pp. 608–609. (in Russian).
- Turayeva Z.Y. (1974). Vidovremennyye formy angliyskogo glagola i ikh rol' v sozdanii khudozhestvennogo vremeni. [The Tenses of the English verb and their role in the literature time creation]. *Strukturnyye svoystva edinits razlichnykh urovney yazyka*. Saint Petersburg: LGPI im. A.I. Gertsena, pp. 3–88. (in Russian).
- Turayeva Z.Y. (1989). Semantika khudozhestvennogo teksta i modal'nost'. [The literature text semantics and the modality]. *Tekst i sententsional'nyy uroven' stilisticheskogo analiza*. Saint Petersburg: LGPI im. A.I. Gertsena, pp. 93–103. (in Russian).
- Vorontsova T.I. (2000). O tekste. [About the text]. *Studia Linguistica, vol. 9: Kognitivno-pragmaticheskiye i khudozhestvennyye funktsii yazyka*. Saint Petersburg: Trigon, pp. 151–158. (in Russian).
- Vygotskiy L. (1999). *Myshleniye i rech'*. [Thinking and speaking]. Moscow, 351 p. (in Russian).
- Zaliznyak A. (2006). *Mnogoznachnost' v yazyke i sposoby eyë predstavleniya. [Multivaluedness in the language and ways to represent it]*. Moscow: Yazyki slavyanski-kh kul'tur, 672 p. (in Russian).

Received: 01.04.2018

Accepted: 17.08.2018

RUSLAN TKACHUK
Shevchenko Institute of Literature
of the National Academy of Sciences
of Ukraine
Ukraine, Kyiv
tkachuk.ruslan@gmail.com

Tkachuk, R. (2018). Bohoslovs'kyi prototekst i khudozhnii vymir knyhy Pakhomiya Voyny-Orans'koho "Zwierciadlo albo zaslona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie" (1645). [Theological Prototext and Artistic Content of the Book of Pachomiusz Woyna-Orański "Zwierciadlo albo zaslona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie" (1645)]. *Intercultural Communication*, ISSN 2451-0998, vol. 2(5)2018, pp. 47 – 62. (in Ukrainian).
DOI: 10.13166/inco/94698

Theological Prototext and Artistic Content of the Book of Pachomiusz Woyna-Orański “Zwierciadlo albo zaslona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie” (1645)

ABSTRACT

In the paper polemics of the Uniate theologian Pachomius Voyna-Oransky with catholic Kasian Sakovich, which occurred in the 40s of XVIIth century in Rich Pospolyta has been reviewed.

Purpose. The aim of the article is to research the polemics of Pachomius Voyna-Oransky with Kasian Sakovich in the work “Zwierciadlo albo zaslona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie”. To analyze stylistic elements, figures of speech used by the author.

Methods. There have been used historical and cultural (the work of Pachomius Voyna-Oransky is analyzed in the context of church and social relations of that time), descriptive (the contents of the book of Uniate author have been revealed, the main questions of religious polemics have been pointed out), hermeneutics (it is described the ways of interpretation of the Bible) methods.

Results. Pachomius Voyna-Oransky wrote the book “Zwierciadlo albo zaslona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie” as a response to the work of Kasian Sakovich “Epanorthosis abo Perspectiwa”, in which the catholic author criticizes the Uniate hierarchy for keeping to the rituals of Orthodox Church. The polemicist, denying the statements of catholic theologian, characterizes the dogmas of Kyiv Uniate Church,

accentuates the ritual concordance with the practices of Catholic Church. In his work the author uses metaphors, antitheses, evaluative epithets, rhetorical modes.

Keywords: *Ukrainian polemical literature; Pachomius Voyna-Oranskyy; the metropolitanate of Kyiv; Kasian Sakovich.*

Богословський прототекст і художній вимір книги Пахомія Войни-Оранського “Zwierciadło albo zaslona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie” (1645)

АНОТАЦІЯ

У публікації розглянуто полеміку унійного богослова Пахомія Войни-Оранського з католиком Касіяном Саковичем, яка відбувалася в 40-х рр. XVII ст. в Речі Посполитій.

Мета. Розкрити зміст суперечки Пахомія Войни-Оранського з Касіяном Саковичем у творі “Zwierciadło albo zaslona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie”. Дослідити художню складову трактату, застосовані автором стилістичні засоби, риторичні прийоми обґрунтування думки.

Методи. Історико-культурний (трактат Пахомія Войни-Оранського проаналізовано в контексті суспільно-церковних відносин тієї доби), описовий (передано зміст книги унійного автора, вказано основні питання релігійної полеміки), герменевтичний (розкрито способи тлумачення полемістом Святого Письма).

Висновки. Пахомій Война-Оранський написав книгу “Zwierciadło albo zaslona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie” у відповідь на твір Касіяна Саковича “Epanorthosis abo Perspectiwa”, в якому католицький автор критикував унійну ієрархію за збереження богослужбової та обрядової традиції православної церкви. Полеміст, відкинувши твердження католицького богослова, схарактеризував віровчення Київської унійної митрополії, вказав на його узгодження з католицькими догмами. Автор послуговувався у творі метафорами, антитезами, описово-оцінними епітетами, риторичними фігурами, які надавали переконливості його мовленню.

Ключові слова: українська полемічна література, Пахомій Война-Оранський, Київська митрополія, Касіян Сакович.

Вступ

Українські полемічні книги XVI–XVII ст., написані переважно польською мовою, фіксують діалог східного і західного християнства у Речі Посполитій, внаслідок якого розвивалася література, богословська думка, змінювався духовний уклад суспільства. Міжконфесійна суперечка 40-х рр. XVII ст. зумовлена критикою Касіяна Саковича східної форми таїнств Київської унійної церкви, на яку відповіли унійний богослов Пахомій Война-Оранський та Петро Могила.

Пахомій Война-Оранський урядовав Пінсько-Турівською єпархією, був протоархімандритом Чину св. Василя Великого; народився близько 1599 р. у шляхетській родині Войнів-Оранських гербу Костеша на Волині. У 1624–1626 рр. богослов навчався у Грецькій колегії св. Афанасій в Римі, створеній Папою Римським Григорієм XIII у 1576 р. для священників Східних церков. У 1626 р. його було поставлено архімандритом Жидичинського монастиря; з 1636 р. обрано протоархімандритом, обов'язки якого виконував до 1652 р. У 1637 р. він був затверджений єпископом Пінським (Wagilewicz, 1996, p. 161). Пахомій Война-Оранський увійшов до історії української літератури як автор полемічного твору “Zwierciadło albo zasłona od przewielebnego iego miłości oycza Pachomiusza Woyny Orańskiego, z łaski Bożey y S. Stolice Apostolskiej Episkopa Pińskiego y Turowskiego naprzeciw uszczypliwey Perspektywie przez x. Kassiana Sakowicza złożonego archimandrytę Dubieńskiego zebranej y napisanej wystawiona” (Woyna-Orański, 1645). Книга богослова була відповіддю на твір Касіяна Саковича “Epanorthosis abo Perspectiwa, y obiasnienie błędow, herezyey, y zabobonow, w Grekoruskiej cerkwi disunitskiej tak w artykułach wiary, iako w Administrowaniu sakramentow, y w inszych obrządkach y ceremoniach znajdujących się” (Sakowicz, 1642), спрямованого проти обрядової практики православної церкви, реформи митрополита Київського Петра Могили (Dziuba, 2012, p. 425). Так, Касіян Сакович у передмові до читача пояснював перехід від Унійної церкви

до католицизму тим, що православ'я містило помилки, ересі, забобони, з якими погоджувалися унійні ієрархи. Католицький полеміст розповів, що порушена ним проблематика календарної реформи в Речі Посполитій у книзі “Kalendarz stary” (Sakowicz, 1640), вказані помилки у відправі таїнств і обрядів не знайшли підтримки серед унійних єпископів: “Tylkom to, ia błędy y herezye y zabobony grekoruskie zostawił. Ktorych uniatcy y przelożeni nie staraią się z Cerkwi swoiey wykorzenić. Y owszem y tych ktorzy ie chćieli wykorzeniac przesladowali. Czego na sobie OCH doznał, gdy w wydaniu Książki na świat iawny błąd w starym Kalendarzu, a potem y w Administrowaniu Sakramentow y w inszych Ceremoniach wielkie błędy y zabobony im pokazał” (Sakowicz, 1642, p. XI). Критика Касіяном Саковичем грецького обряду на деякий час об'єднала православних і унійних богословів, які від часу прийняття Берестейської унії вели полеміку між собою (Novakovskyy, 2005, p. 71). На відміну від Теодора Тишкевича, який підтримав висловлені міркування католика-конвертита, Пахомій Война-Оранський у творі “Zwierciadło albo zaslona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie” захистив богослужбові та обрядові традиції Східної церкви. Стислий виклад змісту твору Пахомія Войни-Оранського знаходимо у праці Івана Вагилевича “Pisarze polscy rusini”, який констатував його художню “слабкість” (Wagilewicz, 1996, p. 161–163), вплетення варваризмів у текст. Проте, застосовані автором метафори, риторичні засоби, ритмізація мовлення, як от: нагромадження однотипних синтаксичних конструкція (Woyna-Orański, 1645, p. 7), дають підстави відкинути цю думку.

Мета. Дослідити полеміку Пахомія Войни-Оранського з Касіяном Саковичем щодо обрядової практики Київської унійної церкви; розкрити богословську думку автора, виявити застосовані художні засоби.

Методи. Історико-культурний (трактат Пахомія Войни-Оранського проаналізовано в контексті суспільно-церковних відносин тієї доби), описовий (передано зміст книги унійного автора, вказано основні питання релігійної полеміки), герменевтичний (розкрито способи тлумачення полемістом Святого Письма).

Рецепція книги “Epanorthosis abo Perspectiwa”

Пахомій Война-Оранський умотивував назву твору “Zwierciadło albo zasłona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie” у дедикації гродненському старості Фредерику Сапізі. Полеміст, виявив себе спостережливим дослідником Святого Письма, подавши на початку присвяти розповідь про виготовлення умивальника із “дзеркал пісниць” (Ostrozka Bibliya, 2006, p. 162), який Мойсей встановив між шкінією і жертвником (Bibliya, 2004, p. 91). Зауважимо, що доповнення про мідні дзеркала, з яких було зроблено умивальник, знаходимо у перекладах латинською мовою текстів Біблії, які цитував Пахомій Война-Оранський, Вульгати (Biblia Sacra, 2015, p. 131), польськомовній Біблії Якуба Вуйка (Pismo Święte, 1962, p. 92), Острозькій Біблії (Ostrozka Bibliya, 2006, p. 162). Натомість, переклад Біблії українською мовою патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета, в основу якого покладено російськомовний текст Синодального перекладу 1876 р. (Bibliya, 2000, p. 117), не містить цієї важливою деталі (Bibliya, 2002, p. 100). Пахомій Война-Оранський, змалювавши Бога мудрим архітектором у побудові старозавітної шкінії, зауважив задум Творця випробовувати сумління священників завдяки дзеркалу, яке порівнювалося у Святому Письмі зі словом Божим, здатним духовно очищувати людину. Цим автор указував читачеві на важливість Богу не тільки зовнішнього очищення Аарона і його синів, які вмивали руки, ноги, коли входили до шкінії завіту, підходили до жертвника, але і внутрішнього через погляд на свій духовний стан, до чого їх спонукали мідні дзеркала: “Kosztowny Przybytek Starego Zakonu, od Pana Boga nieskończenie mądrego Architecta wystawiony, miał ozdobę y wspaniałość od bogactwa, od misterstwa, od Bogato y misternie zrobionych Machin. Ale osobliwie do vdatności y Iasności Przybytku swego, przydał Pan Bog Zwierciadła: “*Fecit et labium aeneu cum basibo suis de speculis (Exod.38)*” (Woyna-Orański, 1645, p. 1).

Християнська церква, писав Пахомій Война-Оранський, як і старозавітня шкінія, на будівництво якої ізраїльтяни пожертвували дорогі тканини, золото, була прикрашена святоблiвiстю, єдністю, дивами, святоотцівським ученням, яке було з-поміж цих коштовностей “великою оздобою і світлістю” (Woyna-Orański, 1645, p. 2). Автор метафорично називав кни-

ги вчителів церкви “чистими дзеркалами” (Woyna-Orański, 1645, p. 2), в яких розпізнається правда, “бридкість науки лицемірів” (Woyna-Orański, 1645, p. 2). Полеміст порівнював святість Бога з “дзеркалом без п’ятна” (Woyna-Orański, 1645, p. 2), в якому відображено світ. Наведена богословом цитата з віршованої загадки “Speculum” давньоримського поета Симфозія характеризувала читачеві властивість дзеркала передавати зображення предмета через відбиття світла відшліфованою поверхнею:

“Nulla mihi certa est, nulla peregrine figura;
Fulgor inest intus” (Woyna-Orański, 1645, p. 2).

Розповідь Пахомія Войни-Оранського про вбереження від смертоносних очей василіска завдяки дзеркалу розкривала завдання твору “Zwierciadło albo zasłona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie”. Так, полеміст ідентифікував надруковану ним книгу з поставленням дзеркала напроти твору “василіска” (Woyna-Orański, 1645, p. 2) Касіяна Саковича для того, щоб виявити наведені обмовницькі твердження: “Iako bowiem przed oczy Bazyliiska położone zwierciadło własnym oczu iego iadem onegoż zabiia: Dawszy w druk książeczkę ktorey tytuł ZWIERCIA DŁO stawię ia przeciw vszczypliwey, a pełney kłamstwa księdze o.Kasiana Sakowicza, aby kłamstwa iego maiąc swoiey sprosności naganę wszystkim wiadome zostawały” (Woyna-Orański, 1645, p. 2).

Пахомій Война-Оранський провів паралелі між присвятою твору дому Сапігів і встановленням “запалювальних” дзеркал Архімеда на мурах Сіракуз під час Другої Пунічної війни, завдяки яким було знищено римські кораблі. Автор ототожнював дедикацію книги роду Сапігів із поставленням на “непереможному і високому мурі” (Woyna-Orański, 1645, p. 2) дзеркала, від якого, подібно щитам Архімеда, відбивався промінь, направлений на заперечення критики грецького обряду Касіяном Саковичем (Woyna-Orański, 1645, p. 2). Богослов, відзначивши “вроджений звичай” (Woyna-Orański, 1645, p. 2) Фредерика Сапіги розумітися на зброї, звернувся до нього з проханням прийняти написану ним книгу, яка була “непомільним суддею і проповідником правди” (Woyna-Orański, 1645, p. 2). Наприкінці присвяти твору полеміст підсумував те, що книга Касіяна Саковича завдала шкоди утвердженню церковної унії в Речі Посполитій. Автор, послуговуючись

прийомом персоніфікації, зобразив “Святу Єдність” у чистій, незмінній оздобі, яка на відміну від старих, невродливих людей, чудовиськ не остерігалася дзеркала. Експресивності мовлення полеміста надавало звернення до апокаліптичних мотивів, порівняння “Святої Єдності” із жінкою, проти якої повстав змії, описаний Іоанном Богословом у “Книзі об’явлення” (Bibliya, 2004, p. 1377). Полеміст трактував символічний образ “жінки, зодягненої в сонце” (Bibliya, 2004, p. 1377), наведений апостолом Іоанном, у контексті релігійної полеміки як Унійну церкву, якій протистояв змії, що означав книгу Касіяна Саковича “Epanorthosis або Perspectiwa”: “Przed tym tedy ZWIERCADŁEM stawa naprzod Jedność Świąta, z czystą zawsze, a nie odmienną ozdobą. Przy ktorey iako *Apocal.:12* „*Draco stetit ante mulierem*” stawa u szarpiąca sławę Perspectywa” (Woyna-Orański, 1645, p. 3).

Пахомій Война-Оранський художньо розкрив вплив твору “Epanorthosis або Perspectiwa” на тогочасну суспільну думку у розділі “Super aspidem et basiliscum ambulorbis” (Woyna-Orański, 1645, p. 5–10) завдяки проведенню паралелей між фольклорним образом василіска і Касіяном Саковичем. Взнявши за основу міфологічні уявлення про закам’яніння від погляду царя змії усього живого, в’янення від його дихання трави, полеміст метафорично зобразив усихання квіт Божого саду польових трав, якими у творі названо ченців, унійне духовенство, від “ока” (Woyna-Orański, 1645, p. 7), твору Касіяна Саковича. Розповідь автора про Божий сад, кедрі і кипариси, які в Біблії слугують метафорою для вираження всемогутності Бога (Bibliya, 2004, p. 763), краси земного творіння (Bibliya, 2004, p. 616), перегукується із фрагментом книги пророка Єзекиїля, в якому передбачено падіння Єгипту (Bibliya, 2004, p. 883), “Книгою Псалмів” (Bibliya, 2004, p. 620). Персвазивності мовленню Пахомія Войни-Оранського надавало застосування прийомів ампліфікації, метафоризації (Woyna-Orański, 1645, p. 7).

У “ядовитому”, “розпутному” (Woyna-Orański, 1645, p. 7–8) творі “Epanorthosis або Perspectiwa”, писав Пахомій Война-Оранський, зазнали критики авторитетні теологи, церковні ієрархи, поставлені римськими папами на своїх достоїнствах, подібно вкоріненним кедром на ліванських горах (Woyna-Orański, 1645, p. 7). Полеміст зауважив читачеві вивищення

Касіяном Саковичем власної думки над міркування Апостольської Столиці (Woyna-Orański, 1645, p. 8), через що він порівнював його із гордим Люцифером, навівши у творі латинською мовою уступ із книги пророка Ісаї: “*Stawi się podobnym onemu, który mowił: “Ascendam et ponam sedem meam, et ero similis Altissimo”*” (Woyna-Orański, 1645, p. 8; Bibliya, 2004, p. 742).

У цьому контексті полеміст виклав свій погляд на першість Римської кафедри в християнстві. Зокрема, богослов розповідав, що єпископ Риму є “охоронцем і стражем Святої Церкви” (Woyna-Orański, 1645, p. 7), “найбільшою оздобою, найбільшою достоїнністю, найбільшою досконалістю Церкви Христової” (Woyna-Orański, 1645, p. 7), “найвищим Отцем усіх Синів Христових” (Woyna-Orański, 1645, p. 8), поставленим Ісусом Христом, “Найвищим Орлом” (Woyna-Orański, 1645, p. 8), Своім вікарієм, намісником.

Пахомій Война-Оранський твердив, що обурення унійних ієрархів через відступ Касіяна Саковича від Унійної церкви, написання ним книги проти східного богослужіння висловлювали слова біблійних пророків: Давида: „*circumdederunt me dolores mortis*” (Woyna-Orański, 1645, p. 8; Bibliya, 2004, p. 580), Йони: “*meli, est nobis mori, quam viuere*” (Woyna-Orański, 1645, p. 7; Bibliya, 2004, p. 944). Емоційний відгук пророка Йони на помилування Ніневії, усихання рослини, вирощеної Богом для врятування його від засмучення, денної спеки, було покладено полемістом в основу оцінки твору Касіяна Саковича, розкриття завданої ним кривди унійному духовенству. Незгоду автора зі звинуваченнями Касіяна Саковича об'єднаних єпископів у симонії, схизмі виражали укладені антиномічні пари: “смерть – життя” (Woyna-Orański, 1645, p. 8), “небо – земля” (Woyna-Orański, 1645, p. 8), “плідна – неплодна виноградна лоза” (Woyna-Orański, 1645, p. 9), “прихильник – ворог” (Woyna-Orański, 1645, p. 7), застосування євангельських метафор, зауваження непохитно триматися унійного віровизнання (Woyna-Orański, 1645, p. 8–9).

Твердження Касіяна Саковича про те, що церковна унія, “виноградна лоза” (Woyna-Orański, 1645, p. 9), не приносила плоду, візантійський обряд містив елементи язичництва, помилки (Woyna-Orański, 1645, p. 9–10) викликало заперечення у Пахомія Войни-Оранського. “Паростками” (Woyna-Orański, 1645, p. 9) унійного саду, писав полеміст, були благоче-

стиві митрополити Іпатій Потій, Велямин Рутський, Рафаїл Корсак, Йосафат Кунцевич, Ілля Мороховський, Єронім Почаповський (Woyna-Orański, 1645, p. 9). Автор, послуговуючись топомосом смирення, називав себе “найменшим і найслабшим у розумі і здоров’ї” (Woyna-Orański, 1645, p. 10) з-поміж названих унійних єпископів, написану книгу “Zwierciadło albo zaslona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie” слабшою зброєю, ніж камені ізраїльського царя Давида у війні з Голіафом. Утім, зауважив богослов, він покладав надію у боротьбі зі смертоносним поглядом “ядовитого Василиска” (Woyna-Orański, 1645, p. 10) на виконання даної Богом обітници праведникам: “*Super Aspidem et Basiliscum deambulabis*” (Woyna-Orański, 1645, p. 10; Bibliya, 2004, p. 615).

Полеміка з Касіяном Саковичем

Розповідь Пахомія Войни-Оранського у розділі твору “*Perspectiva deceptiva*” (Woyna-Orański, 1645, p. 11-40) про створення різних зображень предметів оптичним приладом розкриває його бароковий світогляд, для якого характерне осмислення множинності світів. Автор порівнював книгу Касіяна Саковича із оптикою, яка деформує об’єкт, ускладнює його сприйняття. Так, пояснював полеміст, перспектива *ad deceptionem homini* (Woyna-Orański, 1645, p. 11) представить споглядачеві архангела Гавриїла велетнем, якого на картинах намальовано з лагідним обличчям. Зі свого боку, перспектива *puerilis* (Woyna-Orański, 1645, p. 11) зобразить декілька образів архангела, один з яких є правдивим. Пахомій Война-Оранський протиставляв цим способам спостереження математичну перспективу, яка відтворює деталі з реалістичною точністю, через що вона застосовується у науці: “*Mathematycka perspektywa secundum regulas mathematicas zrobiona, ktora stawia rzeczy przed oczy nasze tak iako w sobie iest każda rzecz; y takowych perspektiw oni zwykli zażywać, chcąc doyść wiadomości pewney y prawdziwey*” (Woyna-Orański, 1645, p. 11). Богослов ідентифікував критикований твір Касіяна Саковича як “*deceptorica Perspectiva*” (Woyna-Orański, 1645, p. 12). Назва книги “Епанорфосіс або Перспектива, і пояснення помилок, ересей і забобонів у неунійній Греко-Руській Церкві, що знаходяться як в артикулах віри, так і у відправі тайнств і в інших обря-

дах”, апробація цензора Якуба Устієнсиса (Sakowicz, 1642, р. 193), писав полеміст, переконували читача у розкритті автором помилок в обрядовій практиці православної спільноти, наведені правдивих відомостей. Утім, твердив Пахомій Война-Оранський, заголовок не відповідав змісту твору, через що книга Касіяна Саковича не була довершеною подібно зовнішній і внутрішній вроді біблійного персонажу “Пісні пісень” Суламіті (Bibliya, 2004, р. 674). Полеміст уважав однією з присутніх помилок католицького автора нерозрізнення унійного і православного віровчення, між якими були присутні відмінності: „*Tota pulchra es amica mea, dilecta mea; spoyrzysz na pulchritudinem externa, tota pulchra, spoyrzysz na pulchritudinem internam, tota pulchra, niemaiąca w sobie żadney makuły. Doskonałość tey Perspektywy externa ztąd się być pokazuje, że in Titulo, błędy, zabobony, ić. chce ukazać Disunitorum, interna doskonałość exilium patitur, bo Unitow dobrych, in uno eodemque Praedicamento, cum Schismaticis kładzie, rationibus nullius valoris, iako się napotym ukaże, dowodząc; przyznać iey tedy z tey miary, nie mogą, aby miała być tota pulchra, gdyż duo obiecta, Articulis Fidei diuersissima za idno obiectum być pocztya, y iako same obiecta confundit, tak też essentias illorum, et qualitates*” (Woyna-Orański, 1645, р. 12).

Пахомій Война-Оранський відкинув твердження Касіяна Саковича про те, що унійна теологія залишилася схизматичною, об’єднання Східної і Західної церков в Речі Посполитій було формальністю (Sakowicz, 1642, р. XIII). На думку полеміста, необґрунтованість закиду автора твору “Еранортозис або Перспектіва” розкривало читачеві розходження унійних і православних богословів у вченні щодо таїнства хрещення. Так, писав Пахомій Война-Оранський, унійні священники, на відміну від православних, визнавали хрещення Західної церкви, через що не навчали повторно хрестити латинників. Богослов зауважив Касіяну Саковичу, що надруковані унійними ієрархами “агенди”, “требники” (Woyna-Orański, 1645, р. 13), богослужбові книги, збірники церковних обрядів і правил, не містили вказівки перехрещувати католиків, яку у творі названо “блюзнірством проти Римської церкви” (Woyna-Orański, 1645, р. 13). Автор покликався у доведенні визнання уніатами хрещення латинників на приклад “*natione Mazuru*” (Woyna-Orański, 1645, р. 13) Проко-

па Хмелевського, що походив із Мазовії, наступника Касіяна Саковича в Дубенській архимандрії (Sakowicz, 1642, р. X), осіб “*ritus Romani*” (Woyna-Orański, 1645, р. 13), які вступивши до Чину святого Василя Великого, не були перехрещені. Пахомій Война-Оранський у контексті полеміки з Касіяном Саковичем деталізував вчення Унійної церкви щодо таїнства хрещення, яке ґрунтувалося на положеннях Нового Завіту: “*Unus Deus, una Fides, unum Baptisma in remissionem peccatorum*” (Woyna-Orański, 1645, р. 13; Библия, 2004, р. 1329). Уніати, твердив полеміст, вірили в те, що дитина під час хрещення звільнялася від первородного гріха. При цьому автор зауважив читачеві тотожність значення слів, які промовляли католицькі („*Ego te Baptiso*”) та унійні священики („*Baptisatur (quod idem est) servus Dei, in Nomine Patris, et Filii et c.*”) (Woyna-Orański, 1645, р. 13), коли поливали дитину водою. Таким чином, підсумував Пахомій Война-Оранський, книга Касіяна Саковича викривляла вчення Унійної церкви, неправильно зображувала уніатів, через що заслуговувала на критику і спалення: “*Samych tedy to Dysunitow Error; iakoż tedy Uniti sunt in eodem Praedicamento cum Schismaticis? Iako perspektywa powiada. Jawno tedy iest, że ta Perspektywa nie iest ex toto perfecta: Unit, ide sentiens cu Ecclesia Catholica Romana ma twarz piękną, łagodną, Anyelską, a iakoż onego Perspektywa wystawuie, z twarzą Olbrzyma, abo Giganta brzydkiego? Bo iest deceptor, cofundes obiecta, zacyz słuźnie wagi źadney nie powinna mieć, słuźnie aby ią szarpano, y publice palono*” (Woyna-Orański, 1645, р. 13).

Перефразування Пахомієм Войною-Оранським вислову Арістотеля: “*qui bene distinguit, bene docet*” (Woyna-Orański, 1645, р. 14) у такий спосіб: “*Ergo qui confundit, male docet*” (Woyna-Orański, 1645, р. 14) слугувало доведенню читачеві помилки Касіяна Саковича ототожнювати догматику унійної і православної церков. Полеміст схарактеризував ідентичність уніатів як “*Ritus Graeci ab Ecclesia Romana approbati*” (Woyna-Orański, 1645, р. 14). Натомість, підкреслював богослов, грецький обряд православної церкви в Україні, яка перебувала “*sub obedientia*” (Woyna-Orański, 1645, р. 14) Константинопольського патріарха, не було затверджено Римом, що не було враховано автором твору “Еранортозис або Перспектива”. Пахомій Война-Оранський заперечив твердження Касіяна

Саковича про те, що унійні священники послуговувалися книгами схизматиків, які містили помилки, забобони (Sakowicz, 1642, р. XIII). Полеміст писав, що уніати для здійснення богослужіння застосовували книги Кирила і Мефодія, які схвалив Папа Римський Адріан II (867–872 рр.) і підтвердив Папа Римський Іоанн IX (898–900 рр.) у 889 р. Відомості про богослужбові книги Кирила і Мефодія, застосовані на слов'янських землях, зауважив богослов, знаходимо у праці Цезаря Баронія “*Annales ecclesiastici*” під 867 роком, в українських четьї-мінеях, мінологіях на день святого Кирила (Woyna-Orański, 1645, р. 14). Переконливості доведенню Пахомія Войни-Оранського читачеві відмінностей між “*Ritus Graeci Unitoru, et non Unitorum*” (Woyna-Orański, 1645, р. 14) надавала стилізація мовлення за допомогою риторичного запитання, ампліфікації: “Ieśli to nie iest bystrość większą nad Orła, więcey sobie mądrości przyczytać, a niżeli Stolica Apostolska ma, y mieć będzie? Ieśli to nie iest z rozumkiem nad wszytek rozum Kościoła Rzymskiego Katholickiego wylatywać? Ieśli to iest dobroć Perspektywy obrońcom Jedności, przełożonym, Pasterzom, Owieczkom posłusznym Stolicy Apostolskiej, zadawać herezyą, y powiadać że iedno są z Schismatykami, a tylko *Titulo* Unitami? Ieśli to nie iest zranienie y odiećcie żywota wiecznego?” (Woyna-Orański, 1645, р. 15).

У відповідь на закид Касіяна Саковича стосовно використання унійними священниками православних служебників Пахомій Война-Оранський розповів, які тексти літургійних відправ були в Унійній церкві. Полеміст писав, що уніати застосовували як давні рукописні збірники, так і опубліковані книги, виготовлені у друкарні Леона Мамонича. Автор твердив, що в літургійних книгах уніатів було дотримано догматичного вчення Вселенської церкви, на відміну від останніх видань православних служебників, заборонених в Київській унійній митрополії (Woyna-Orański, 1645, р. 18). Пахомій Война-Оранський цінував церковні рукописи за збереження у них відомостей про давні традиції візантійського богослужіння, історичну єдність Східної і Західної церков, на які покликалися унійні богослови у конфесійній суперечці. Автор художньо порівнював писемні тексти церковного вжитку з “найдорожчими клейнотами” (Woyna-Orański, 1645, р. 18), які утверджували основні положення християнського віровчення:

“Co się tycze ksiąg pisanych, tych każda Cerkiew pełna, tych dawne pismo iest wsparciem nauki prawey. Te wcale iako kleynot naydroższy chowamy, y Schizmatykow gromiemy” (Woyna-Orański, 1645, p. 18).

Полемізуючи із Касіяном Саковичем щодо богослужбових текстів, введених у практику Унійної церкви, Пахомій Война-Оранський не відкидав можливості застосування грецьких требників (Woyna-Orański, 1645, p. 17). Богослов обґрунтував цю думку відмінністю віри від обряду, підкреслюючи читачеві важливість єдності християн на рівні догматики: “niechay nas Logik rozsądzi: insza rzecz iest nabożeństwo, a insza wiara” (Woyna-Orański, 1645, p. 18). Зауважимо, що митрополит Антоній Селява критикував Мелетія Смотрицького у творі “Antelenchus” за проведення паралелей між богослужінням і вірою, констатувавши: “Ceremonie do wiary nie należą” (Sielawa, 1622, p. 33). Натомість, учений-літургіст П. Новаковський твердив про те, що Пахомій Война-Оранський дотримувався погляду уніатів на зв’язок обряду і віри (Novakovskyy, 2005, p. 140). Унійний автор послуговувався логічним прийомом доведення *reduction ad absurdum*, зведення до абсурду, художнім засобом персоніфікації, риторичним запитанням у запереченні тези Касіяна Саковича про те, що уніати були схизматиками через застосування текстів богослужбових відправ православної церкви. Полеміст, умотивовуючи судження, що форма, деталі грецького обряду не змінюють віровчення, пояснював Касіяну Саковичу, що читання ним вголос “Книги Псалмів” давньоєврейською мовою у християнській традиції не репрезентує його правовірним євреєм, який під час молитви покривав голову, похитувався з боку в бік, як і опрацювання вчителями церкви давньогрецьких філософів у контексті християнської сотеріології не доводить те, що вони були поганями: “Toby taką rzeczą, Oycowie SS. ktorzy czytali pogańskie księgi błędow y zabobonow pełne, ktorych oni poniechawszy, tylko to wybierali, co do zbawienia swoich owieczek y ich samych służyło, za iedno z pogany poczytała Perspektywa?” (Woyna-Orański, 1645, p. 18).

Пахомій Война-Оранський порівнював написання Касіяном Саковичем твору “Epanorthosis abo Perspectiwa” з вчиненням важкого гріха, який полягав у тому, що висловлена ним критика Унійної церкви віддаляли українських мирян від пізнання “правдивого Бога”, артикулів апостольського Символу

віри (Woyna-Orański, 1645, p. 15). Полеміст трактував розповідь Касіяна Саковича про погодження митрополита Антонія Селяви зі східною традицією проведення таїнства елепомазання, *Sacramento Extreme Unctionu* (Sakowicz, 1642, p. XII), занепад в унійних ієрархів “любові, пасторської жарливості” (Woyna-Orański, 1645, p. 16) митрополитів Іпатія Потія, Веляміна Рутського, Рафаїла Корсака, владик Йосафата Кунцевича, Іллі Мороховського, Єроніма Почапівського, Мелетія Смотрицького як твердження про те, що тогочасні єпископи не були духовно відроджені, трикратно відступили від священства: “W nas (według słow jego) niemasz Chrystusa, a zatym nie masz żywota, nie tylko że iakobysmy byli schismatycy, ale też troiakiego Periumum popełniaciele” (Woyna-Orański, 1645, p. 16). Пахомій Война-Оранський заперечив цю тезу супротивника викладом основних положень віровчення Унійної церкви, яке містили давні рукописні, друквані книги, застосовані її першими митрополитами для обґрунтування тотожності віросповідних формул латинників “*Filioque*” та греків “*Per Filium*”, доведення визнання ієрархами Київської митрополії авторитету римських пап. Так, писав богослов, у середині XVII століття уніати дотримувалися “віри святобликих антицесорів” (Woyna-Orański, 1645, p. 19) щодо верховенства Римської кафедри, дієвості молитов до святих, чистилища, загального і партикулярного суду (Woyna-Orański, 1645, p. 19).

Висновки

Міжконфесійна полеміка 40-х рр. XVII ст. в Речі Посполитій пов’язана з писаннями Касіяна Саковича, котрий негативно відгукнувся щодо ієрархів Київської унійної церкви, дотримання Юліанського календаря, застосування східної форми таїнств. Книга Пахомія Войни-Оранського “*Zwierciadło albo zasłona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie*” була відповіддю на висловлені зауваження Касіяном Саковичем. Наведені у творі унійним автором порівняння, антитези, метафори розкривають його бароковий світогляд, уміння послуговуватися риторичними фігурами. Актуальним залишається дослідження полемічного доробку Пахомія-Войни Оранського з позиції ранньобарокової естетики, церковної риторики, богословської думки.

Библиография

- Biblia Sacra. Iuxta vulgatum versionem adiuvantibus.* (2015). Recensuit et brevi apparatu critic instruxit R. Weber; editionem quintam emendatam retractatam praeparavit R. Gryson. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie polskim W.O. Jakuba Wujka S.J.* (1962). Kraków.
- Sakowicz K. (1640). *Kalendarz stary, w którym iawnny y oczywisty błąd wkażuiesie okolo święcenia Paschi y responsa na zarzuty starokalendarzan y co za pożytki ruskiemu narodowi z przyięcia nowego kalendarza.* Wilno.
- Sakowicz K. (1642). *Epanorthosis abo Perspectiwa, y obiasnienie błędow, herezyey, y zabobonow, w Grekoruskiej cerkwi disunitskiej tak w artykułach wiary, iako w Administrowaniu sakramentow, y w inszych obrzǳkach y ceremoniach znayduięcych się.* Krakow.
- Sielawa, Anastazy [Antoni]. (1622). *Antelenchus to iest odpis na script uszczypliwy zakonnikow cerkwie S. Ducha Elenchus nazwany.* Wilno.
- Wagilewicz D.J. (1996). *Pisarze polscy rusini.* Przemyśl: PWIN.
- Woyna-Orański, P. (1645). *Zwierciadło albo zasłona od przewielebnego oycy Pachomiusza Woyny Orańskiego, z łaski Bożey y S. Stolicy Apostolskiej Episkopa Pińskiego y Turowskiego naprzeciw uszczypliwey Perspektywie przez x. Kassiana Sakowicza złożonego archimandrytę Dubieńskiego zebranej y napisaney wystawiona.* Wilno.
- Біблія. Книги священного писання старого та нового завіту.* (2004). Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату.
- Дзюба О.М. (2012). *Сакович Касян.* Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ: Наукова думка. Т.9.
- Новаковський П. (2005). *Літургійна проблематика в міжконфесійній полеміці після Берестейської унії (1596 – 1720).* Львів.
- Острозька Біблія* (2006). Опрацював та приготував до друку ермн. архимандрит др. Рафаїл (Роман Торконяк). Львів.

References

- Biblia Sacra. Iuxta vulgatum versionem adiuvantibus.* (2015). Recensuit et brevi apparatu critic instruxit R. Weber; editionem quintam emendatam retractatam praeparavit R. Gryson. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

- Bibliya. Knyhy sviashchenogo pysannia starogo ta novogo zavitu. [The Holy Bible. The books of sacred Scriptures of the Old and New Testaments].* (2004). Kyiv: Vydanntia Kyivskoi Patriarhiyi Ukrayinskoj Pravoslavnoyi Tserkvy Kyivskogo Patriarhatu. (in Ukrainian).
- Dziuba O.M. (2012). *Sakovych Kasiyan. [Sakovich Kasian].* Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: u 10 tt. [Encyclopedia of history of Ukraine: in 10 volumes]. Kyiv: Naukova dumka, vol. 9. (in Ukrainian).
- Novakovskyy P. (2005). *Liturhiyna problematyka v mizhkonfesiyniy polemitsi pislia Beresteyskoyi uniyi (1596–1720). [Liturgical issues in interconfessional polemic after the Union of Brest (1596–1720)].* Lviv. (in Ukrainian).
- Ostrozka Bibliya. [The Ostrog Bible].* (2006). Opratsiuвав ta pryhotuvav do druku yeromn. arhymandryt dr. Rafayil (Roman Torkoniak). Lviv. (in Ukrainian).
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie polskim W.O. Jakuba Wujka S.J.* (1962). Kraków.
- Sakowicz K. (1640). *Kalendarz stary, w ktorym iawny y oczywisty błąd vkazuiesie okolo święcenia Paschi y responsa na zarzuty starokalendarzan y co za pożytki ruskiemu narodowi z przyięcia nowego kalendarza.* Wilno.
- Sakowicz K. (1642). *Epanorthosis abo Perspectiwa, y obiasnienie błędow, herezyey, y zabobonow, w Grekoruskiej cerkwi disunitskiej tak w artykulach wiary, iako w Administrowaniu sakramentow, y w inszych obrządkach y ceremoniach znayduiących się.* Krakow.
- Sielawa, Anastazy [Antoni]. (1622). *Antelenchus to iest odpis na script uszczypliwy zakonnikow cerkwie S.Ducha Elenchus nazwany.* Wilno.
- Wagilewicz D.J. (1996). *Pisarze polscy rusini.* Przemysł: PWIN.
- Woyna-Orański, Pachomiusz. (1645). *Zwierciadlo albo zaslona od przewielebnego oycy Pachomiusza Woyny Orańskiego, z laski Bożej y S. Stolice Apostolskiej Episkopa Pińskiego y Turowskiego naprzeciw uszczypliwey Perspektywie przez x. Kasiana Sakowicza złożonego archimandrytę Dubieńskiego zebraney y napisaney wystawiona.* Wilno.

Received: 26.12.2017

Accepted: 17.08.2018

MARIYA RAYEVA
Kazakhstan, Aktobe
rayevamariya.77@mail.ru

Rayeva, M. (2018). Poslovitsy i pogovorki kak sredstvo poznaniya mira: sravnitel'nyy analiz russkogo i kazakhskogo yazykov. [Proverbs and Sayings as a Means of the World Cognition: Comparative Analysis of Russian and Kazakh Languages]. *Intercultural Communication*, ISSN 2451-0998, vol. 2(5)2018, pp. 63 – 82. (in Russian). DOI: 10.13166/inco/94699

Proverbs and Sayings as a Means of the World Cognition: Comparative Analysis of Russian and Kazakh Languages

---

ABSTRACT

Purpose. The purpose is to make a comparative analysis of the most actual Russian and Kazakh proverbs and sayings, used in speech of modern Aktobe citizens.

Methods. For realization of the purposes we have interviewed and conducted a questionnaire amongst the Aktobe (schoolboys, teachers, teachers of high schools, students) for revealing of actual proverbs and sayings. By means of proverbs and sayings we see the ethnic particularities of the two folk's worldview. Also, an expert evaluation has been given, claiming that by means of proverbs and sayings we see the ethnic particularities of the two folk's world outlook.

Results. The analysis of the material has proved that the most significant values in Kazakhs and Russians have been erudition, reading, knowledge, wit, wisdom, science, teaching, reason, and rationality. So, we have studied proverbs connecting with these rhemes in details and tried to reveal ethnic differences of the Kazakhs and Russians. Also, the results of the study have shown, the value orientations are an important component in the system of inheritance of the traditional knowledge in each ethnos representative. The main mass of ethno-cultural information was adopted at early age together with the language formation.

Keywords: *proverbs; sayings; value; ethnic particularities; culture; cognition of the world.*

Пословицы и поговорки как средство познания мира: сравнительный анализ русского и казахского языков

АННОТАЦИЯ

Цель: провести сравнительный анализ наиболее актуальных пословиц и поговорок русского и казахского языков, употребляющихся в речи современных актюбинцев.

Методы: для осуществления поставленной цели мы провели опрос и анкетирование среди актюбинцев (школьников, учителей, преподавателей вузов, студентов) на предмет выявления актуальных пословиц и поговорок. По итогам исследования была дана экспертная оценка, что посредством пословиц и поговорок мы видим этнические особенности миропонимания двух народов.

Результаты: как показал анализ материала, наиболее значимыми ценностями у казахов и русских были *ученость, грамота, знания, ум, мудрость, наука, учение, разум, разумность*. В этой связи нами были детально изучены пословицы, входящие в эту тематику для выявления этнических различий в представлениях казахов и русских. Таким образом, результаты исследования показали, что ценности, имеющиеся в каждом народе передаются по наследству. Основная масса этнокультурной информации усваивается в детстве вместе с родным языком.

Ключевые слова: *пословицы, поговорки, ценность, этнические особенности, культура, познание мира.*

Введение

Актуальность проблемы исследования в том, что материальные и духовные ценности, характерные для человеческого общества показывают определенный уровень развития общества. В пословицах и поговорках отражается весь жизненный опыт народа, его морально-этические, социальные, художественные и воспитательные нравы. Посредством пословиц можно проследить историю народа, они отражают менталитет народа, его симпатии и антипатии, связи с другими этносами. С помощью

пословиц можно определить насколько они реально отражают оценочное отношение к действительности.

Целью исследования является изучение ценностей казахов и русских в зеркале пословиц и поговорок.

Цель исследования реализуется в решении следующих **задач**:

1. Дать понятие пословицам и поговоркам казахского и русского языков;
2. Изучить пословицы и поговорки казахского и русского языков;
3. Выявить этнические особенности употребления пословиц и поговорок в современном мире.

Методы исследования: опросник, анкета, экспертная оценка.

Ценности казахов и русских в зеркале пословиц и поговорок

Ценности появились в истории человечества как некие духовные опоры, помогающие человеку победить рок и перенести тяжелые жизненные невзгоды. Ценности служат для осмысленного понимания действительности. В них мы видим наши идеал, желаемое и нормативное. Ценность – явление, характерное только для человечества, и только с помощью нее мы имеем представление об идеале, желаемом, нормативном. Человеческая жизнь немыслима без ценности. Именно ценность определяется в известном высказывании К.Д. Ушинского о том, “что все характерное для человечества выражается в слове. Люди умирали, но слова, создаваемые ими, вошедшие в лексикон родного языка, остались бессмертными” (Ermakova, 2004).

Что же такое пословицы и поговорки? Известный автор словаря пословиц и поговорок В.И. Даль дает следующее определение: “Пословица – краткое изречение, поученье, более в виде притчи, иносказание, или в виде житейского приговора; пословица есть особь” (Ermakova, 2004).

Пословица встречается в любой сфере человеческой жизни и национальная позиция в них всегда ясная, иногда даже резкая, часто с сарказмом: “Думай двояко, а делай одинаково”, “Думал, думал жить

нельзя, пораздумал можно”, “Мешай дело с бездельем, проживешь век с весельем”.

Человека интересует все, что его окружает, и самое главное, что характерно для него, это способность оценивать факты своей жизни по их значимости, ценностное отношение к миру.

Личность должна формироваться через овладение родным языком, веками накапливающим сокровища человеческого сознания и опыта, считал К.Д. Ушинский. Ум народа, национальная история, быт, мировоззрение нигде не проявляется так четко как в пословицах и поговорках.

Фольклорные тексты занимают особое место среди авторитетных текстов. Прежде всего, дадим определение фольклора.

Фольклор – это отражение коллективного опыта народа в виде устного творчества: легенд, былин, сказок, пословиц и поговорок. Передаваемый из уст в уста, такой опыт приобретал авторитет закона, становился морально-этическим кодексом, превращался с самых первых детских книжек в мерило нравственности. Фольклор в переводе с английского языка и значит “мудрость народа” (folk – “народ”, logic – “мудрость”). Трудно понять национальный характер, национальное искусство и литературу, не зная этого устного народного опыта.

К авторитетным текстам относятся пословицы и поговорки, которые в краткой форме передают точку зрения народа на главные вопросы жизни. Пословицы и поговорки являются наиболее самобытной, образной и яркой речью любого носителя языка.

В основном пословицы тесно связаны с национальным характером и отражают человеческую природу – “Что имеем, не храним, потерявши, плачем”, или другой пример – “Цыплят по осени считают”. Значительная часть пословиц тесно связана с социально-историческим развитием, сознанием, психическим складом того или иного народа.

Ценности казахов и русских проявляются в авторитетных текстах: пословицах и поговорках. Именно тексты напрямую связаны с культурой, ибо они пронизаны множеством культурных кодов, имен-

но тексты хранят информацию об истории, этносе, национальном поведении, т.е. обо всём, что составляет содержание культуры.

Изучая пословицы и поговорки мы выявляем ценности, нашедшие отражение в фольклоре. Ценности разных народов оцениваются не по принципу “хорошо – плохо”. Потому что у каждого народа, у каждой культуры свои принципы. Анализ требует найти за внешним несхождением пословиц и поговорок то общее, что рассматривается в качестве ценностей представителями двух разных культур. И еще есть возможность сравнить особенности ментальности русского и казахского народов, найти отраженные в пословицах и поговорках сходство и различия между ними.

Например, у всех народов честь считается наивысшей ценностью души человека, проявлением благородства, о чем свидетельствуют казахские пословицы: “Ради чести готов умереть”, “Своё имущество и жизнь жертвую за честь”.

Современный мир изменил многое почти во всех сферах жизни человека: поменялись взгляды людей на жизнь и на различные отношения, изменилась речь, мышление, поведение человека, стереотипы, социальные нормы, ценности.

Было особенно интересным провести анализ и выявить современное этническое мышление на примере казахов и русских, проживающих в г. Актобе. В этой связи мы провели опрос и выявили следующие ценности современных актюбинцев. Всего у нас было 37 респондентов.

Так, для актюбинцев – казахов самыми ценными являются *родители, друзья, знания, близкие, здоровье, семья, работа, духовные ценности, моральные ценности*.

Актюбинцы – русские, в первую очередь, отмечают *духовные, моральные и материальные ценности (богатство), работу, здоровье, маму, дружбу и близких*.

Интересно заметить, что для этих двух этносов связующей ценностью является *семья*. “Семья – это малая группа в социуме, которая удовлетворяет потребность общества в биологическом воспро-

изводстве своих членов и их социализации. Для семейных отношений характерны интимность, доверительность, а также эмоциональная привязанность” (Tusichishny, 2008, p. 73). Межличностные отношения в семье – это субъективно переживаемые взаимосвязи между ее членами, объективно проявляющиеся в характере и способах взаимных влияний членов семьи в совместной жизни. Участники семейных отношений воспринимают друг друга в качестве носителей не только определенных семейных ролей, функций, но и простых человеческих качеств, жизненных ценностей (Tusichishny, 2008, p. 73).

Для каждого человека обретение семьи является важным моментом в жизни. Семья состоит из родителей и детей, а для каждого ребенка родители – это самое святое, особенно мама. Поэтому мы видим, что два сравниваемых народа наиболее ценят *семью*, как социальный институт.

С момента рождения каждому ребенку необходима семья, прежде всего как структура, формирующая и адаптирующая его к будущей самостоятельной жизни. В семье усваиваются основные социальные знания, приобретаются нравственные умения и навыки, закладываются определенные ценности и идеалы, формируются обычаи и традиции – все, без чего невозможна социализация человека (Tusichishny, 2008, p. 72).

Итак, семья четко описывается тремя представлениями: во-первых, *семья* как основанная на браке минимальная социальная группа живущих вместе родственников, связанных общностью быта; во-вторых, *семья* как единство кровных родственников (близких и дальних), не живущих вместе; в-третьих, *семья* как исторический ряд поколений, происходящих от одного предка (Tusichishny, 2008, p. 74).

Ценности у современных актюбинцев не отличаются от ценностей их предков. Так как ценность определяет реальный ориентир человеческого поведения. *Семья* – это реальная ценность современных актюбинцев.

Итак, можно сказать, что в наше время все-таки больше обращают внимание на социальное положение, материальные блага. Наряду с этим осталось бережное, уважительное отношение к *семье, близким людям*.

Для описания языкового сознания нередко используется метафора “образ мира”. По утверждению А.А. Леонтьева, наряду с индивидуальными существуют инвариантные образы мира, которые следует понимать как абстрактные модели, описывающие общие черты в видении мира различными людьми. С теоретической точки зрения может существовать множество подобных инвариантных образов мира в зависимости от структуры социума, культурных и языковых различий в нем. Образ мира складывается из множественных мыслительных форм отражения – мыслительных образов или концептов.

Компоненты образа мира, согласно трактовке сознания А.Н. Леонтьевым, возникают деятельностно, в ходе создания “открывающейся субъекту картины мира, в которую включен и он сам, его действия и состояния” (Leontjev, 1997, p. 125). Не случайно ученый приравнивает язык в деятельностном отношении к орудию, позволяющему сознанию идеализировать предмет и посредством этого дать ему возможность “получить свою жизнь в голове человека, свое существование в идеализированной форме и, следовательно, преобразовать форму отражения” (Leontjev, 2005, p. 94).

Вопрос “язык и культура” давно привлекает внимание филологов. Еще античные грамматикеры пытались найти “истинное” представление о слове, стремились распознать за каждым словом изначальный образ предмета или явления. Известно, что многие собиратели фольклора, этнографы, историки, языковеды вот уже более двухсот лет пытаются раскрыть этимологию тех или иных пословиц и поговорок, изучить истоки русской национальной культуры или бытовых представлений, прочесть скрижали забытого прошлого. Сначала отдельные заметки и очерки, разбросанные по страницам столичных и губернских журналов и газет, затем цельные паремно-логические сборники с элементами историко – этимологических

толкований и, наконец, книги, целиком посвященные раскрытию происхождения русских крылатых слов и выражений, – такова динамика исторической фразеологии.

Немало “культурологических” толкований можно найти, например, в сборниках пословиц В.И. Даля, Ф.И. Буслаева, И.М. Снегирева, И.И. Иллюстрова, Н.Я. Ермакова, М.Я. Рыбниковой, А.И. Соболева, В.П. Бирюкова и др. Собраниями этимологий крылатых слов с подобными толкованиями являются словари С.В. Максимова, М.И. Михельсона, Э.Д. Вартаньяна, С. Замайского, М.А. Булатова, в которых, правда, основное внимание уделено заимствованным из других языков выражениям. Идея выявления национальной особенности через паремиологию вдохновила полтора века назад известного собирателя русского фольклора И.М. Снегирева. Его труд “Русские в своих пословицах” до сих пор остается уникальным опытом тематического объединения разнокалиберных историко – этимологических этюдов с целью показать связь пословиц и поговорок с национальными обычаями, поверьями, историей, бытом и фольклором.

Во всех мировых религиях присутствуют оригинальные взгляды на происхождение мира, его смысл, строение, место в нем человека. Другими словами, изучая человека и его язык, мы не можем избежать хотя бы фрагментарного описания религиозной картины мира. Итак, изучая пословицы и поговорки русского и казахского народов можно сказать, что в этих текстах присутствуют религиозные наименования. Например, в русских пословицах встретились такие имена как *поп*, *Бог* (*его умный поп кстил (крестил)*; *умный поп только губами шевели, а уж мы и догадаемся*; *доходит ум и до бога*; *всякая мудрость от бога, начало премудрости страх божий*).

Следуя этому мы видим, что *ум*, *мудрость* у русского народа являются признаками, развитыми в высокой степени у людей обладающих какими – либо религиозными обязанностями. И способность к мышлению была дана богом.

Через пословицы и поговорки можно увидеть обычаи и поверья, отражающие представление о мире того или иного народа.

Этнические особенности употребления пословиц и поговорок в современном мире

Сравнительный анализ общих ценностей с точки зрения этнического представления интересен тем, что он дает возможность увидеть “свое” и “чужое” через сопоставление языка и культур.

Так, рассмотрим пословицы и поговорки *об уме, учении, знании*. Нашей целью будет выявление сходств и различий в понимании таких ценностей, как *ум, учение, знание, наука и т.д.*, отраженных в фольклоре. Для начала следует обратиться к толкованию самих понятий “знание”, “ум”.

Знание – обладание опытом и пониманием, которое является правильным и в субъективном и в объективном отношениях и на основании которых можно строить суждения и выводы, обеспечивающие целенаправленное поведение. Знание – динамическое функциональное образование – продукт переработки вербального (словесного) и невербального (несловесного) опыта, формирующих “образ мира”. Петирим Сорокин считал, что есть 3 вида научной истины: 1) чувственно-империческая (обыденные знания), 2) научно-рациональная (научные знания), 3) интуитивная. Каждая из них лишь частичная истина, полная же будет заключаться в их интеграции в целое. “Моя философия – интеграмум”, – таково название одной из его статей и краткая формула его философской системы (Maslova, 2004).

Дифференциация знаний на научные и обыденные основывается на нескольких параметрах. Философы Д.В. Вичев и В.А. Штофф в статье, посвященной данному вопросу, пишут: “Обыденные знания отличаются от научных по природе субъекта (широкие массы людей), по источнику формирования (жизненный опыт), по степени проникновения в сущность явлений, по характеру и способам обобщения, по языку и другим характеристикам”.

Ум – способность к познанию, мышлению, к разумной деятельности; вообще такая способность, развитая в высокой степени. *Склад ума* (характер мышления, образ мыслей). *Ума палата* у кого – нибудь (очень умён; разговорчив).

Для казахов **ум, учение, знание** представляются как: *жақсылық (добро), дәулет (достаток), өнер шырағы (источник ремесла, искусства), алтын сандық (дорогая, драгоценная утварь, букв.: золотой сундук), теңіз (море, бесконечная вода)*. Данные представления казахов отражены в таких пословицах как: *ақыл – алтын сандық, адамына қарай ашылар; білім – өнер шырағы*.

Как видно из примеров, человеческий ум, опыт и знания высоко ценились казахами. Например, сравнение с *золотым сундуком* не случайно: *сундук* у казахов считается самым ценным предметом домашнего быта, самым дорогим подарком, который заранее изготавливался и считался основным предметом в приданном невесты. Этот обычай существует и в наши дни.

Таким образом, у носителей казахского языка всё *самое дорогое, ценное и бескрайнее* отождествлялось с умом, знаниями, ученостью.

В представлении русских *знания, ум* понимаются как нечто, что достается только через муки и страдания, большим усилием и трудом, сравните: *идти в науку – терпеть муку, без муки нет и науки; намучится – научится*.

Ум чаще соотносится с головой, т.е. с главной частью тела человека, где и протекают познавательные процессы, например: *у него ума палата – это голова*.

Носители русского языка *ум, ученость и знания* также соотносят с *пространством, жизнью, светом, с чем-то драгоценным (дороже золота)*.

Казахский народ больше употребляет слово “жақсылық”, которое имеет значение “ум, знание”. Или же “жақсы” – “умный, ученый” (*жақсыға айтсаң – білер, жаманға айтсаң – күлер; жақсыны сыйласаң, есінен кетпейді, жаманды сыйласаң, есігінен кетпейді*).

Вместе с тем мы выявили специфику употребления в пословицах и поговорках таких наименований, как: имена числительные, родственные имена, соматические, зооморфные (наименования животных) и фитоморфные (наименования растительности) наименования, отражающие этнические особенности каждого язык.

Среди родственных имен у русского народа встречаются *сын, кума, жена*. Больше употребляется родственное имя *жена*: *Женский ум лучше всяких дум. Худо дело коли жена не велела*.

Казахский народ употребляет такие родственные наименования, как: *ата, бала, аке, ата-ана, ага, іні, әже*. Носители казахского языка чаще всего употребляют родственные наименования, указывающие на мужское лицо, такие, как: *ата, бала, аке, ага, іні*. Например: “*Көп ақымақтың ағасы болғанша, бір ақылдының інісі бол*”.

Ата – туған аке, өз әкесі. Ата көрген оқ жанар, ана көрген тон пішер (мақал).

Бала – ата –ананың перзенті, ұрпак; нәресте, сәби, бөбек. Бала – адамның бауыр еті (мақал).

Әке – балалы болған ер адам. Куырдақтың әкесін түйе сойғанда көрерсің (мақал).

Ага – ағайынды адамдардың жасы үлкені.

Әже – әкенің шешесі, үлкен шеше. Әжемнің алпамсадай әкемді, “балапаным” деп сүйгені бізге ерсі көрінеді (Ә. Сәрсенбаев, Капитан ұлы).

Выходя из этого мы видим, что у этих двух этносов самыми умными и почитаемыми людьми считаются два противоположных пола. Это говорит о менталитете двух народов и о разном восприятии мир.

Из имен числительных у носителей русского языка встречались числа *три, два, сто*. Например: “Дай уму волю, он две возьмет; Мнится писанье легкое дело: пишут три перста, а болит все тело; Умная голова сто голов кормит, а худая и себя не прокормит”. Вообще, число как понятие формировалось не сразу. Вначале оно мыслилось как определенное количество каких – либо предметов. Числа являются элементами особого кода, посредством которого описывается мир: числа лежат в основе музыки, поэзии, архитектуры и искусства.

Два – символ двойничества. Человеческие двойники считались плохим знаком, предвещающим смерть. Данное число ассоциируется в русской картине мира с негативными коннотациями. Двойка – символ второго (женского) начала, она содержится в основе ди – авол.

Черта с два – “два” – число бесовское, нечистое (Maslova, 2004).

Три – триединство Бога, трехместный лотос индусов, в три листа, тридесятое царство – государство, в тир ручья, в три погибели; белорусские фразеологизмы бачыць на тры сачні пад зямлей, гнуць у тры пагібелі; драць тры скуры тры бочкі арыштантау, тры корабы (Maslova, 2004).

У носителей казахского языка мы выявили имена числительные **бір, екі, жеті, мың** (“Жақсы атқа бір қамшы, жаман атқа мың қамшы; Мың малың болғанша, бір балаң ғалым болсын; Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл; Екі жақсы қосылса, бірін бірі қиыспайды, екі жаман қосылса, кең дүниеге сыйыспайды”). **Сан** – белгілі бір заттың, құбылыстың есеп мөлшері.

Бір – есептік санның ең алғашқысы. Будильникке тағы да *бір* қарады. Уақыт түнгі үштен асып барады (Ә. Ахметов, Өшпеген жалын).

Екі – бір мен үштің арасындағы есептік сан; бір мен бірдің қосындысы.

Так же интересно наблюдать частое употребление наименований – соматизмов, которые позволяют увидеть своеобразное толкование умственных способностей человека. В казахских пословицах и поговорках чаще всего встречались соматические наименования *бас, көз, құлақ, тіл, қол, аяқ, ми*. Некоторые из этих соматизмов можно истолковывать так:

Бас – адамның, жан – жануарлардың ауыз, көз, құлақ, мұрын, ми т.б. орналасқан дене мүшесі (*Алымсыз басқа білім жұқпас*).

Аяқ – адамның, жан – жануарлардың жүру, тұру қызметін атқаратын дене мүшесі (*Баста ми жоқ болса, екі аяққа күш түсер*).

Қол – адамның бір нәрсені ұстайтын, жұмыс істейтін дене мүшесі (*Көз – қорқақ, қол – батыр*).

В русских пословицах и поговорках соматизмы встречались 11 раз: *рот, голова, руки, глаза, лицо, плечи, ноги, язык, тело, темя, губы*. Более частые это *голова, руки, глаза, ноги*. Следует заметить, что в казахских пословицах не употребляются соматические наименования *рот, лицо, плечи, тело, темя и губы*. И наоборот в русских пословицах – *уши и мозги*. В этом и есть различие двух языков.

В языковом сознании казахов *ум, учение, знание* проявляются через употребление зооморфных наименований (наименования животных). Они употребляли наименования таких животных, как: *сыыр, ат, мал, түйе*.

А русские использовали наименования: *лошадь, конь, птица, курица, медведь*.

Данную специфику употребления можно объяснить тем, что казахи больше всего занимались скотоводством и всё знали о животных, об их частях тела. У казахов даже были обычаи связанные с частями тела животных, например: когда устраивают большой той и режут корову, голову отдают самому почетному гостю.

Употребление русскими такого наименования, как *медведь*, дает понять, что они на протяжении всей своей жизни занимались земледелием и были связаны с лесом.

Представление об уме, учении, знании так же выражается через фитоморфные наименования (растительность). В пословицах казахского народа встретились наименования *егін, бақ, гүл*. Например: “Білім жоқ ұл – жұпары жоқ – гүл”, “Әліппенің аржағы – білім бағы”, “Жердің сәні – егін, ердің сәні – білім”.

Наименования *палка, дубина, дуб, корень, плод, лес, вершки, дерево* чаще встречались в пословицах и поговорках русского народа. Признаки растений являются частью представлений людей о процессе познания, как о растении, плоды которого, созрев, приносят знания человеку. Так же можно дать толкование следующим фитоморфным (наименования растений) наименованиям:

Дерево – символ природы и имеет у многих народов значение динамичного роста, природного умирания и регенерации, так как люди издревле верили в целительную силу дерева.

Лес – считается тайным и опасным местом, местом посвящений и испытаний, а также символизирует убежище. Из мифологических представлений славянских народов *лес* известен как мир мертвых. Выражение: *иди ты в лес!* считается сильным проклятием у славян. Оно является пожеланием смерти (Наука в лес не ведет, а из лесу выводит).

Дуб – одно из самых сакральных деревьев, с которыми связано много символических пластов. Индоевропейский корень “дуб” тождественен корню слова “дерево”. *Под сенью дуба Аврааму явился Господь*. Это символ твердости, крепкости, прочности, долголетия. Только очень сильного и здорового человека русские сравнивают с дубом. Дуб является также символом доблести и мужества: изображение дубового листа используется в военной униформе. Мировое Дерево, в представлении русских, – дуб (Ум да умец, да третий дубец) (Maslova, 2004).

Это все свидетельствует о том, что русские всю жизнь были связаны с земледелием, жили вблизи леса, в окружении растительности.

Даже в целом ряде фразеологических единиц сохраняются сведения о народной духовной культуре – мифах, обрядах, поверьях, обычаях, связанных с растениями. Например, фразеологизм березовая каша до сравнительного недавнего времени имел два значения: 1) весенняя обрядовая каша с березовыми почками; 2) ритуальное битье. Сейчас первое значение почти утрачено, а осталось только второе, которое тоже несколько изменилось и стало обозначать “хлестание ветвями, порку розгами, вообще битье” (В.И. Даль), отсюда современный фразеологизм дать березовой каше (Maslova, 2004).

Наряду с наименованиями растительного и животного мира, родственными наименованиями, соматическими именами, именами числительными вызывают исследовательский интерес и абстрактные наименования, относящиеся к данной тематике. Так, в казахском языке были обнаружены такие абстрактные наименования, как: *ғылым, білім, ақыл, оқу, ой*. А в русском языке были обнаружены: *ум, знание, наука, ученье, разум, дума, мудрость, грамота*.

Итак, мы можем отметить, что наблюдается частое употребление абстрактного наименования *ум* в обоих языках. *Ум* в обыденном восприятии носителей языка, и, соответственно, в языковой картине мира – это сложное структурное образование. По мнению М.К. Голованивской, “русское понятие *ума* – особенное, слово это выделяется из синонимического ряда, в котором находится (разум, рассудок,

интеллект), сразу с тремя признаками – максимальным объемом понятия, самым частотным употреблением и своим происхождением: *ум* – единственное слово из всего ряда, произошедшее из греческого и прошедшее через церковнославянский язык, в отличие от других синонимов латинского происхождения. Возможно, именно поэтому понятие *ум* – специфически славянское, перевод его на романские языки затруднен и требует от переводчика всякий раз особых усилий и осознанных потерь принципиально важных оттенков смысла” (Golovanivskaya, 1997, p. 135).

Слово *ум* было зафиксировано с XI века в старославянском и древнерусском языках и означало некоторый симбиоз *ума*, *души*, и *сердца*, *ум* понимался как часть духа, такая трактовка представлена в “Толковом словаре живого великорусского языка” В.И. Даля: “*умь* – общее название познавательной исключительной способности человека, способность мыслить; это одна половина духа его” (Dal, 1994, p. 494).

Контексты, цитируемые им, определяют *ум* как земную и приземленную человеческую способность (*с ума снятил, да на разум набрел; умный, да неразумный; ум без разума – беда; не видал я такого ума как твой, либо уже, либо шире*) (Dal, 1994, p. 494).

Слово *ум* служит для выражения познавательной способности и её функционирования.

Интересно было заметить, что в обоих языках в данном тематическом поле не встретились пословицы с употреблением ***цветообозначений***.

Для начала мы взяли сборники казахских и русских пословиц: выписали и проанализировали пословицы и поговорки по нашему тематическому полю. Это пословицы с глубоким смыслом, которые отражают все этнические особенности. Через эти пословицы мы видим, какие нормы и ценности были у наших предков.

В наше время, когда меняется мир, меняется и речь человека – носителя языка. В современное время, как показали материалы наблюдения и опроса, наблюдается активное переосмысление пословиц,

которые отражают, в первую очередь, социальные ориентиры и ценности определенного общества. Данный анализ осуществлен нами на материале наблюдений и опроса актюбинцев.

Так, например, можно выделить следующие группы пословиц:

- 1) переосмысленные пословицы: *не имей сто друзей, а имей сто рублей; на чужой каравай шире рот разевай; утром деньги – вечером стулья; не родись счастливой, а родись красивой;*
- 2) активно употребляющиеся пословицы (ставшие наиболее актуальными в наши дни): *незванный гость хуже татарина; без бумажки ты букашка; слово к делу не пришьешь; век живи – век учись; наглость – второе счастье; волка ноги кормят; хочешь жить – умей вертеться; еңбек етсең – емерсің;*

Как видно из примеров к первой группе относятся пословицы отражающие актуальность материального, социального положения. Эти образы очень ярко выражаются в наше время. Ко второй группе относятся пословицы, которые обрели большую актуальность, стали наиболее употребляющимися.

Пословицы XIX века из сборников В. Даля и М. Аккозина были актуальны в то время, но и в наши дни некоторые из них до сих пор не утратили своей актуальности. Это мы выяснили, проведя анкетирование и сравнительный анализ. Анализ наиболее актуальных пословиц и поговорок, принадлежащих двум разным этносам, позволит сравнить особенности своего и “чужого”, найти отраженные в пословицах сходства и различия между ними.

По результатам анкетирования мы произвели классификацию с точки зрения принадлежности носителей языка к мужскому и женскому полу, с точки зрения возрастных особенностей. Итак, мы имеем:

Женщины употребляют следующие пословицы и поговорки:

- 1) примеры на русском языке: *без труда не выловишь и рыбку из пруда; не делай добра, не получишь зла; не рой яму чужому, сам в неё попадешь; век живи – век учись; терпение и труд, все перетрут; одна голова хорошо, а две лучше; учение свет, а неучение тьма;*

сделал дело, гуляй смело; завтра, завтра не сегодня все ленивцы говорят; не все то золото, что блестит; встречаются по одежке, провожают по уму; каков привет, таков ответ; делу время, а потехе час и т.д.

- 2) примеры на казахском языке: *білім инемен құдық қазғандай; оқусыз өмір – сөнген көмір; күлме досқа, келер басқа; балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі; әкеден ақыл, анадан мейір; ғылым теңіз – білім қайық* т.б.

Мужчины чаще употребляют следующие пословицы и поговорки:

- 1) примеры на русском языке: *без труда не выловишь и рыбку из пруда; не рой яму чужому, сам в неё попадешь; век живи – век учись; делу время, а потехе час; учение свет, а неучение тьма* и т.д.
- 2) примеры на казахском языке: *білім инемен құдық қазғандай; күлме досқа, келер басқа; ғылым – теңіз, білім қайық; жақсы шәкірт – ұстазының мұраты; білімді мыңда жығар – білекті бірді жығар; әдепті бала ата-анасын мақтар, әдепсіз бала ата-анасын қақсар; оқу оқыған озат, құйрық сорған азат* т.б.

Как можно заметить из вышеприведенных примеров, русские и казахские пословицы в большинстве случаев аналогичны по содержанию и цели употребления, а также полностью или частично совпадают по смыслу и форме (конструкции).

Анализ выявления наиболее часто употребляемых образов пословиц и поговорок привел к тому, что мы можем сделать следующие выводы:

- 1) наиболее часто употребляемые образы нами были определены как *актуальные образы* пословиц и поговорок сравниваемых языков;
- 2) носители казахского языка чаще всего используют **образ действия** (*білім – инемен құдық қазғандай*), **образ борца** (*білімді мыңды жығар, білекті бірді жығар; күш білімде, білім кітапта*), **образ лодки** (гребное судно, вид транспорта) к примеру, *ғылым – теңіз, білім – қайық, образ воды* – гидронимы (*өмір – теңіз; өнер – ағыл*

жатқан бұлақ, білім – жанып тұрған шырақ; оқу – білім бұлағы, білім – өнер шырағы; қас жаман күн жаумай су болар);

- 3) актуальными образами русских пословиц и поговорок являются **образ труда** (*без труда не выловишь и рыбку из пруда; терпение и труд все перетрут*), **образ действия** (*сделал дело, гуляй смело*), **образ добра и зла** (*не добра, не будет и зла; не рой яму чужому, сам в нее попадешь; кааов привет, таков ответ*), **образ мышления** (*век живи – век учись; ученье свет, а неученье тьма; и от ума сходят с ума; на всякий час ума ненапасеешься; жить да быть – ума копить; дай уму волю, он две возьмет; всем своего ума не вложишь*).

Следуя этим выводам мы видим, что для казахов вода имеет сакральный характер. В большинстве казахских пословиц употребляются гидронимы. Вода – это своеобразное динамичное движение (прозрачная бесцветная, чистая жидкость). И именно поэтому *ум* сравнивается с водой, поскольку его нужно постигать постепенно, неспеша и терпеливо. *Ум* для носителей казахского языка считается самым чистым, светлым качеством человека (*ата-ананың ақылы – сайрап жатқан көлмен тең, ақылдының ақылы – сарқылмайтын көлмен тең*). С древних времен казахский народ также сравнивал *ум* с золотом и драгоценностями, богатством (*ақыл – алтын сандық, адамына қарай ашылар; адам ақылымен бай, жер дақылмен бай*).

Так же можно заметить более частое употребление образа *мышления* в русских пословицах и поговороках. К мышлению мы относим *ум* – способность человека мыслить, основа сознательной, разумной жизни. Для носителей русского языка *ум, знание, наука* имеют большее значение и больше ценятся, чем драгоценности и золото.

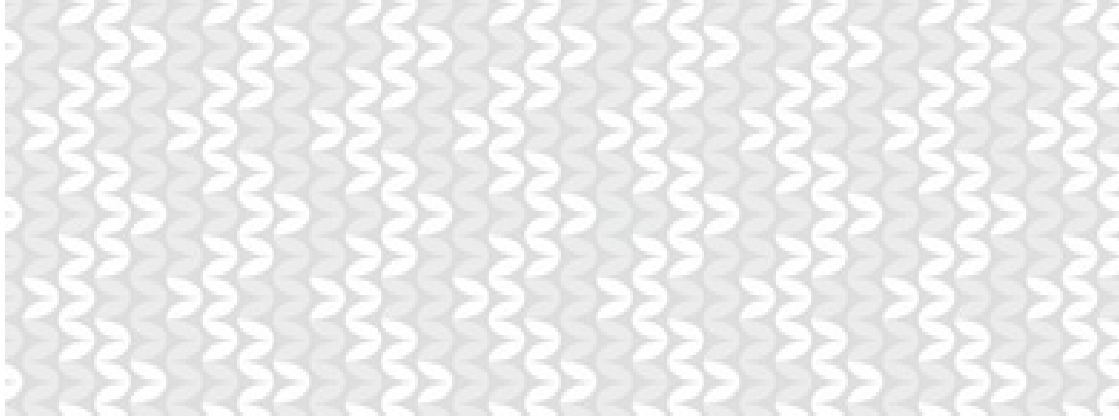
References

- Adrianova, V.P. (1974). *Peretz. Drevnerusskaya literatura i folklor*. Leningrad, 171 p. (in Russian).
- Akkozin, M. (2000). *Kazachskiye posloviy i pogovorky*. Almaty, 212 p. (in Russian).
- Baidildinova, M., Alpamysova, R., Baimurat, A., Seitzhanova, K. (2014). Sayings and proverbs is a genre of folk arts. Ways of translation. *Journal of Modern Science*, 21(2), pp. 85-100.
- Dal, V. (1957). *Sbornik poslovits i pogovorok russkogo naroda*. Moscow. 992 p. (in Russian).
- Dal, V. (1984). *Poslovitsy russkogo naroda*. Vol. 1. Moscow. 431 p. (in Russian).
- Dal, V. (1994). *Tolkovyy slovar' zhivogo velikoruskogo yazyka*. Vol. 4. Moscow. 783 p. (in Russian).
- Dobrovolsky, V.N. (1894). *Smolensky ethnographicheskyy sbornik: poslovitsy*. Vol. 3. Saint Petersburg. 168 p. (in Russian).
- Duney, A.I. (2008). *Russky yazyk i kultura rechi: uchebnyk dlya vuzov*. Moscow. 496 p. (in Russian).
- Ermakov, N.Ya. (1894). *Poslovitsy russkogo naroda*. Saint Petersburg. 42 p. (in Russian).
- Ermakova, E.N. (2004). *Sistema tsennostey v poslovitsakh i pogovorkakh russkogo naroda i eyë otrazheniye v UMK nachal'nykh klassov: Vypusknaya kvalifikatsionnaya rabota po russkomu yazyku s metodikoy ego prepodavaniya*. Smolensk: Smolensk State Pedagogical University. Retrieved (27.01.2018) from: <http://mirznanii.com/a/54009/sistema-tsennoyey-v-poslovitsakh-i-pogovorkakh-russkogo-naroda%20>. (in Russian).
- Golovanivskaya, M.K. (1997). *Francuzskiy mentalitet s tochky zreniya nositelya yazyka*. Moscow, 297 p. (in Russian).
- Ilyustrov, I.I. (1910). *Zhizn russkogo naroda v ego poslovitsach i pogovorkach*. Saint Petersburg. 480 p. (in Russian).
- Kenesbayev, I.K. (1977). *Kazak tilinen phrazeologiyalyk sozdigi*. Almaty. 712 p. (in Kazakh).
- Kruglov, Yu.G. (1990). *Russkiye narodnye poslovitsy i pogovorky*. Moscow. 336 p. (in Russian).
- Leontyev, A.N. (1997). *Deyatelnost. Soznaniye. Lichnost*. Moscow. (in Russian).

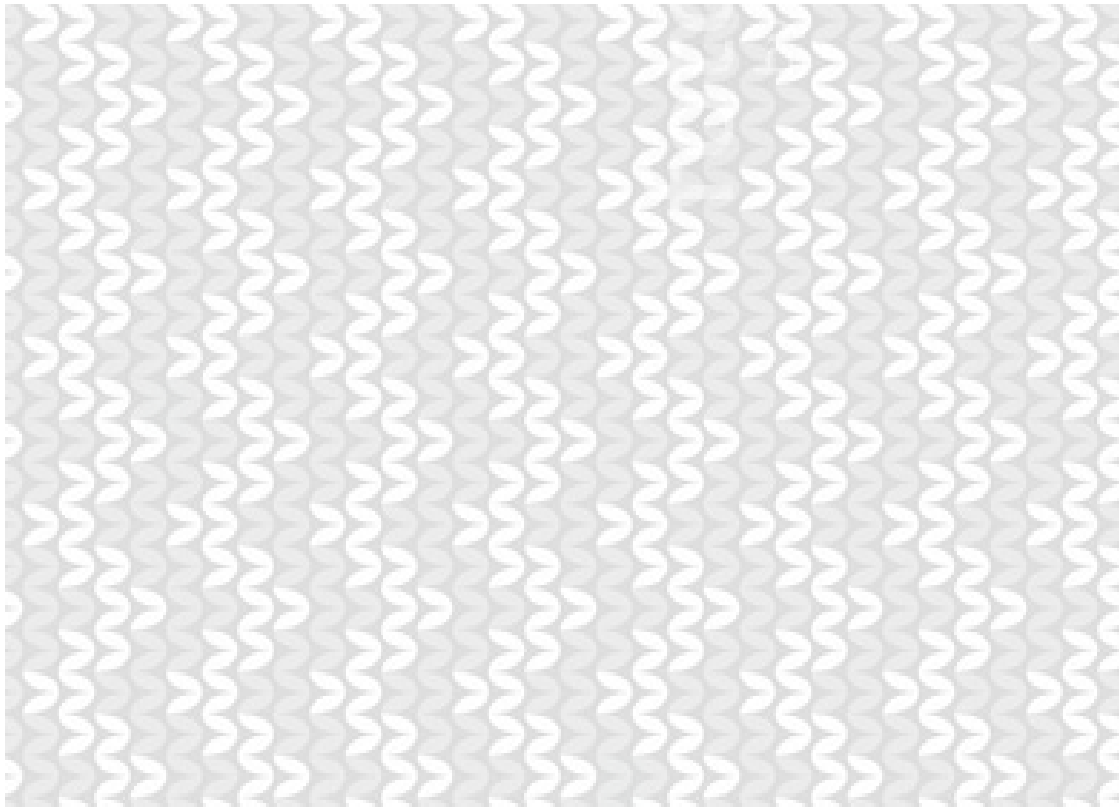
- Leontyev, A.N. (2005). *Lekzyi po obschey psichologii*. Ed.: D.A. Leontyev, E.E. Sokolova. Moscow. (in Russian).
- Maslova, V.A. (2004). *Cognitive Linguistics*. Minsk: TetraSystems. 256 p. Retrieved (27.01.2018) from: <https://www.scribd.com/document/58225723/Maslova-Cognitive-Linguistics> (in Russian).
- Mokiyenko, V.M. (2007). Obrazy russkoi rechi: istoriko-etimologicheskiye ocherki phraseology. *Russkiy folklor i phraseologiya*. Moscow. 464 p. (in Russian).
- Sokolova, S. Frazeolohiya – dzherelo humoru ta satyry povisti I. Nechuya-Levyts'ko ho „Kaydasheva sim'ya”. *Dyvoslovo*. ISSN 0130-5263. 2004. No. 10, pp. 11–15. (in Ukrainian).
- Tusichischny, A.P. (2008). Chelovek govoryaschyi i pischuschyi. *Materialy 4 Mezhdunarodnykh Berezenskich chtenyi*. Moscow. 168 p. (in Russian).
- Zhukov, V.P. (1966). *Slovar russkikh posloviz i pogovorok*. Moscow. 535 p. (in Russian).

Received: 08.04.2018

Accepted: 17.08.2018

EDUCATION

NAGIMASH TOYBAZAROVA
Baishev University Aktobe
Kazakhstan, Aktobe
t-nagima@mail.ru

Toybazarova, N. (2018). Methodological Bases of the Developmental Teaching of the Kazakh Language Parts of Speech in Primary School. *Intercultural Communication*, ISSN 2451-0998, vol. 2(5)2018, pp. 85 – 100.
DOI: 10.13166/inco/94701

Methodological Bases of the Developmental Teaching of the Kazakh Language Parts of Speech in Primary School

---

ANNOTATION

Today it is very important to teach pupils their native language using developmental teaching method. Proceeding from the rules of developmental teaching technology in the educational and cognitive activity of the teacher and pupil the ways of implementing search works based on the “subject-subject” relationships from the scientific point of view have been justified. At the 4th form of primary school the scientific bases of the methodology of the developmental teaching of the Kazakh language parts of speech have been identified for the first time, the ways of establishing a purposefully created methodology have been considered. Methods of developmental teaching of morphology for the 4th form students have been created.

Purpose. The purpose of the article is to provide through defining methodological bases of the developmental teaching of Kazakh language parts of speech at primary school developmental teaching methodology using the results of practical implementations of developmental teaching effective methods in teaching parts of speech.

Methods. During the research the methods of developmental teaching, methods of analysis, synthesis, comparison, connection, pedagogical experiment, quantitative and qualitative analysis, tests and other methods have been used.

Results. The teacher’s goals for theoretical teaching of morphology (parts of speech) concepts have been defined. An educational and methodological complex for teachers aimed at developing educational and cognitive activity of primary school pupils have been developed for teaching the concepts about parts of speech.

During the pedagogical experiment, the effectiveness of our methodology has been proved in this research.

Keywords: *grammatical; morphological concepts; development; developmental teaching; methodology.*

Introduction

Developmental teaching technology, one of the new pedagogical technologies focused on today's quality education, is a teaching system oriented on development of pupils' minds using theoretical methods. An effective way to develop a grammatical concept that is read in accordance with the program of the Kazakh language morphology is to develop the ability of the student to engage in self-motivation and self-censorship. The important role of learning the morphology of the Kazakh language through the use of advanced technology is that not only the student who correctly solves the problem, but also the next time, will be able to learn the best way to solve the problem with optimal quality.

Starting from V.S. Vygotsky (Vygotsky, 1956), on the verge of development, the theory of developmental theory and N.J. Kurmanova (Kurmanova, 2001), developed by D.B. Elkonin and V.V. Davydov (Elconin, Davydov, 1992) studying the scientific and methodological foundations of the use of the advanced teaching technology in the Kazakh language at the Kazakh school, has been guided by the scientific and practical aspects of our research work.

Purpose of the research. Defining the theoretical and methodological bases of the developmental teaching of Kazakh language parts of speech in primary school, with the help of effective methods of developmental teaching of parts of speech, to introduce the developmental teaching methodology.

Objectives of the research work:

- to establish the scientific bases of the developmental teaching of the Kazakh language's parts of speech in primary school;
- identify, design, and describe effective types of pedagogical technologies for primary school;

- ▶ to describe the stages of the developmental teaching technology and show its effectiveness;
- ▶ introduce the effective method of developmental teaching of Kazakh language's parts of speech in primary school.

Methods of research. During the research, by taking to guide the methods of research of developmental teaching, the methods of analysis, synthesis, comparison, connection, pedagogical experiment, quantitative and qualitative analysis, test and the methods of developmental teaching were used.

Methods of morphology developmental teaching

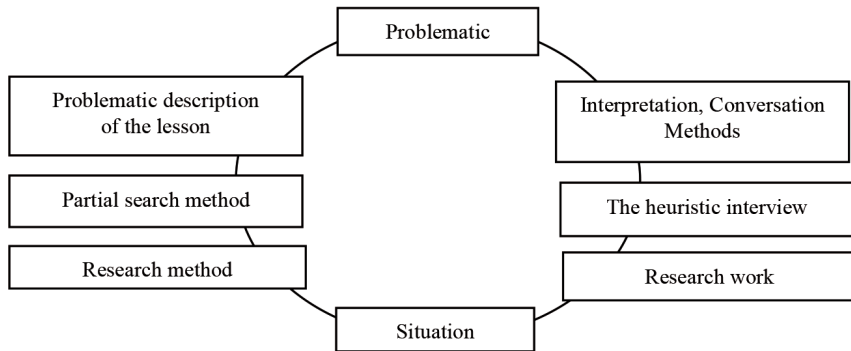
One of the most important issues in the morphology developmental teaching is teaching methods. Teaching methods are also referred to as the way to achieve the goal. In the pedagogical encyclopedia, the following definition of “teaching methods” is given: “Teaching methods – a system of consistent interrelated actions of the teacher and students, ensuring the assimilation of the content of education”. Teaching methods – historical category. They also have the means of development, maturity, enrichment, opportunity and speciality.

Teaching, learning methods are the qualitative types of human beings' outlook. The key feature of developmental teaching is to guide students in developing scientific concepts, the importance and necessity of learning the methods of scientific knowledge for pupils in grades 3–4. Scientists say about scientific methods: “The scientific method arises and develops together with the formation of norms and ideals of scientific knowledge, therefore it meets the requirements of these ideals and norms”.

A. Baitursynuly (Baitursynuly, 1992) described the deduction and induction as “generalization” and “separation” methods. It is noteworthy that there is a great deal of place in the development of the theoretical thinking of the students in the theory of deducing, and that the scientists who study the theory of evolution draw attention.

Picture 1. I.P. Podlasy's classification of teaching methods in primary school

Source: (Podlasy, 2004).

In the morphology developmental teaching we tried to systematize, transform, and replace the following methods:

1. Analysis.
2. Synthesis.
3. Deduction.
4. Induction.
5. Modeling.
6. Language experiment.
7. Comparison.
8. Control.
9. Game methods.

Thus, the main concepts of didactic foundations of the 4th grade morphology developmental teaching are the recognition of the main categories of didactics and the basis of the methodological system. The deeper appreciation of the primary school teachers such as education, learning, teaching, knowledge, skills, goals and objectives, content of education, the way of teaching and ways of its organization, methods and teaching methods, and teaching outcomes, we can say that this is a guarantee of our teaching.

As we can see the structural features of the developmental teaching lesson in developmental teaching system the subject's content is opened

only through the logic of fulfillment of educational and search tasks. Then, the pupil, who duplicates the scientific novel in science, is now re-discovered in school.

Only the content of the theoretical knowledge that is organized by this logic can be formed in the mind of the pupil. Because the pupil did not know the teacher's description, he was looking for solutions through several search engagements. V.V. Davydov called the logic of such knowledge as "quasiresearch". In this process, the pupil is becoming an active participant of the educational process, not only a listener, a surprising passive object, but also a pupil in the process of quasiresearch (Davydov, 1996).

The method of developmental teaching of morphology in primary school

During the determination experience, the 4th grade pupils were offered tasks that is to determine their ability to make theoretical concepts.

The second stage of the experiment is a teaching stage. In the learning process, we aimed at organizing lessons by the lesson structure of developmental teaching technology. In this regard, a calendar plan was prepared according to the curriculum of the 4th grade. In the following, we made lesson plans on the structure of the developmental teaching lesson (examples of lessons are shown in the annex). We perform to analyze during the teaching the lesson on the theme "Morphology of the Kazakh language. Parts of speech". Let's add some episodes from the lesson (Toybazarova, 2006).

Theme of the lesson: Parts of speech.

Objectives of the lesson:

1. Developing theoretical thinking, speaking language by working independently.
2. Organizing, friendship, moral education.
3. Expanding knowledge, forming a consolidated notion about parts of speech in the pupil's mind.

The lesson method: Visibility, question-answer, deduction, analysis, self-study.

Lesson Visibility: Illustrations, reference drawings, words, (cartoons), overhead projector, gaming tools, tasks.

Process of lesson:

I. Orientation-motivational stage.

Awakening pupils` interests.

- Children, once upon a time in a big boundless country that we do not know there lived WORDS. That country was called Morphology. Words all over the world together in that country and in a spacious palace lived in peace and friendship. One day, the words split up and sank into a sprawling palace, saying, “You are long, and I am short, you are sociable, you mean a lot, so you can combine with this or that, and I like to be alone”. When the governor heard this, he gathered them together and said: “You divide into groups according to your own questions and features, and then each of you individually build a house and separate yourself”. Thus, words were classed according to their identical traits and given the names. Thus, the country of morphology becomes a country of parts of speech. You can know what names put the governor to parts of speech of his country by performing tasks.
- So today, we are traveling to the largest country in the world – the country of morphology or parts of speech. So, I wish you to have a good trip. I wish you all the success of the work that you encounter on the road to find the right words.

One, two, three, gathering strength.

We stand here,

We think, play,

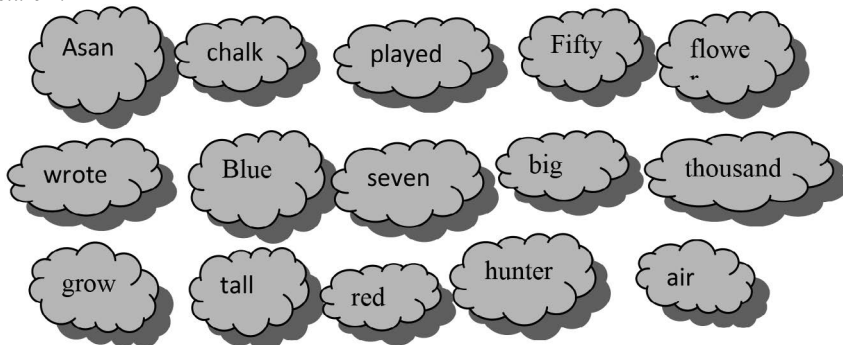
We go on a tour of the parts of speech country.

- To go on a tour we sit on a train with attached wagons in it.
- What can you say about the pictures in the wagons? According to the pictures, what are the words in each wagon?
- What a beautiful picture, of course, it is clear, said one pupil.
- Children, you have words written before you. These are “lost words”.

1-task:

- You ask questions to these lost words. You have to put together your words (looking at the picture of wagon) in your wagon by dividing them into a similarity to a few words, group them by their meaning (Author's method).

Picture 2.

Source: own elaboration.

2-task:

Children, pay attention. Why did you divide like this? What does it mean if these words give a similar meaning to each other? What is the meaning of these words?

- Who? What? – Asan, chalk, air, hunter – Noun.
- How much? How many? – Seven, fifty, thousand, three – Numeral.
- What kind of? – Red, blue, big, tall – Adjective.
- What did? – Played, wrote, grow – Verb.
- Children, we start a journey, with 4 wagons of words that you already know. And the rest wagons with parts of speech we get acquainted while completing the tasks.

3-task:

Read the sentences and put the questions to the words written in black. Explain what these words mean. In which parts of the speech can be attributed these words judging by the questions and meanings?

My dad flied up and down by plane. My sister came from Almaty today. Asan and Usen went to the village. He always speaks Russian at home. Zhuldyzai writes the lecture fast. The kids put chickens and geese in the yard. Nearby there are both river and lake. Hurrah, dad bought me a computer! Oops, today I've taken "three". After the rain, there was lightning in the sky. He is guilty himself.

- When? How? – today, down, up, quickly – Adverb.
- Who? – Sister, she, I, myself – words are used instead of nouns – Pronoun.
- With, in, on, for, about – to connect the word with words – Prepositions.
- Hurrah, what a pity, shh, hey, oh – words of joy and offense – Interjection.
- Words associated with sounds that are caused by conflict of phenomena and objects – Imitative words.

II. Operational-performance stage.

Work with the textbook: Read the rules in the book and compare them with the rules they have made.

Collective work.

1. Exercises 355, 356 in the textbook are spoken orally.
2. Individual work 357-exercise. Task: Write the words that represent the object of the subject instead of the multiple points in the first column, the words that represent the movement of the subject instead of the multiple points in the second column, the words that represent the number of the subject instead of the multiple points in the third column.

... bookbird ...	... pupil
... aircamel...	... copybook
... horsenow...	... lamb

3. Guess the riddle and find the noun, adjective, numeral.

It is a big animal, there are two mountains on it.

Warm up: Tell the verse by movement, separate words by part of speech.

The sky overwhelmed the clouds

By raining down the rain,
Cover the leaves,
It is a butterfly.

4. Exercises outside of the textbook:

1-exercise:

I row – noun	>	Find and write the words and put questions
II row – adjective		
III row – verb		

2-exercise: Read the following words and perform a task.

Humanity, wind, snow, wheat, book.

Tasks:

1. Ask questions to these words and write them to the copybook. Prove in writing why did you put such questions.
2. Write the words that mean a movement concerning the given words.
3. Write in the next row the words of color, size, quality, critique, name, or phrase concerning the given words.
4. Find are there any numerals concerning these words and write to the copybook.

III. Reflective – evaluation stage.

Identification test. Finds and summarizes the words in the two columns, depending on the meaning and content of each other.

Example: Find the correct word to each part of speech.

Parts of speech:	Examples:
1. Noun	a) give, tell, come, go
2. Adjective	b) six, ten, second
3. Numeral	c) beautiful, naughty, slow
4. Verb	d) yesterday, forward, hardly
5. Pronoun	e) brother, mother, child, book
6. Adverb	f) through, up to, with
7. Preposition	g) you, he, we, all
8. Interjection	h) bang-bang
9. Imitative words	i) oops, hey

- So, summarizing all, let's sit to the train named "Parts of speech" which has come to the morphology country and go back to our school.

Working with cut words: To do this, separate correctly the words that are given to each of you to the appropriate part of speech, proof it, then you can sit to this wagon and go back in it.

After they sat to wagon, everybody tells what they know about that part of speech using the drawing about the "Part of Speech".

Reflexive exercise (Toibazarova, 2006). It gives an opportunity to express self-esteem, reflecting the impact, achievement and disadvantages of today's lessons.

Self-Acceptance.

Draw the paper in two, and write on the left side of my shortcomings, and on the right side of my achievements.

My shortcomings

.....

My achievements

.....

After 5 minutes, we collect and analyze 3-4 pupils' own writing. It will take 10 minutes. It is important to remember this rule: you can ask each other questions, but you can not criticize them.

Conclusion: The result of the training is to show the truthfulness, responsibility of the pupil, his conclusion for the first time, his understanding of himself/herself and his/her beliefs.

During the training, the slow music plays. It affects pupils' open, thoughtful reflection and speaking ability.

During these sessions, we clearly see that the pupils who are studying in experimental classes have the ability to self-explore and deepen their ability to recognize morphological concepts.

At the next step, we have completed our task by delivering the results of our experimental training phase to make sure that our training program is further effective. The content of these tasks was as follows (Toibazarova, 2006).

Task No. 1. *Distinguish the words from the text, to what part of speech does each of them apply.*

When the youth gathering, Abai thanked Shukiman again and again. The breath is trembling, and the girl's face is not changed. Sheikh was very humble and sensitive. He smiled grimly and smiled at him, and lastly hit Abai. Now he is not a collar guy. It was not Abai, who was cold-tempered, for the first time. It is a hundred years old, with a small soul. It was a good man, a good person. It's like an unexpected, unseen good guy. The girl looked like a relative. She gave away her closest pleasure... (Auezov, 1978).

We conducted logical tasks that we have developed to observe pupils' ingenuity and imagination. The logic test performed in the control and experimental classes – 56 pupils.

Tasks (Toibazarova, 2006):

1. The continuation of the first word, the beginning of the second word is a three-letter word.

Кес (...) дік, *жұ(...)* ық, *дәп (...)* ме, *ой (...)* тау.

2. The three of four words have one and the same meaning. Find an excess word and solve an anagram.

АҚЗАҒ   *СҮЛЕТ*   *МАЛҚА*   *АПҚАР*

3. Find the common ending so all words have the meaning.

<i>Бі...</i>	(...)
<i>ше...</i>	
<i>көй...</i>	
<i>ті...</i>	
<i>ә...</i>	

4. Write down at least 10 words (including nouns) in the combination of letters given below.

Т, Ж, А, Н, Р, К, Ү.

5. Find the suffix that will be the continuation of the first word and the beginning of the second word.

<i>Ба...</i>	<i>(...)</i>	<i>...быс</i>
<i>қал...</i>		<i>...мақ</i>
<i>жо...</i>		<i>...лант</i>
<i>ұс...</i>		<i>...маша</i>
<i>бал...</i>		<i>...бақ</i>

6. Find an excess word by solving an anagram.

МАҚҰҒЫЗЛАҚТО

ХАШТАМ

МЫЛҒЫ

РАНЫД

7. Find a grammatical approach that is not enough to fully compose your given phrase, and then complete the phrase.

Good ... word, scientist... letter, hard... surface, easy... underneath, heart... expire, thought... go away.

8. Find the first syllable so that there comes the meaning of the whole word.

<i>(...)</i>	<i>...лем</i>
	<i>...тап</i>
	<i>...сен</i>
	<i>...ріс</i>

Conclusion

In the practice of discovery, we observed that the pupils' theoretical thinking, skills development skills were not limited to the subject of "Parts of speech", but the sentence was left out in the exercise of the exercises that followed the teaching experience, as well as the desire to analyze the text while performing the above tasks.

We can say that the pedagogical experiment has shown the effectiveness of the methodology offered by us and that it has found ways to complement the educational-methodological complex (Toibazarova, 2008).

In summary, the following conclusions were made:

Methodology of the developmental teaching of morphology for the 4th grade is considered for the first time. Methods of developmental teaching of morphology proven in practical and qualitative terms (Toibazarova, 2008):

- ▶ Scientific-theoretical foundations of the 4th grade pupils can be the basis for the formation of morphological concept.
- ▶ The morphological concept of pupils of the 4th grade can be developed on the basis of specially selected content of education and special training system.
- ▶ The humanistic objective of education is realized only when in the developmental teaching of morphology the “subject-subject” system of relations is maintained in the 4th grade.
- ▶ In the developmental teaching of morphology for the 4th grade pupils the framework of the educational foundation – the moral idea should not be dismissed for a moment. Only then could Abai be able to say that he was a “full human”, a pupil’s personality.
- ▶ there should not be any inclination in the developmental teaching system. In the traditional system of teaching, all methodological tools are for the teacher, and in most cases the image of the pupil is being taken. In principle, only a methodology that ensures that the teacher and the student’s activities in the educational and cognitive activity are adequate in the developmental education system based on “subject-subject” communication can be viable.

We have already seen the ability to master the early grammar learning through the Kazakh grammar education system by analyzing the best practices that can be a crucial, basic method for the quality of the systematic theoretical training of children. Also, the new dimension is to say that the didactic relationships between the teacher and the pupil discovered new

possibilities for the creation of an educational process in the humanist sphere, in the subject-subject relationship that requires mutual co-operation and respect.

References

- Auezov M. (1978). *Way of Abai*, vol. I. Alma-Ata: Zhazushy, p. 311. (in Kazakh).
- Baitursinuly A. (1992). *Til tag'ylymy. [Language teaching]*. Almaty: Ana tili, p. 142–143. (in Kazakh).
- Davydov V.V. (1996). *Teoriya razvivayushchego obucheniya. [The theory of developmental teaching]*. Moscow, p. 9. (in Russian).
- Elkonin D.V., Davydov V.V. (1992). *Programma razvivayushchego obucheniya po russkomu yazyku v 1-5 klassah. [The program of developmental teaching in the Russian language in grades 1-5]*. Moscow: Obrazovaniye. (in Russian).
- Kurmanova N. (2001). *So'z tirkessin oqyty' barysynda oqy's'ylardyn' teori'i'alyq oi'lay'yn damyty' a'distemesinin' g'ylymi' negizderi. [Scientific bases of the methodology of developing theoretical thinking of pupils in the teaching of the phrase]*. Aktobe. (in Kazakh).
- Kurmanova N.Zh. (2004). *Logi'ka ja'ne ony qazaq tilin oqyty'da qoldany'* [Logic and its use in the teaching of the Kazakh language]. Aktobe, 50 p. (in Kazakh).
- Kurmanova N.Zh. (2004). *Qazaq mektebinde so'z tirkesi si'ntaksi'sin damyta oqyty' tehnologi'i'asy. [Technology of word syntax development in Kazakh school]*. Aktobe, 168 p. (in Kazakh).
- Kurmanova N.Zh., Toibazarov N. (2006). *Morfologi'i'any damyta oqyty'da oqy's'ylardyn' teori'i'alyq oi'lay'yn damyty'g'a arnalg'an di'dakti'kalyq karti'nalar (1-4-synyptar u's'in). [Didactic paintings designed to develop pupils' theoretical thinking in morphology developmental teaching (for 1-4 grades)]*. Aktobe, 10 p. (in Kazakh).
- Podlasiy I.P. (2004). *Pedagogika nachal'noi shkoly. [Primary school pedagogy]*. Moscow: Vldos, 395 p. (in Russian).
- Sokolova S. (2011). *Metodyka formuvannya hramatychnoyi kompetentsiyi z ukrayins'koyi movy yak inozemnoyi*. ISBN 978-966-660-749-5. Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University, 122 p. (in Ukrainian).
- Sokolova S. (2013). *Sredstva motivatsii aktivizatsii nauchno-pedagogicheskoy deyatel'nosti prepodavateley pol'skikh universitetov. Perspektivy razvitiya vysshey*

- shkoly: materialy VI Mezhdunarodnoy nauchno-metodicheskoy konferentsii*. Ed.: Pestis et al. ISBN 978-985-537-015-5. Grodno: Grodno State Agrarian University, pp. 275–278. (in Ukrainian).
- Toibazarova N., Kurmanova N.Zh. (2006). *Mazmundamalar ji'nag'y. [Contents Set]*. Aktobe, 57 p. (in Kazakh).
- Toibazarova N., Kurmanova N.Zh. (2006). *Morfologi'i'any damyta oqyty' sabaqtarynyn' ju'i'esi. [The system of morphology developmental teaching classes]*. Aktobe, 70 p. (in Kazakh).
- Toibazarova N., Kurmanova N.Zh. (2006). *Morfologi'i'any damyta oqyty'g'a arnalg'an jattyg'y'lar ju'i'esi. [System of exercises for developmental teaching of morphology]*. Aktobe, 62 p. (in Kazakh).
- Toibazarova N., Kurmanova N.Zh. (2006). *Oi'lay'men oi'tolady, so'i'ley'men til damidy. (di'dakti'k. materi'al). [Thinking abounds, speech develops (didactical material)]*. Aktobe, 11 p. (in Kazakh).
- Toibazarova N., Kurmanova N.Zh., Rahatova K. (2006). *Den'gei'lik tapsyrmalar. [Level tasks]*. Aktobe, 50 p. (in Kazakh).
- Toibazarova N., Kurmanova N.Zh., Seitova B. (2006). *Test ji'nag'y. [Test Kit]*. Aktobe, 45 p. (in Kazakh).
- Toibazarova N.A. (2007). *Bastay'ys'synypta morfologi'i'any damyta oqyty'teori'i'asy men prakti'kasy. [The theory and practice of morphology developmental teaching in primary school]*. Aktobe, 233 p. (in Kazakh).
- Toibazarova N.A. (2008). *Bastay'ys'synyptarda qazaq tilin damyta oqyty'teori'i'asy ja'ne prakti'kasy. [Teaching Kazakh language in primary school: theory and practice]*. Aktobe, 238 p. (in Kazakh).
- Toibazarova N.A., Kurmanova N.Zh. (2006). *Morfologi'i'a eline sai'ahat (tiresyzbalar). [Traveling to Morphology (reference drawings)]*. Aktobe, 10 p. (in Kazakh).
- Toibazarova N. (2018). Theoretical Bases of the Developmental Teaching of the Kazakh Language Parts of Speech at Primary School. *Intercultural Communication*, vol. 4(1), pp. 73–86.
- Ulishchenko A. (2018). Osobystisni yakosti vykladacha-filoloha yak chynnyk fakhovoyi samorealizatsiyi. [The Personal Qualities of the Teacher-Philologist as a Factor of Professional Self-Realization]. *Intercultural Communication*, vol. 4(1), pp. 113–129. (in Ukrainian).

Ulishchenko V. (2018). Osoblyvosti orhanizatsiyi dystantsiynoho navchannya studentiv-filolohiv. [Peculiarities of Distant Learning Organization for Philology Students]. *Intercultural Communication*, vol. 4(1), pp. 875–99. (in Ukrainian).

Vygotsky L.S. (2006). *Izbrannye psikhologicheskie issledovaniya psikhologii*. [Selected psychological studies of psychology]. Moscow, St.Petersburg: Piter, 2006, 713 p. (in Russian).

Zankov L.V. (1968). *Didaktika i zhizn'*. [Didactics and life]. Moscow: Obrazovaniye 175 p. (in Russian).

Received: 27.11.2017

Accepted: 17.08.2018

VITA NIKOLAYENKO
National Pedagogical Dragomanov
University
Ukraine, Kyiv
vita.nik2017@gmail.com

Nikolayenko, V. (2018). Zastosuvannya interaktyvnykh tekhnolohiy u protsesi vyvchennya rosiys'komovnoyi profesiynoyi ekonomichnoyi terminolohiyi studentamy-inozemtsyamy. [Interactive Technologies in the Process of Learning Russian Professional Terminology by Foreign Students Majoring in Economics]. *Intercultural Communication*, ISSN 2451-0998, vol. 2(5)2018, pp. 101 – 117. (in Ukrainian).
DOI: 10.13166/inco/94702

Interactive Technologies in the Process of Learning Russian Professional Terminology by Foreign Students Majoring in Economics

---

ABSTRACT

The article deals with mastering of economic terminology by foreign students when learning Russian as a foreign language. The peculiarities and specifics of the use of interactive technologies in teaching professional language at higher non-language educational institutions have been considered, the examples of interactive tasks have been given. All these activities are aimed at enhancing speech activity and mastering professional foreign language terminology by students of economic specialties.

Purpose. The purpose of the research is to analyze relevant sources on the economic terminology training to substantiate theoretical preconditions of the problem and to prove advisability and effectiveness of the interactive technologies implementation into the process of teaching of vocabulary both in the classroom and within extracurricular activities.

Methods. The following methods have been used in the article: the theoretical method of analysis of pedagogical and methodological literature on the problems of our research, observation of the pedagogical and psychological conditions for the successful implementation of interactive methods in practicing of terminological vocabulary by foreign students as well as the analysis of gained pedagogical experience and generalization of the most effective approaches to interactive learning that helped us to make scientific conclusions based on our results.

Results. The use of interactive methods in the process of learning of foreign language stimulates development of critical thinking as a constructive activity of students. The interactive technologies proposed in the article contribute to the effective formation of the skills and abilities for using terminological vocabulary by foreign students, as well as ensure successful formation of professional skills in business communication.

Keywords: *Russian as a foreign language; interactive technologies; critical thinking; economic terminology; person-oriented approach; competence approach.*

Застосування інтерактивних технологій у процесі вивчення російськомовної професійної економічної термінології студентами-іноземцями

АНОТАЦІЯ

У статті досліджуються питання навчання економічної термінології студентів-іноземців у процесі вивчення російської мови як іноземної. Розглянуто специфіку застосування інтерактивних технологій викладання фахової мови у вищих спеціалізованих немовних навчальних закладах, наведено зразки використання інтерактивних технологій (наприкладі методу проєктів), які спрямовані на активізацію мовленнєвої діяльності та засвоєння професійної іношомовної терміносистеми студентами економічних спеціальностей.

Мета дослідження: проаналізувати відповідні джерела, присвячені навчанню студентів економічної термінології за допомогою інтерактивних методів навчання для обґрунтування теоретичних передумов даної проблеми і продемонструвати доцільність вивчення професійної термінології у процесі цілеспрямованого впровадження інтерактивних технологій на заняттях з російської мови як іноземної у ВНЗ при підготовці майбутніх фахівців з економічних спеціальностей.

Методи. У статті ми використовували теоретичний метод аналізу педагогічної та методичної літератури з проблематики нашого дослідження і наступні емпіричні методи: спостереження за педагогічними та психологічними умовами успішної реалізації інтерактивних методів у процесі навчання іноземних сту-

дентів термінологічної лексики, аналіз накопиченого педагогічного досвіду, узагальнення найбільш ефективних підходів до інтерактивного навчання, які допомогли нам зробити наукові висновки на основі наших результатів.

Висновки. Використання інтерактивних технологій у процесі навчання російської мови як іноземної стимулює розвиток критичного мислення як конструктивної діяльності студентів. Запропоновані у статті інтерактивні технології сприяють ефективному формуванню умінь і навичок використання термінологічної лексики іноземними студентами, а також забезпечують успішне формування професійних навичок ділового спілкування.

Ключові слова: *російська мова як іноземна, інтерактивні технології, критичне мислення, економічна термінологія, особистісно-орієнтований підхід, компетентнісний підхід.*

Вступ

Одним із головних завдань у сучасній методиці викладання іноземних мов є підвищення ефективності навчання. Уміння сучасного викладача поєднати вдосконалені традиційні технології навчання іноземної мови з інноваційними розробками, що ґрунтуються на останніх досягненнях сучасної психолого-педагогічної науки сприятимуть цьому процесу. Сьогодні стало абсолютно очевидним, що вивчення іноземної мови студентами немовних спеціальностей за допомогою тільки читання і перекладу професійно-орієнтованих текстів, а також вивчення професійної лексики, граматичних і синтаксичних конструкцій не сприяє формуванню комунікативних умінь і навичок, а також розвитку відповідної соціокультурної компетенції.

Компетентнісний підхід при організації освітнього процесу вимагає від викладача університету зміни самого процесу навчання: його структури, форм організації діяльності, принципів взаємодії суб'єктів. Нові підходи також потребують активізації діяльності студентів під час заняття, відбір навчальних тем, які максимально наближають студентів до реальної ситуації професійного спілкування, розвивають самостійність і відповідальність за прийняття ними рішень.

Таким чином, у реалізації компетентнісного підходу до викладання іноземної мови провідну роль відіграє інтерактивне навчан-

ня. Але ефективність його застосування вже залежить від того, чи підібрані методи і прийоми такого навчання відповідно до тих задач, які були поставлені перед студентами і викладачем. Студентам, очевидно, необхідні як знання спеціальної професійної лексики, так і навички використання термінів на практиці при оформленні своїх власних висловлювань та формулюванні думок та ідей. Отримання таких знань і придбання належних навичок може бути здійснене, якщо дослідники розроблять ефективні засоби та способи викладання термінології, які будуть застосовуватися викладачами російської мови як іноземної на практиці. У цьому контексті розгляд питання навчання економічної термінології за допомогою використання інтерактивних форм роботи залишається відкритим для нових ідей. Одним зі способів підвищення ефективності засвоєння та застосування професійних термінів може бути цілеспрямоване використання інтерактивних методів навчання.

Аналіз наукової літератури показує, що основна мета, яку дослідники висувують у процесі застосування інтерактивних технологій, полягає в тому, щоб сформувати у студентів уміння самовизначатися, контролювати свою навчальну діяльність відповідно до поставлених завдань, домагатися певного результату з метою вибору найбільш раціональних шляхів пошуку необхідних для цього засобів організаційної роботи, щоб стати самостійним суб'єктом навчальної діяльності (Pometun, 2005, p. 109).

Мета дослідження: проаналізувати відповідні джерела, присвячені навчанню студентів економічної термінології за допомогою інтерактивних методів навчання для обґрунтування теоретичних передумов даної проблеми і продемонструвати доцільність вивчення професійної термінології у процесі цілеспрямованого впровадження інтерактивних технологій на заняттях з російської мови як іноземної у ВНЗ при підготовці майбутніх фахівців з економічних спеціальностей.

Методи дослідження. У статті ми використовували теоретичний метод аналізу педагогічної та методичної літератури з проблематики нашого дослідження та емпіричні методи, а саме: спостереження за

педагогічними та психологічними умовами успішної реалізації інтерактивних методів у процесі навчання російської мови як іноземної, аналіз накопиченого педагогічного досвіду, узагальнення найбільш ефективних підходів до інтерактивного навчання, які допомогли нам зробити наукові висновки на основі наших результатів.

Обговорювані в статті інтерактивні методи були успішно використані при роботі зі студентами-іноземцями других курсів економічних спеціальностей в процесі їх навчання у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна та НПУ імені М.П. Драгоманова, Україна.

Інтерактивні технології у процесі вивчення російськомовної економічної термінології

Інтерактивне навчання – це організація педагогом освітнього процесу, заснованого на суб'єкт-суб'єктних відносинах викладача і студента (паритетності), багатосторонній комунікації, конструюванні знань самим студентом, використанні самооцінки і зворотного зв'язку при постійній активності студента.

Питання застосування інтерактивних технологій у навчанні іноземної мови висвітлено в численних дослідженнях, що розглядають формування комунікативної компетенції (І. Коган, В. Коростельов, Н. Гальскова, Є. Ігнат'єва, Г. Федотова та ін.), інноваційних підходів до навчання іноземної мови (І. Бімурзіна, G. Kashina, О. Щукін, Н. Козирєва, В. Васильєв, О. Пометун, Т. Коваль, Л. Мілованова та ін.) й інтерактивних технологій, зокрема (В. Копилова, О. Пометун, Є. Полат, В. Трайнев та ін.), проте роль цих методів навчання у формуванні комунікативної компетенції іноземних студентів під час вивчення російської мови як іноземної за професійним спрямуванням (а саме студентів економічного напрямку навчання) ще залишається маловивченою. Відчувається брак робіт, присвячених аналізу практичного застосування методів інтерактивного викладання російської мови як іноземної за професійним спрямуванням.

Інтерактивні технології навчання іноземних мов базуються на особистісно-діяльнісному підході та включають: використання

інтерактивних методів навчання, серед яких неситуативні (діалог) та ситуативні (ігрові – імітаційні та неімітаційні, неігрові інтерактивні методи – аналіз ситуацій, аукціон ідей тощо); органічне поєднання у навчальному процесі різних засобів навчання (на електронних і паперових носіях інформації) та інноваційних і традиційних форм навчання за принципами доцільності їхнього впровадження та взаємного доповнення (Koval & Kochubey, 2011, p. 25–32).

Важливість використання інтерактивної діяльності, яка може набувати різних форм в аудиторії, давно доведена різними дослідниками (I. Nation, M. Ellis, Ch. Johnson, J.M. Dobson, T. Hutchinson та інші). Згідно А. Vornachev (Vornachev, 2015), інтерактивні аспекти навчання об'єднують наступні параметри: презентація, безпосереднє навчання, концептуальне навчання, спільне навчання, навчання на основі проблем і обговорення в аудиторії. Інтерактивне або спільне навчання також передбачає “діяльність малих груп, групове навчання, взаємодія в парах” (Rivers, 1996, p. 78). Ми не можемо не погодитися з О. Артем'євою (Artem'yeva, 1997), яка стверджує, що використання інтерактивних методів у професійній освіті допомагає створити справжнє віртуальне мовне середовище, залучити студентів до участі в реальних ситуаціях міжкультурного професійного спілкування.

Очевидно, що розвиток словникового запасу може відбуватися в усіх видах мовленнєвої діяльності, спрямованої на оволодіння мовою, а саме: читання, письмо, говоріння та аудіювання. У нашій статті ми виділяємо і підкреслюємо важливість використання інтерактивної діяльності як потужного засобу стимулювання процесу формування активного термінологічного навчального словника за допомогою спілкування. Різні види інтерактивної діяльності забезпечують принцип “вчитися на практиці” і мають вирішальне значення для запуску механізму говоріння студентів, коли вони починають створювати свої власні тексти, використовуючи активну термінологічну лексику. Таким чином, ми можемо припустити, що, незважаючи на можливі мовні помилки в висловлюваннях (наприклад, неправильні граматичні форми, неправильна вимова і т.д., які не заважають або не спотво-

рюють ефективну комунікацію), учні в своїх інтерактивних формах роботи можуть експериментувати з побудовою словосполучень, готують списки слів, що збігаються за значеннями і формують нові слова, використовуючи похідні.

Інтерактивне навчання забезпечує неявне запам'ятовування лексики за допомогою виконання творчих завдань, дозволяє підсвідомо використовувати цільові слова в рамках інтегрованої мовної системи і зменшує непевність студентів.

Ми вважаємо, що інтерактивне навчання є оптимальною стратегією формування іншомовної комунікативної компетенції у студентів-іноземців економічних спеціальностей початкового етапу навчання у вузі.

Застосування інтерактивного навчання вимагає попередньої підготовки викладача та формулювання ним основних трьох груп завдань (Polat, 2010, p. 11):

- 1) власне організаційні завдання з розвитку умінь передкомунікативної орієнтації (визначення теми спілкування, визначення напрямків спілкування, типу спілкування, форми організації спілкування і т.д.);
- 2) завдання з розвитку вмінь контакту – співпраці в групі (лінгвістичні завдання і завдання, виконання яких вимагає певного розвитку лінгвокраїнознавчих компетенцій, також умінь і навичок власне комунікації, напрацювання певних психологічних якостей). Студенти повинні вміти правильно розробити структуру та послідовність виступів на конференції, розподілити ролі та відповідати отриманим ролям. Цей пункт більше стосується тих ситуацій, коли при вивченні тем ми стикаємося з лінгвокраїнознавчою компетенцією, наприклад, при вивченні теми “Особливості організації бізнесу в Україні”. Тут варто зазначити, що такі завдання, як і наступна група завдань, вимагають від студентів психологічної готовності до співпраці.
- 3) завдання з розвитку вмінь спілкування (власне комунікативні завдання, виконання яких більш сприяє психологічному, ніж лінг-

вістичному рівню розвитку людини). Тут слід враховувати психологічну сумісність студентів, їх комунікативні здібності та вміння співпрацювати, і для успішного виконання даного пункту необхідне втручання викладача і його поради.

У нашій практиці добре зарекомендували себе такі види інтерактивних технологій, що застосовуються в процесі навчання і закріплення нової лексики: *взаємне навчання* (взаємний обмін інформацією між викладачем і студентом, та групами інших студентів); *громадські слухання* (громадське обговорення актуальних економічних проблем); *керована лекція* (введення і закріплення нової лексики студентами за допомогою їхньої активної участі в лекції за фахом); *колоїдні системи* (несистематизоване формулювання проблеми і пропозиції шляхів її вирішення); *дерево рішень* (систематизоване формулювання проблем і пропозицій рішень, з подальшим аналізом необхідних засобів ефективності та можливих варіантів розвитку подій); *письмові дебати* (дуже добре дозволяє перевірити не тільки знання лексики, а й граматики та пунктуації); *мозковий штурм* (кероване викладачем генерування ідей студентами); *метод прогнозування* (за дидактичними матеріалами підтвердити або спростувати гіпотезу); *дискусія, прес-метод* (послідовно студенти дають аргументовані відповіді на певне дискусійне питання, доходять спільного висновку); *асоціативний куш* (встановлення асоціативних зв'язків між окремими поняттями для узагальнення теоретичного матеріалу, підведення підсумків вивченої теми); *ділові ігри* (відтворюється поведінка і безпосередньо робота колег за фахом) та інші види роботи.

Особливості застосування методу проектів у процесі навчання термінологічної лексики

У нашій статті ми б хотіли зупинитися на методі проектів, який добре зарекомендував себе в ході нашого дослідження. Саме він дозволяє реалізувати найбільш складне та істотне для методики завдання – створення мовного середовища, створення потреби у використанні

іноземної мови на практиці з метою оволодіння майбутньою професією. Проект – це самостійно планована і реалізована студентами робота, в якій мовне спілкування вплетене в інтелектуально-емоційний контекст майбутньої професійної діяльності.

Е. Полат виділяє наступні вміння, що сприяють успішному оволодінню як проектною діяльністю, так і іноземною мовою в цілому (Polat, 2010, p. 193–200):

- 1) інтелектуальні (вміння працювати з інформацією, з текстом, виділити головну думку, вести пошук інформації в іншомовному тексті, аналізувати інформацію, робити узагальнення, висновки і т.п., вміння працювати з різноманітними довідковими матеріалами);
- 2) творчі (вміння генерувати ідеї, для чого потрібні знання в різних сферах; вміння знаходити не один, а кілька варіантів вирішення проблеми; вміння прогнозувати наслідки рішень);
- 3) комунікативні (вміння вести дискусію, слухати і чути свого співрозмовника, відстоювати свою точку зору, аргументувати; вміння знаходити компроміс зі співрозмовником; вміння лаконічно висловлювати свою думку).

Суть проектної діяльності під час навчання іноземної мови економістів зводиться до написання й захисту бізнес-плану або проведення економічних досліджень, що потребують чималої попередньої підготовки як студентів так і викладача. Для здійснення запланованої роботи викладачами російської мови як іноземної спільно з викладачами з економічних дисциплін був розроблений робочий зошит “Бізнес-планування” для майбутніх економістів, що складався з таких основних розділів (*Biznes-planirovaniye*, 2000):

1. *Загальна характеристика фірми* – назва проекту, адреса підприємства, дані про основних засновників підприємства, фінансування проекту, загальна вартість проекту і т.ін.
2. *Характеристика товарів* – назва товару, товарна марка, вид упаковки товару, тип і спосіб продажу товару, ціна товару, витрати на виробництво, вимоги до сертифікації.

3. *Ринки збуту товарів (послуг)* – рівень виробництва і реалізації товару, рівень попиту і потенціал конкурентів, найближча і довгострокова перспектива збуту товару, рівень роздрібних цін.
4. *Конкуренція на ринках збуту товарів (послуг)* – назва підприємства конкурента, сильні та слабкі сторони фірм-конкурентів.
5. *План маркетингу* – унікальність товару, характер попиту, особливості сегменту ринку, на які орієнтується проект, система збуту з зазначенням фірм і т.ін.
6. *Організаційний план* – статутний капітал, склад організації, форма власності, члени складу директорів, володар права підпису фінансових документів.
8. *Фінансовий план* – виручка від реалізації, ПДВ, виручка від реалізації продукції, загальні витрати на виробництво і збут продукції, амортизаційні відрахування, податки.
9. *Ризики у підприємницькій діяльності* – оцінка передбачуваних ризиків, зовнішні і внутрішні чинники виникнення ризиків, наслідки ризиків, методи попередження і мінімізації ризиків.

У статті наводимо приклад одного із розроблених планів, які ми пропонуємо студентам брати за основу під час складання їхнього власного бізнес-плану російською мовою, до якого додається також словник економічних термінів та сталих словосполучень, які вони повинні використати під час написання свого проекту.

У рамках проектної діяльності в ролі конкуруючих підприємств (фірм) можуть виступати самостійно організовані групи студентів по 4–5 осіб. Однак, незважаючи на групову роботу над проектом, робочий зошит необхідно заповнити кожному студенту самостійно. Після розробки проекту організовується його захист, під час якого студенти доводять конкурентні переваги свого бізнес-плану. Оцінювання проектів рекомендується здійснювати враховуючи три позиції: самооцінка студентів, оцінка одногрупників та оцінка педагога, причому оцінка педагога повинна мати більшу вагу під час оцінювання роботи студента. Для зручності ці критерії можуть бути зведені в індивідуальну карту рейтингової оцінки проектів.

Таблиця 1.

Характеристика товаров (услуг)		
1	<i>Общая характеристика товара (услуги):</i>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ название, торговая марка ➤ упаковка описание (патенты, авторское свидетельства) ➤ удовлетворение потребностей потребителя
2	<i>Регулярность продаж товаров (услуг):</i>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ тип продажи ➤ способ продажи
3	<i>Стоимость товаров (услуг):</i>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ цена (прибыль от 1 единицы) ➤ степень разработки ➤ особенности технологии и затраты на производство ➤ послепродажное обслуживание ➤ требования сертификации

Джерело: власна розробка.

Нами була запропонована і впроваджена в практику “Індивідуальна карта рейтингової оцінки бізнес-проектів студентів” для студентів-іноземців другого курсу навчання. У карті були враховані такі бали: 1) самооцінка студентів; 2) оцінка однокласників; 3) оцінка педагога; 4) середній бал. Оцінювання проводилося згідно таким параметрам: а) актуальність, реальність і соціальна значимість бізнес-ідеї (максимум 5 балів); б) точність економічних розрахунків (максимум 10 балів); в) вивчення стану справ на ринку (максимум 10 балів); г) продуманість і грамотність запропонованих рішень (максимум 10 балів); д) якість оформлення проекту (максимум 5 балів); е) якість доповіді та презентації (максимум 5 балів); ж) відповіді на запитання викладача і студентів (максимум 5 балів). Слід зазначити, що студентам надається можливість самостійно обрати сферу діяльності проєктованого ними підприємства. Безумовно, підготовка такого роду проєкту вимагає певної лексичної, граматичної, синтаксичної бази знань (опори даються для студентів обов'язково).

Важливим є той факт, що використання інтерактивних технологій передбачає виникнення певних проблем: для вивчення навіть невеликого за обсягом матеріалу витрачається багато часу; студенти часто не мають власної думки, а якщо і мають, то соромляться оголосити її в аудиторії; часто студенти не вміють слухати інших, об'єктивно оцінювати їх думки; деяким студентам важко прийняти чужу думку, піти на компроміс; лідери малих груп зазвичай беруть ініціативу в свої руки, а студенти з низьким рівнем знань відразу стають пасивними; студенти, які не володіють достатнім лексичним запасом, мають труднощі з висловленням власної думки мовою, що вивчається; результати роботи студентів не завжди виявляються ефективними, і їх складно передбачити; часто виникає необхідність подальшої корекції знань, умінь і навичок студентів.

У процесі використання інтерактивних методів викладач стикається і з іншими питаннями, що безпосередньо стосуються самої організації навчального процесу, а саме: брак сучасних, підручників, методичної літератури, інформаційної грамотності, спеціальної системи навчання, комп'ютерної техніки та Інтернету, співпраці з викладачами профільних дисциплін, мотивації викладача, обмежена кількість годин аудиторної роботи.

З вищесказаного випливає, що введення інтерактивних методів і прийомів навчання повинно бути поступовим, починатися з більш простих, паралельно використовуючи як фронтальні, так і групові методи, беручи до уваги вікові та індивідуальні особливості іноземних студентів. Щоб залучити учнів до активної мовної взаємодії, їм слід завжди пояснювати, що кожна думка є важливою, що всі вони є партнерами спілкування.

Вміле застосування інтерактивних прийомів у навчанні сприяє формуванню навичок критичного мислення та пізнавальних інтересів студентів.

Інтерактивні методи сприяють підвищенню ефективності та якості навчального процесу. На інтерактивних заняттях студенти мають можливість:

- розширити свою ресурсну базу і підвищити ефективність засвоєння матеріалу;
- засвоювати велику кількість матеріалу за короткий проміжок часу;
- взаємодіяти з викладачем як рівноправним учасником навчальної ситуації;
- працювати в команді;
- висловлювати власну думку;
- створювати “ситуації успіху”.

Використання інтерактивних технологій на різних етапах навчання російської мови як іноземної за фаховим спрямуванням – це не тільки спосіб підвищити мотивацію студентів до вивчення мови, а й поліпшити атмосферу в групі, яка буде сприяти розвитку співпраці та порозуміння між студентами і викладачем. Взаємна довіра, рівноправність, партнерство в спілкуванні викликає у студентів задоволення від навчального процесу, бажання брати участь в ньому. Однак, потрібно постійно контролювати процес досягнення поставлених цілей, а в разі невдачі змінювати тактику роботи, шукати і виправляти недоліки (Kolomeitseva, 2005, p. 519). Інтерактивні методи не повинні стати самоціллю, а лише бути ефективним засобом для створення комфортної атмосфери, яка дасть можливість реалізувати особистісно-орієнтований підхід у навчанні.

Висновки

Отже, інтерактивні технології навчання при вивченні іноземних мов вимагають від усіх учасників навчального процесу розвитку комунікаційних умінь, навичок роботи в парах і групах, умінь аргументувати і дискутувати тощо. Загалом, інтерактивне навчання спілкуванню російською мовою за професійним спрямуванням створює ефективні умови для формування:

- вміння співпрацювати, продуктивність якого характеризується зміною стратегії взаємодії, можливості залучати студентів до навчальної взаємодії і самим характером групової взаємодії;

- ▶ комунікативної компетентності, яка визначається зміною стилю спілкування, використанням професійної лексики, усвідомленням бар'єрів спілкування, характером вирішення комунікативних завдань;
- ▶ толерантності, яка характеризується сприйняттям інших людей і забезпечує повноту і адекватність комунікації в різних ситуаціях професійного спілкування.

З усього різноманіття існуючих на сьогоднішній день методів навчання іноземним мовам об'єктом уваги в даній статті з'явилися ті методи, які забезпечують успішне навчання економічної термінології та формування професійних умінь ділового спілкування.

Бібліографія

- Ellis M., Johnson Ch. (1994). *Teaching Business English*, Oxford: OUP, 237 p.
- Hutchinson T. (1991). *Introduction to Project Work*. Oxford University Press, p. 23.
- Kagan S. (1999). *Cooperative Learning. Resources for Teachers*, Inc., 45 p.
- Kashina G. (2016). Development of information competence of the teacher technology in postgraduate education. *Intercultural Communication*, vol. 1(1). pp. 140-154.
- Kolomeitseva E. (2005) The teacher's behavior while conducting a role play. *Vestnic of the Tambov State Tehnical University*, vol. 11. Tambov, pp. 518–523.
- Mythology of International Project Work (2000). *English*. No. 38, p. 6.
- Nation I. (1990). Vocabulary. In D. Nunan. (ed.) *Practical English Language Teaching*, New York: McGraw Hill, 2003, pp. 129-152.
- Nation I.S.P. (1990). *Teaching and Learning Vocabulary*. New York: Newbury House, 275 p.
- Rivers W.M. (1996). *Communicating Naturally in a Second Language*. Cambridge: CUP. 243 p.
- Vornachev A.A. (2015). *Professional foreign language teaching of specialists in higher educational establishments: experience, problems, perspectives, collection of scientific articles*. Ed. by V. Rakhuba, Brest: Brest State Technical University Publishing House, p. 57–62.

- Артемяева О. (1997). Активизация познавательной деятельности студентов вуза при обучении иностранному языку на основе учебно-ролевых игр: монография / О.А. Артемяева / Тамбовский государственный университет им. Г.Р. Державина. – Тамбов. – 191 с.
- Бизнес-планирование [Текст] (2000): учеб. для студентов вузов, обучающихся по экон. спец. / В.М. Попов, С.И. Ляпунов, С.Ю. Муртузалиева и др.; Под ред. В.М. Попова, С.И. Ляпунова; Рос. экон. акад. им. Г.В. Плеханова. – М.: Финансы и статистика. – 670 с.
- Бимурзина И.В. (2013). Инновационные технологии: развитие коммуникативной компетенции иностранных студентов в преподавании русского языка как иностранного / И.В. Бимурзина // Вестник ТГПУ. – Вып. 13(141). – Томск. – С. 39-42.
- Васильев В (2000). Проектно-исследовательская технология: развитие мотивации /В. Васильев // Народное образование. – № 9. – С. 177-180.
- Гальскова Н. (2000). Современная методика обучения иностранному языку: Пособие для учителя // М: АРКТИ-Глосса. – С. 165.
- Коваль Т.І., Кочубей Н.П. (2011). Інтерактивні технології навчання іноземних мов / Т.І. Коваль, Н.П. Кочубей // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – № 7. – С. 25–37.
- Копылова В.В. (2003). Методика проектной работы на уроках английского языка. – М. – 145 с.
- Коростелев, В.С. (1991). Сущность процесса формирования лексических навыков при коммуникативном методе обучения говорению // Общая методика обучения иностранным языкам / Под ред. А.А. Леонтьева. М.: Русский язык, 1991. – С. 344–349.
- Милованова Л.А. (2007). Профильно-ориентированное обучение иностранному языку // Иностранные языки в школе. –№ 8. С. 8–13.
- Полат Е.С. (2010). Современные педагогические и информационные технологии в системе образования / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина. – 3-е изд., стер. – М.: изд. центр “Академия”, –368 с.
- Пометун О. (2005). Сучасний урок: Інтерактивні технології навчання: наук.-метод. посібн. / О.І. Пометун, Л.В. Пироженко; За ред. О.І. Пометун. – К.: “А.С.К.”. –192 с.

- Трайнев В.А. (2002). Деловые игры в учебном процессе. Методология разработки и практика проведения / В.А. Трайнев. – М.: Издательский дом “Дашков и К”. – 360 с.
- Федотова Г.А., Игнатъева Е.Ю. (2010). Профессионально-ориентированные технологии обучения в высшей школе: Учеб. Пособие /Авт.-сост. Г.А. Федотова, Е.Ю. Игнатъева; НовГУ имени Ярослава Мудрого. – Великий Новгород. – 104 с.
- Щукин А. Н. (2010). Современные интенсивные методы и технологии обучения иностранным языкам. М.: Филоматис. – 186 с.

References

- Artem'yeva O. (1997). *Aktivizatsiya poznavatel'noy deyatel'nosti studentov vuza pri obuchenii inostrannomu yazyku na osnove uchebno-rolevykh igr*. Tambov: Derzhavin Tambov State University, 191 p. (in Russian).
- Bimurzina I.V. (2013). Innovatsionnyye tekhnologii: razvitiye kommunikativnoy kompetentsii inostrannykh studentov v prepodavanii russkogo yazyka kak inostrannogo. *Vestnik TGPU*. Vol. 13(141). Tomsk, pp. 39–42. (in Russian).
- Biznes-planirovaniye* [Tekst] (2000): uchebnik dlya studentov vuzov, obuchayushchikhsya po ekon. spets. Ed.: V.M. Popov, S.I. Lyapunov. Moscow: Finansy i statistika. 670 p. (in Russian).
- Ellis M., Johnson Ch. (1994). *Teaching Business English*, Oxford: OUP, 237 p.
- Fedotova G.A., Ignatyeva E.Yu. (2010). *Professionalno-oriyentirovannyye tekhnologii obucheniya v vysshey shkole*. Veliky Novgorod: Yaroslav-the-Wise Novgorod State University. 104 p. (in Russian).
- Gal'skova N. (2000). *Sovremennaya metodika obucheniya inostrannomu yazyku*. Moscow: ARKTI-Glossa. 165 p. (in Russian).
- Hutchinson T. (1991). *Introduction to Project Work*. Oxford University Press, p. 23.
- Kagan S. (1999). *Cooperative Learning. Resources for Teachers*, Inc., 45 p.
- Kashina G. (2016). Development of information competence of the teacher technology in postgraduate education. *Intercultural Communication*, vol. 1(1). pp. 140–154.
- Kolomeitseva E. (2005) The teacher's behavior while conducting a role play. *Vestnic of the Tambov State Tehnical University*, vol. 11. Tambov, pp. 518–523.
- Kopylova V.V. (2003). *Metodika proyektnoy raboty na urokakh angliyskogo yazyka*. Moscow, 145 p. (in Russian).

- Korostelev B.C. (1991). Sushchnost' protsessa formirovaniya leksicheskikh navykov pri kommunikativnom metode obucheniya govoreniyu. *Obshchaya metodika obucheniya inostrannym yazykam*. Ed. A.A. Leont'yev. Moscow: Russkiy yazyk, pp. 344–349. (in Russian).
- Koval' T.I., Kochubey N.P. (2011). Interaktivni tekhnologii navchannya inozemnikh mov. *Naukovi zapysky NDU im. M. Gogolya. Psikhologo-pedagogichni nauki*. No. 7, pp. 25–37. (in Ukrainian).
- Milovanova L.A. (2007). Profil'no-oriyentirovannoye obucheniye inostrannomu yazyku. *Inostrannyye yazyki v shkole*. No. 8, pp. 8–13. (in Russian).
- Mythology of International Project Work (2000). *English*. No. 38, p. 6.
- Nation I. (1990). Vocabulary. In D. Nunan. (ed.) *Practical English Language Teaching*., New York: McGraw Hill, 2003, pp. 129–152.
- Nation I.S.P. (1990). *Teaching and Learning Vocabulary*. New York: Newbury House, 275 p.
- Polat E.S. (2010). *Sovremennyye pedagogicheskiye i informatsionnyye tekhnologii v sisteme obrazovaniya*. Moscow: "Akademiya", 368 p. (in Russian).
- Pometun O. (2005). *Suchasniy urok: Interaktivni tekhnologii navchannya*. Ed. O.I. Pometun. Kyiv: "A.S.K.", 192 p. (in Ukrainian).
- Rivers W.M. (1996). *Communicating Naturally in a Second Language*. Cambridge: CUP. 243 p.
- Shchukin A.N. (2010). *Sovremennyye intensivnyye metody i tekhnologii obucheniya inostrannym yazykam*. Moscow: Filomatis, 186 p. (in Russian).
- Traynev V.A. (2002) *Delovyye igry v uchebnom protsesse. Metodologiya razrabotki i o praktika provedeniya*. Moscow: Izdatelskiy dom "Dashkov i K". 360 p. (in Russian).
- Vasil'yev V (2000). Proyektno-issledovatel'kaya tekhnologiya: razvitiye motivatsii. *Narodnoye obrazovaniye*. No. 9, pp. 177–180. (in Russian).
- Vornachev A.A. (2015). *Professional foreign language teaching of specialists in higher educational establishments: experience, problems, perspectives, collection of scientific articles*. Ed. by V. Rakhuba, Brest: Brest State Technical University Publishing House, p. 57–62.

Received: 25.03.2018

Accepted: 17.08.2018

OKSANA ZATVORNIUK
National Pedagogical Dragomanov
University
Ukraine, Kyiv
o.m.zatvorniyuk@npu.edu.ua

OKSANA OHMUSH-KOVALEVSKA
National Pedagogical Dragomanov
University
Ukraine, Kyiv
o.ohmush-kovalevska@npu.edu.ua

OLGA VASYALAKO
National Pedagogical Dragomanov
University
Ukraine, Kyiv

Zatvorniuk, O., Ohmush-Kovalevska, O.,
Vasyalako, O. (2018). Rozvytok komunikatyvnykh
navychok u protsesi profesiynoho
samovdoskonalennya studentiv pid chas
pozaaudytornoyi diyal'nosti VPNZ. [Development of
Communicative Skills in the Process of Professional
Self-Improvement of Students During Non-Auditing
Activities of Higher Educational Establishments].
Intercultural Communication, ISSN 2451-0998,
vol. 2(5)2018, pp. 119 – 136. (in Ukrainian).
DOI: 10.13166/inco/94703

Development of Communicative Skills in the Process of Professional Self-Improvement of Students During Non-Auditing Activities of Higher Educational Establishments

---

ABSTRACT

The article deals with the main forms and methods of communicative skills development used in the process of professional self-improvement during non-auditing activities at higher educational institution. In the process of person's professional self-improvement, they play an important role in education obtaining and further work activity. By studying the process of professional self-improvement of modern students at higher educational institutions, the issue of communicative skills development in out-of-audit activity is of great importance.

Purpose. The purpose of this article is to study the process of communicative skills development in students involved into non-auditing activities at higher educational institution.

Methods. In the process of research, the following methods have been used, which allowed analyzing the purpose of this article and to reach certain conclusions for further research: general scientific methods, by means of which the available

literature has been analyzed, the analysis, systematization of the material have been carried out; such methods as conversation, observation, interviewing have allowed investigating the problem situation more deeply.

Results. The development of communicative skills of students in non-auditing activities is an important factor that should be given more attention to in the process of professional self-improvement during non-auditing activities at a higher educational institution. The article presents the experience of non-auditing activities of higher pedagogical institutions, which promotes the development of communicative skills of students of higher pedagogical educational institutions. The development of communicative skills in students is an integral part of a holistic process of forming communicative competence. After all, the development of communicative sphere in a person who, on the basis of the specifics of his activity, constantly interacts and communicates with other people is almost the main aspect that ensures the effectiveness of its work.

Keywords: *communicative skills; self-perfection; professional self-improvement; non-auditing activity; students of higher pedagogical educational institution.*

Розвиток комунікативних навичок у процесі професійного самовдосконалення студентів під час позааудиторної діяльності ВПНЗ

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто основні форми та методи розвитку комунікативних навичок, що використовуються у процесі професійного самовдосконалення під час позааудиторної діяльності у вищому педагогічному навчальному закладі. У процесі професійного самовдосконалення особистості велику роль відіграють навички, які розвиваються і вдосконалюються у процесі здобуття освіти та в подальшій трудовій діяльності. Досліджуючи процес професійного самовдосконалення сучасних студентів у вищому педагогічному навчальному закладі важливим постає питання розвитку комунікативних навичок в позааудиторній діяльності.

Питання розвитку комунікативних навичок сучасних фахівців розглядається в контексті міжкультурної комунікації.

Мета даної статті полягає у дослідженні процесу розвитку комунікативних навичок студентів, що відбуваються під час позааудиторної діяльності у вищому педагогічному навчальному закладі.

Методи дослідження. У процесі дослідження були використані наступні методи, що дозволили проаналізувати мету даної статті та дійти певних висновків для подальших досліджень: загальнонаукові методи, за допомогою яких було проаналізовано наявну літературу, здійснено аналіз, систематизація матеріалу; такі методи як бесіда, спостереження, опитування дали змогу глибше дослідити проблемну ситуацію.

Висновки. Розвиток комунікативних навичок студентів у позааудиторній діяльності є важливим фактором, якому варто приділяти більше уваги у процесі професійного самовдосконалення під час позааудиторної діяльності у вищому педагогічному навчальному закладі. У статті репрезентовано досвід позааудиторної діяльності вищих педагогічних закладів, який сприяє розвитку комунікативних навичок студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Розвиток комунікативних навичок у студентів є невід'ємною складовою цілісного процесу формування комунікативної компетентності. Адже розвиток комунікативної сфери в особистості, яка за специфікою своєї діяльності постійно взаємодіє та спілкується з іншими людьми є чи не основним аспектом, який забезпечує ефективність її роботи.

Ключові слова: *комунікативні навички, самовдосконалення, професійне самовдосконалення, позааудиторна діяльність, студенти вищого педагогічного навчального закладу.*

Вступ

В сучасному суспільстві особливої ваги набуває безпосередня комунікація між людьми, починаючи з студентської лави, і закінчуючи виконанням особою професійних обов'язків. Навіть не має сумніву, що нині одне із актуальних завдань для майбутніх висококваліфікованих фахівці є оволодіння достатніми навичками та уміннями комунікативної компетенції. Формування комунікативних навичок – це систематичний та логічно побудований процес навчання, де студент повинен оволодіти здатністю і готовністю до спілкування та мовленнєвої взаємодії і взаєморозуміння.

Мета даної статті полягає у дослідженні процесу розвитку комунікативних навичок студентів, що відбуваються під час позааудиторної діяльності у вищому педагогічному навчальному закладі.

Методи дослідження. У процесі дослідження були використані наступні методи, що дозволили проаналізувати мету даної статті та дійти певних висновків для подальших досліджень: загальнонаукові методи, за допомогою яких було проаналізовано наявну літературу, здійснено аналіз, систематизація матеріалу; такі методи як бесіда, спостереження, опитування дали змогу глибше дослідити проблемну ситуацію.

Професійне самовдосконалення сучасного фахівця

Аналіз сучасних підходів дозволяє виявити динаміку розвитку такого складного психолого-педагогічного явища, як самовдосконалення. Щоб з'ясувати суть та особливості цієї педагогічної категорії, простежимо логічний зв'язок між поняттями “самовдосконалення” і “професійне самовдосконалення” особистості.

У процесі підготовки майбутнього фахівця до професійного самовдосконалення П. Блонський визначає провідну мету педагогічної освіти і наголошує: “Ми не хочемо навчити студента “усьому”, але ми хочемо навчити його самоосвіті, навчити його самостійно протягом усього його майбутнього життя, коли не буде поруч ні лекторів, ні викладачів, вивчати все, що йому необхідно” (Blonskiy, 1961, p. 695).

Вивчаючи процес професійного самовдосконалення, можемо стверджувати, що він полягає у постійному подоланні внутрішніх суперечностей між “Я-реальне професійне” і уявним його станом “Я-ідеальне професійне”. Гуманізація процесу професійного самовдосконалення фахівця повинна передбачати і створювати умови, за яких він буде мати можливість вибудувати власний образ професійного “Я” і, аналізуючи суперечності між “Я-реальним” та “Я-професійним”, програмувати і здійснювати професійний саморозвиток та самовдосконалення.

Досліджуючи феномен процесу “професійного самовдосконалення”, помічаємо кардинальну розбіжність визначень. Так, О. Борденюк розкриває поняття “професійне самовдосконалення” як процес і вміння використовувати для свого інтелектуального зростання і вдосконалення професійно-значущих якостей набуті в педагогічному навчальному закладі знання (Bordenyuk, 1983, p. 121–135).

“Професійне самовдосконалення” за Т. Вайніленко – це процес і результат творчого цілеспрямованого самостійного самодетермінованого руху фахівця від Я-реального до Я-ідеального, від Я-потенційного до Я-актуального, що здійснюється у формі професійного самовиховання, самоосвіти і самоактуалізації, забезпечує досягнення позитивних особистісних змін і є передумовою успішної творчої самореалізації у професії (Vaunilenko, 2005, p. 13–20).

Процес і результат цілеспрямованого самотворення, який досягається завдяки самоосвіти та самовихованню, а також забезпечує постійне підвищення майстерності та творчу і професійну самореалізацію – так визначає М. Ксьонзенко у своїх дослідженнях професійно-педагогічне самовдосконалення (Ks'onzenko, 2011, p. 84–87).

Ми професійне самовдосконалення, визначаємо, як – педагогічне багатогранне і комплексне явище, функціонування якого підпорядковується безперервним процесом самопізнання, розробки, реалізації та контролю майбутнім фахівцем власних дій з досягнення індивідуально-усвідомлених професійних позицій, який триває і після закінчення студентом вищого навчального педагогічного закладу (Zatvorniyuk, 2016).

При відборі змісту, форм і методів навчання, було визначено, що основні форми організації навчання (лекції, семінарські й практичні заняття, педагогічна практика і самостійна робота студентів), а також позааудиторна діяльність має бути спрямована на формування у майбутніх фахівців готовності до професійного самовдосконалення.

Позааудиторна діяльність у ВПНЗ

Нині на етапі розвитку вищої освіти, яка спрямована на якісну професійну підготовку майбутнього фахівця, та на всебічний розвиток особистості студента. Вищі навчальні заклади мають здійснювати підготовку свідомої національної інтелігенції, а також сприяти оновленню і збагаченню інтелектуального генофонду нації, що у майбутньому забезпечить високу ефективність діяльності спеціалістів – про це йдеться у “Концепції виховання дітей і молоді в національній системі освіти”. Я-концепція особистості має бути досягнута – на основі самоосвіти, саморозвитку, самовиховання та самовдосконалення студентів (Kontseptsiya vykhovannya..., p. 3–9.) Відповідно до вищезазначеного, варто підкреслити, що важливу роль в особистісному становленні студента, як майбутнього фахівця відіграє позааудиторна діяльність, котра спрямована на розвиток комунікативних навичок.

Вагомий внесок до розробки окресленої проблеми здійснили такі вчені, як: Р. Абдулов, І. Беха, Н. Волкова, С. Вітвицька, М. Донченко, В. Завгородна, Л. Кондрашова, В. Коваль, А. Марушкевич, І. Соколова, А. Ушаков, та інші.

Визначення сутності поняття позааудиторна діяльність, сприяло виявленню того, що у сучасних наукових дослідженнях його розглядають як чинник формування комунікативної культури випускників ВПНЗ; професійного самовизначення та самовдосконалення майбутніх спеціалістів; формування і розвитку творчих умінь студентів.

На сьогодні відомо безліч підходів до трактування поняття позааудиторна діяльність. Однак аналіз психолого-педагогічних джерел свідчить про відсутність єдиного підходу до визначення сутності означеного поняття. Зокрема, його визначають як вид навчально-виховної роботи студентів. Узагальнюючи підходи сучасних науковців (Р. Абдулов, Л. Белова, О. Дурманенко, І. Соколова, Н. Якса) щодо поняття “позааудиторна діяльність”:

- ▶ *система* виховних заходів, яка є невід’ємним складником навчально-виховного процесу і здійснюється з метою створення умов для особистісного й інтелектуального розвитку студентів та їхньої самореалізації;

- *система форм і методів* – організаційних, соціально-психологічних, інформаційних, педагогічних, правових, культурно-просвітницьких, соціальних;
- *процес* організації масових і групових форм роботи;
- *педагогічна взаємодія* суб'єктів виховання, метою і мірою ефективності якої є особистісний та фаховий розвиток молодшої людини, формування в неї рис громадянина своєї держави;
- *цілеспрямована діяльність*, зорієнтована на створення позитивно-виховного середовища, а також на формування ціннісних орієнтацій і творчий розвиток особистості.

Відповідно до цього було визначено найбільш повне та ґрунтовне визначення поняття “позааудиторна діяльність”. А саме, що це складник педагогічної підготовки та формування особистості майбутнього фахівця, котрий виступає особливою формою організації студентського життя, що є безперервним процесом, в якому реалізується виховання, освіта та особистісне самовдосконалення майбутнього фахівця. Зважаючи на характерні ознаки позааудиторної діяльності, вона є важливою у створенні умов для особистісного, творчого, інтелектуального, духовного та фізичного розвитку майбутніх фахівців. Відповідно до мети, основними завданнями позааудиторної діяльності є набуття особистісно-орієнтованого та суспільно-громадського досвіду майбутнього фахівця; розвиток, стимулювання та реалізація його духовно-морального і творчого потенціалу; формування особистісно значущих соціокультурних цінностей тощо. При цьому в ході реалізації цих завдань слід керуватися такими принципами, як: гуманізація, єдність загальнолюдських та національних цінностей, демократизація, науковість і системність, безперервність; добровільність і доступність; активність та самостійність особистості. Іншими словами – для реалізації цих принципів, особливу увагу в особистісному самовдосконаленні майбутніх фахівців безперечно слід приділяти позааудиторній діяльності, оскільки завдяки їй збагачується педагогічний досвід, формуються необхідні якості особистості, що відпо-

відають вимогам статусу випускника ВПНЗ, змінюється ставлення до неї в позитивному напрямку. З огляду на необхідність вдосконалення загальної підготовки майбутніх фахівців шляхом використання різноманітних форм позааудиторної діяльності, важливо згадати про ті, що базуються на таких кваліфікаційних підходах, як загальні (індивідуальні, парні, групові, колективні) та спеціальні форми позааудиторної діяльності (Magushkevych, 2006, p. 62–67).

Відтак, вбачається доцільним більш детально розглянути певні форми позааудиторної діяльності, котрі виділяють сучасні науковці (Kucheryava, 2009, p. 79–83). Так, індивідуальна форма позааудиторної діяльності передбачає самостійну роботу студента над своїм особистісним вдосконаленням, виробленням поглядів, переконань, позицій, оскільки, аналізуючи процеси, він здійснює самовиховну роботу, підвищуючи свій науково-дослідницький, педагогічно-фаховий та духовно-моральний рівні. Відповідно до вищезазначеного, можемо стверджувати, що головною умовою забезпечення індивідуальної форми є спрямовуюча дія куратора чи викладача, що ще раз підкреслює важливість та вміння студентів до комунікації. Прикладом такої форми є робота над підготовкою наукових досліджень, роботу з електронними підручниками та посібниками, роботу в електронній мережі Інтернет, підготовка курсових робіт, виступів та написання статей до науково-практичних конференцій, розроблення та реалізація програм особистісного та професійного зростання, ведення щоденників рефлексії та журналів самовдосконалення, а також відвідування галерей, виставочних залів, художніх салонів, кінотеатрів чи театрів тощо.

Парна форма позааудиторної діяльності передбачає суб'єкт-суб'єктну взаємодію двох осіб, що виступає її відмінністю від індивідуальної форми. Адже можливість спілкування з наявністю зворотного зв'язку, дозволяє студенту реалізовувати власні ідеї за допомогою підтримки інших осіб, прикладом чого є консультації, наставництво, бесіди, лекції, арт-вечори тощо.

Натомість, групова форма позааудиторної діяльності використовується для врахування спільних інтересів студентів, передбачає враху-

вання куратором зацікавлень студентів для проведення різноманітних заходів. До групових форм позааудиторної діяльності відносяться гуртки та клуби (теоретичні; експериментальні; комплексні); відео клуби, дискусійні клуби, майстер-класи, тренінги, зустрічі з фахівцями своєї професії, факультативні заняття; творчі ігри, тематичні вечори, екскурсії, виховні години, студентські наукові конференції, круглі столи, олімпіади, волонтерство, КВК, конкурси, турніри. Групова робота охоплює порівняно невелику кількість студентів і сприяє виявленню та розвитку інтересів та творчих здібностей, сприяє поглибленню знань з дисципліни, збагачує інформацією, формує професійно значущі вміння та навички. Відповідно, має цільовий характер, тобто припускає наявність певної загальної мети та спільних інтересів. Групова форма організації позааудиторної діяльності сприяє виявленню лідерів та сприяє розвитку їхніх потенційних особистісних можливостей.

В Національному педагогічному університеті ім. М.П. Драгоманова позааудиторна робота студентів передбачає цілеспрямоване удосконалення умінь професійної направленості (участь у студентському клубі “Перспектива”; всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях; тренінгах “Ефективний самоменеджмент”, “Емоційна грамотність”, “45 напрямів роботи випускника ВПНЗ”; майстер-класах “Через мрію до реальності”, “Я і мій успіх”; та ін.

Також, нами розглядається прикладний аспект міжкультурної комунікації, якими можна і потрібно володіти студентам під час позааудиторної діяльності ВПНЗ. Саме ці навички необхідні тим, що професійна діяльність студентів які навчаються у ВПНЗ пов’язана з взаємодією між культурами, де комунікативні невдачі можуть призводити до інших труднощів, неефективної роботи колективу, та соціальної напруженості.

Міжкультурна сприйнятливості (intercultural sensitivity) виступає основним поняттям в сфері прикладної міжкультурної комунікації, де її підвищення є складовою професійної придатності фахівця, який здобуває освіту у ВПНЗ. Провідну роль у підвищенні міжкультурної сприйнятливості виконують – крос-культурні тренінги, навчально-

просвітницька література та довідники. Підвищення рівня міжкультурної сприйнятливості використовуючи рольові ігри може відбуватися у кілька етапів:

- 1) усвідомлення проблем;
- 2) почуття розгубленості, здивування, гніву і безсилля;
- 3) отримання необхідної інформації про особливості міжкультурної комунікації;
- 4) закріплення отриманих знань у вигляді поведінкових комунікативних навичок.

Тренінги та рольові ігри за такими етапами стали важливою складовою професійного самовдосконалення в позааудиторній діяльності для студентів ВПНЗ.

Втім, найбільш активною є колективна форма позааудиторної діяльності у вищому педагогічному закладі освіти, оскільки забезпечується за допомогою постановки спільної мети і зосередження уваги студентів на її ефективній реалізації. Відповідно, дана форма роботи належать до числа найпоширеніших у вищих педагогічних навчальних закладах. Вони дуже різноманітні, і, порівняно з іншими формами позааудиторної роботи, мають перевагу в тому, що розраховані на одночасне охоплення великої кількості студентської молоді. Формам колективної позааудиторної діяльності властиві такі особливості, як яскравість, урочистість, великий емоційний вплив. Ці форми можуть бути як пізнавального, так і розважального характеру і мають широкі можливості для активізації діяльності студентів. Колективна форма застосовується як до цілого курсу, так і факультету. Вона реалізується в педагогічній практиці, а також під час тижнів факультетів, проведення дня студента, випускних вечорів.

У процесі особистісного вдосконалення студентів вищих педагогічних закладів освіти особливої ваги набуває формування інтересу до педагогічної діяльності, якому сприяють такі спеціальні форми позааудиторної роботи, як: зустрічі з діячами науки та культури, освіти; педагогічні гуртки; диспути на педагогічні теми; читацькі конференції; екскурсії до різних освітніх закладів та інше.

Таким чином, на основі проведеного аналізу визначень структури позааудиторної діяльності студентів можна дійти висновку, що зазначений феномен передбачає реалізацію системи заходів, спрямованих на розвиток особистості майбутнього фахівця зі сформованою духовно-моральною культурою, креативним мисленням, різнобічними інтересами та дієвою конкурентоспроможністю.

Отже, розгляд можливостей позааудиторної діяльності та різноманітність її форм, дозволяє стверджувати, що саме позааудиторна діяльність значною мірою впливає на самовдосконалення студентів комунікативних навичок вищих педагогічних закладів освіти. Усе викладене вище дає підстави стверджувати, що вибір форми позааудиторної діяльності впливає на ефективність та розвиток комунікативних навичок майбутнього фахівця. Важливим також є поєднання різноманітних форм позааудиторної діяльності, що активізує суспільно-педагогічну позицію кожного студента, формує установку на творче оволодіння обраним фахом. Зростання ролі позааудиторної роботи є однією з провідних ланок перебудови у вищій школі навчально-виховного процесу та професійної підготовки майбутніх фахівців. Маючи прогнозируючи та взаємообумовлювальну функції в навчальній та науковій діяльності, саме позааудиторна робота з її раціональною організацією повинна сприяти розвитку особистості майбутнього фахівця.

Ми вважаємо, що підвищиться позааудиторна діяльність, коли буде окреслено мету, завдання, зміст, оптимальні методи, форми і засоби реалізації цього змісту та все це здійснюватиметься з дотриманням головних принципів виховання, що створюватиме сприятливі умови для розвитку й особистісного самовдосконалення студента, стимулюватиме до формування успішної особистості.

Розвиток комунікативних навичок студентів

Одним з важливих аспектів професійного самовдосконалення майбутніх фахівців сьогодні є розвиток комунікативних навичок. Аналізуючи вищезазначене бачимо, що велике значення в цьому процесі відіграє позааудиторна діяльність. Адже в сучасному освітньому серед-

овищі проблема розвитку комунікативних умінь і навичок студентів нині набуває особливого значення. Бо від рівня розвитку таких умінь залежить становлення професійно-комунікативної компетентності майбутнього фахівця. На сьогоднішній день вища школа ставить перед майбутніми фахівцями все вищі вимоги, де одним із важливих аспектів є вміння на практиці використовувати набуті знання та навички, бути готовим до подальшої професійно-комунікативної діяльності. Тому варто відзначити, що така підготовка потребує пошуку найбільш досконалих методичних шляхів організації навчально-виховного процесу. Сьогодні до майбутніх спеціалістів висуваються не тільки загальні професійні вимоги, а також дуже важливими є навички самостійності, відповідальності, вміння швидко адаптуватися до змін, постійно самовдосконалюватися, де розвиток комунікативних здібностей займає не останнє місце. Саме таких фахівців потребує сучасне українське суспільство у будь якій сфері.

Аналізуючи проблему формування комунікативних навичок майбутніх фахівців варто відзначити, що дана категорія формується не лише під час навчальної діяльності. На нашу думку і, як зазначалось раніше, надзвичайно ключовою є позааудиторна діяльність студентів. Яка є, якщо не основною, то, принаймні, важливою як для формування комунікативної компетентності так і для її використання здобутих навичок в професійній діяльності. Висвітлювали дане питання у своїх роботах такі дослідники, як М. Васильєва, І. Бех, Н. Ковальська, С. Омельченко, А. Гарнага, Б. Ананьєв, З. Білоусова, І. Кирилова, В. Каплинський, О. Березюк, В. Наумов, Н. Косова, М. Коць та ін., що розглядали цю категорію як з психологічної так і з педагогічної точки зору.

Що ж таке комунікативні навички сучасного фахівця? Даючи відповідь на дане питання та узагальнюючи існуючу термінологію ми побачимо, що дане поняття не нове. Але відмінності у трактування все ж є. Частіше за усе комунікативні навички або комунікативну компетентність фахівця розглядають як вміння встановлювати та підтримувати необхідні контакти з людьми. До складу цих здібностей відносять певну сукупність знань, умінь та навичок, що забезпечують ефективне

здійснення комунікативного процесу. В свою чергу науковець Д. Ізаренков трактує комунікативну компетентність як здатність людини до спілкування в одному й декількох видах мовної діяльності, що являє собою придбану в процесі природної комунікації або спеціально організованого навчання особливу якість особистості (Izarenkov, 2008). Такі дослідники, як Д. Іванов, О. Соколова під комунікативною компетентністю розуміють здатність ставити і вирішувати певні типи комунікативних задач; визначати цілі комунікації, оцінювати ситуацію, враховувати наміри і способи комунікації, бути готовим до змін власної мовленнєвої поведінки. (Ivanov, 2006). О. Семенов говорить про те, що формування комунікативної компетентності майбутніх спеціалістів – це *складний динамічний процес*, що потребує цілісної системи роботи з урахуванням усіх структурних компонентів досліджуваного (Semenov, 2005). І. Зотова стверджує, що “комунікативна компетентність – це комплексне утворення, в основу якого включено такі компоненти як: емоційно-мотиваційний, когнітивний і поведінковий” (Zotova, 2006). За К. Платоновим комунікативні навички – це “навички до утворення міжособистісних стосунків, що забезпечують успішну колективну діяльність та знаходження в ній свого місця, згуртування колективу, здатність привертати до себе людей” (Platonov, 1986). Аналіз наукових джерел свідчить, що комунікативна компетентність – це узагальнена комунікативна властивість особистості, що включає розвинуті комунікативні здібності, сформовані уміння і навички міжособистісного спілкування, знання про основні його закономірності та правила.

На сьогодні комунікативні навички особистості з індивідуальної риси особистості в процесі розвитку суспільства трансформувалися та зайняли таку нішу, як особистісно-професійна якість особистості. І тому високий рівень комунікативної культури є одним з елементів успішної реалізації набутих знань та умінь в процесі професійного самовдосконалення майбутніх фахівців.

Розмірковуючи над процесом розвитку комунікативних навичок в позааудиторній діяльності виникають питання: “Що ж дає високий рівень комунікативної культури на сьогодні? І чи дійсно варто цьому при-

діляти таку велику увагу у процесі навчання та під час позааудиторної діяльності”. На нашу думку, приділяючи значну вагу розвитку комунікативних навичок майбутніх фахівців вже у процесі навчання та під час позааудиторної діяльності можна в певній мірі досягти таких результатів:

- навчитися краще висловлювати свої думки;
- дослухатися до точки зору інших людей;
- підвищити впевненість в собі;
- активізувати ініціативність, доброзичливість та інше.

Аналізуючи ситуацію, що на сьогодні існує з розвитком комунікативних навичок молодих фахівців у вищій школі доходимо висновку, що увага цьому процесу приділена недостатньо. Тому, на нашу думку, цьому питанню варто приділити більше часу. Аби сучасний навчальний процес здійснювався ефективніше в умовах сьогоденних вимог суспільства. І в першу чергу варто звернути увагу на групові форми роботи.

Які ж саме групові форми роботи будуть сприяти розвитку комунікативних навичок в позааудиторній роботі? На нашу думку, такими формами можуть бути:

- дискусійні клуби, що допомагають студентам навчитися висловлювати свою точку зору, здобути вміння правильно і влучно задавати питання;
- участь в соціальних та інтелектуальних ток-шоу, де студенти матимуть можливість перебороти страх виступів, потренуються давати відповіді на питання, аргументувати свою точку зору перед аудиторією;
- організація та участь в іграх “Брейн Ринг” та “Що? Де? Коли?”, що теж впливає на вміння аргументувати свою точку зору, покращує вміння прислухатися до співбесідника;
- участь у волонтерських акціях, що також позитивно впливає на вміння знаходити спільну мову з оточенням;
- колективна участь у квест – кімнатах, що значно впливає на вміння працювати в команді, прислухатися до колег та доносити свою точку зору та інше.

Наведений перелік форм роботи з майбутніми фахівцями для розвитку комунікативних навичок не є вичерпним, а слугує лише прикладом в якому напрямку можна рухатись.

Підсумовуючи вищевикладене можна зробити висновок, що на сьогодні для розвитку комунікативних навичок майбутніх фахівців в позааудиторній діяльності ВПНЗ варто приділяти значно більше уваги. Використовуючи нові методи роботи з майбутніми фахівцями та приділивши значну увагу методичному забезпеченню даного процесу ми зможемо на найвищому рівні реалізувати завдання системи вищої освіти.

Висновки

Проаналізовано стан розробки проблеми розвитку комунікативних навичок у процесі професійного самовдосконалення студентів під час позааудиторної діяльності ВПНЗ, який підтвердив її актуальність та доцільність, і засвідчив, що динамізм і трансформації сучасного життя висувають об'єктивну необхідність до майбутніх фахівців.

Незважаючи на існування різних моделей розвитку комунікативних навичок у процесі професійного самовдосконалення студентів під час позааудиторної діяльності ВПНЗ в європейських закладах вищої освіти, вітчизняний досвід демонструє лише часткову спрямованість навчальних планів та програм. Аналіз стану дослідження зумовлює необхідність розроблення системи змісту та визначення у подальшому педагогічних умов розвитку комунікативних навичок у процесі професійного самовдосконалення студентів під час позааудиторної діяльності ВПНЗ. Розвиток комунікативних навичок у процесі професійного самовдосконалення студентів під час позааудиторної діяльності ВПНЗ є одним з головних завдань, що вирішується за умови практичної спрямованості змісту навчального процесу, інтеграції навчальних дисциплін та застосування активних методів навчання.

Бібліографія

- Абдулов Р. (2003). Организация внеаудиторной воспитательной работы со студентами (негосударственные высшие учебные заведения) : уч.-метод. пособие. Павлоград: ЗПИЭУ, 137 с.
- Блонский П. (1961). Избранные педагогические произведения [Текст] – Москва : Изд-во АПН РСФСР. – 695 с.
- Борденюк О. (1983). Психологические факторы профессионального совершенствования будущих учителей [Рукопись]: дис. канд. психол. наук: 19.00.07, науч. рук. Гичан И.С.; Науч.-исслед. ин-т. психологии УССР. – Киев: [б. и.], 1983. – 153 с., табл., рис. – Библиогр.: с. 121–135.
- Вайніленко Т. (2005). Сутність та зміст професійно-педагогічного самовдосконалення [Текст] / Т.В. Вайніленко // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Педагогіка і психологія : збірник наукових праць. - Чернівці : Рута, –Вип. 278. – С. 13–20.
- Затворнюк О. (2016). Формування у майбутніх психологів готовності до професійного самовдосконалення : дис. канд. пед. наук : 13.00.04 – Київ, – 310 с.
- Зотова І.М. (2006). Комунікативна компетентність як аспект соціалізації особистості студента в умовах інформатизації суспільства / “Актуальні соціальні – психологічні проблеми розвитку особистості в освітньому просторі XXI століття”. – Кисловодськ.
- Іванов Д.А., Митрофанов К.Г., Соколова О.В. (2008) Компетентнісний підхід в освіті. Проблеми, поняття, інструментарій: навч. – метод. допомога. – М.: АПК і ППР – 101 с.
- Ізаренков Д.І. (1990). Базисні складові комунікативної компетентності і їх формування на просунутому етапі навчання студентів – нефілологів / Російська мова за кордоном. – № 4, с. 54-60.
- Кондрашова Л. (1988). Внеаудиторная работа по педагогике в педагогическом институте. Київ: Вища школа, с. 6–17.
- Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти (1996). Інформ. зб. М-ва освіти України: № 13, С. 2–15.
- Крохмаль А. (2012). Формування потреби у професійному самовдосконаленні студентів вищих технічних навчальних закладів [Текст] : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / Крохмаль Алла Миколаївна ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 20 с.
- Ксьонзенко М. (2011). Самовиховання вчителя як невід’ємна частина його професійного самовдосконалення [Текст] // Наукова скарбниця Донеччини. – № 1(8). – С. 84–87.

- Кучерява О. (2009). Форми та види позааудиторної роботи з математики в педагогічному університеті / О.Ю. Кучерява // *Didactics of mathematics: Problems and Investigations*. – № 31. – С. 79–83.
- Марушкевич А. (2006). Педагогіка вищої школи. Теорія виховання (Цикл лекцій) : навчальний посібник / А.А. Марушкевич. – К.: ВПЦ “Київський університет”, – С. 62–67.
- Платонов К.К. Структура и развитие личности / К.К. Платонов. – М.: Наука, 1986. – 255 с.
- Северіна Т. (2012). Детермінація особистісного самовдосконалення студентів у навчально-виховному процесі вищих педагогічних навчальних закладів [Текст] : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук: 13.00.07 – теорія і методика виховання.
- Семенов О.М. (2005). Професійна підготовка майбутніх учителів української мови і літератури : [монографія] / О.М. Семенов. – Суми : ВВП “Мрія-1” ТОВ, – 404 с.
- Шестакова Т. (2006). Формування готовності майбутніх педагогів до професійного самовдосконалення : дис. канд. пед. наук: 13.00.04 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., с. 207–226.

References

- Abdulov R. (2003). *Organizatsiya vneauditornoy vospitatel'noy raboty so studentami (negosudarstvennyye vysshiye uchebnyye zavedeniya)*. Pavlograd: ZPIEU, 137 p. (in Russian).
- Blonskiy P. (1961). *Izbrannyye pedagogicheskiye proizvedeniya*. Moscow: APN RSFSR, 695 p. (in Russian).
- Bordenyuk O. (1983). *Psikhologicheskiye faktory professional'nogo sovershenstvovaniya budushchikh uchiteley*. (PhD Thesis). Kyiv: Nauchno-issledovatel'skiy institut psikhologii USSR, pp. 121-135. (in Russian).
- Ivanov D., Mytروفanov K., Sokolova O. (2008) *Kompetentnosnyy podkhod v obrazovanii. Problemy, ponyattya, instrumentariy*. Moscow: APK & PPRO, 101 p. (in Russian).
- Izarenkov D. (1990). Bazysni skladovi komunikativnoyi kompetentnosti i yikh formuvannya na prosunutomu etapi navchannya studiyintov-nefylolohov. *Rosiy's'ka movu za kordonom*. No. 4, pp. 54-60. (in Ukrainian).
- Kondrashova L. (1988). *Vneaudytornaya rabota po pedahohyke v pedahohycheskom ynstytute*. Kyiv: Vyshcha shkola, pp. 6-17. (in Ukrainian).

- Kontseptsiya vykhovannya ditey ta molodi u natsional'nyy systemi osvity. (1996). Informatyzijnyj zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, No. 13, pp. 2–15. (in Ukrainian).
- Krokhmal' A. (2012). *Formuvannya potreby u profesiynomu samovdoskonalenni studentiv vyshchyykh tekhnichnykh navchal'nykh zakladiv*. (PhD Thesis). Kharkiv: H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 20 p. (in Ukrainian).
- Ks'onzenko M. (2011). Samovykhovannya vchytelya yak nevid'yemna chastyna yoho profesiynoho samovdoskonalennya. *Naukova skarbnitsya Donechchyny*. No. 1(8), pp. 84-87. (in Ukrainian).
- Kucheryava O. (2009). Formy ta vydpyzoza audytornoyi roboty z matematyky v pedahohichnomu universyteti. *Didactics of mathematics: Problems and Investigations*. No. 31, pp. 79-83. (in Ukrainian).
- Marushkevych A. (2006). *Pedahohika vyshchoyi shkoly. Teoriya vykhovannya (Tsykl lektsiy)*. Kyiv: VPTs "Kyivs'kyi universytet", pp. 62-67. (in Ukrainian).
- Platonov K. (1986). *Struktura i razvitye lichnosti*. Moscow: Nauka, 255 p. (in Russian).
- Semenoh O. (2005). *Profesiyna pidhotovka maybutnikh uchyteliv ukrayins'koyi movy i literatury*: Sumy: VVP "Mriya-1" TOV, 404 p. (in Ukrainian).
- Severina T. (2012). *Determinatsiya osobystisnoho samovdoskonalennya studentiv u navchal'no-vykhovnomu protsesi vyshchyykh pedahohichnykh navchal'nykh zakladiv*. (PhD Thesis). Uman: Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 20 p. (in Ukrainian).
- Shestakova T. (2006). *Formuvannya hotovnosti maybutnikh pedahohiv do profesiynoho samovdoskonalennya*. (PhD Thesis). Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University, pp. 207-226. (in Ukrainian).
- Vaynilenko T. (2005). Sutnist' ta zmist profesiyno-pedahohichnoho samovdoskonalennya. *Naukovyy visnyk Chernivets'koho universytetu. Seriya: Pedahohika i psykholohiya*. Chernivtsi: Ruta, No. 278, pp. 13-20. (in Ukrainian).
- Zatvorniyuk O. (2016). *Formuvannya u maybutnikh psykholohiv hotovnosti do profesiynoho samovdoskonalennya*. (PhD Thesis). Kyiv, 310 p. (in Ukrainian).
- Zotova I. (2006). Kommunikativnaya kompetentnost' kak aspekt sotsializatsii lichnosti studenta v usloviyakh informatizatsii obshchestva. *Aktual'nyye sotsial'no-psykhologicheskiye problemy razvitya lichnosti v obrazovatel'nom prostranstve XXI veka*. Kislovodsk. (in Russian).

Received: 26.02.2018

Accepted: 17.08.2018

PHILOSOPHY

SERHII HOROKHOV

National Pedagogical Dragomanov University
Ukraine, Kyiv
i.v.horokhova@npu.edu.ua

IRYNA HOROKHOVA

National Pedagogical Dragomanov University
Ukraine, Kyiv
i.v.horokhova@gmail.com

Horokhov, S., Horokhova, I. (2018). American Education Sphere as a Space of Rational Critical Thinking. *Intercultural Communication*, ISSN 2451-0998, vol. 2(5)2018, pp. 139 – 153.
DOI: 10.13166/inco/94705

American Education Sphere as a Space of Rational Critical Thinking

---

ABSTRACT

One of the priority directions of the modern education process is developing of secondary and higher schools students' critical thinking. Modern society tendencies such as constantly expanding informational space, skyrocketing role of the communicative processes and increasing amount of information form challenge of developing students' critical thinking for the linguistic and communicative practices.

Purpose. The purpose of this article is to analyze the role of critical thinking, to consider philosophical tradition of the critical thinking development, to find out what kinds of critical thinking development techniques providing special educational activities are used at universities.

Methods. The methodology of this research is the comparative analysis of different kinds of critical thinking and philosophical systematization of its functions according to the specific value of critical thinking. The functional approaches to realize interdependence of critical thinking and communicative competence, the significance of the philosophical tradition of developing of the critical thinking for the linguistic and communicative practices of critical thinking are implemented in this article. The American tradition of differentiating content presentation, possible interpretations and self-assessment in the analysis of texts is systematized. The analytical method is used to find out the significance of different kinds of critical thinking development methodical techniques, provided special educational communicative activities at universities, such as: reasoning, argumentation, dialogues, debates and others.

Results. Considering the importance of argumentation, its skills are taught as in high schools as well as in the US universities. Today teachers require from their students to generate and defend their views, to learn the ability of thinking independently, to formulate their own opinions with responsibility and to defend their position argumentatively. Not least in these requirements occupy argumentative communicative abilities as a way to explain and defend their arguments and critical thinking, which is one of the tools to analyze perceived information. Means of argumentation and critical thinking are improving while the whole students' training period with the help of such means as dialogue and discussion methods in classes.

Keywords: *critical thinking; development of critical thinking; education sphere; educational society; educational activities; values; education process; universities.*

Introduction

One of the priority directions of the modern education process in Europe is developing of secondary and higher schools students' critical thinking. Modern society tendencies such as constantly expanding informational space, skyrocketing role of the communicative processes and increasing amount of information sharpen this challenge. All these facts are reflected in social sphere and particularly in education according to Brazilian educator Paolo Freire (Freire, 2003), who stated that education is an institution which allows a person to develop his/her practical attitude to reality, to interfere to his/her context of reality and to integrate to it (Rizhak, 2009, p. 28). Thus, under the general social progress conditions, education requires modern approaches as well. Because of shifting educational priorities from quantity of obtained information to the abilities of operating and using it in the real life, the vital importance of critical thinking is constantly increasing (Boychenko, 2015; Horokhov & Horokhova, 2015; Horokhova, 2014; Horokhova, 2015).

Critical thinking serves as an information filter. Analyzing information a person checks, compares, analyzes and refers it constantly to personal experience, values, ideals and preferences. Personal opinion individually created, logically argued is a result of intellectual activity. Stimulating critical thinking gives an opportunity to determine truth or falseness of a certain

idea and to identify the individual attitude to it. A person, not controlled by outside forces, can individually control informational situation and adequately assess the reality. A critical thinker can be in informational whirlwind without any fear and encourage desire for self-determination due to his/her ability of making his/her own conclusions.

Thus, critical thinking is not only referred to informational society, but it is a mean of its development as well. It prepares people for successful agency in the informational society, preventing them meanwhile from the potential information stresses.

Purpose. The purpose of this article is to analyze the role of critical thinking, to consider philosophical tradition of developing of the critical thinking, to find out what kinds of critical thinking development techniques, provided special educational activities, are used at universities.

Methodology. The methodology of this research is the comparative analysis of different kinds of critical thinking and philosophical systematization of its functions according to the specific value of critical thinking. The functional approaches to realize interdependence of critical thinking and communicative competence, the significance of the philosophical tradition of developing of the critical thinking for the linguistic and communicative practices of critical thinking are implemented in this article. The American tradition of differentiating content presentation, possible interpretations and self-assessment in the analysis of texts is systematized. The analytical method is used to find out the significance of different kinds of critical thinking development methodical techniques, provided special educational communicative activities at universities, such as: reasoning, argumentation, dialogues, debates and others.

Critical thinking as a social process

First, it is improvement of generating person's knowledge. In this case, the purpose of the educational institutions is not only providing the young people with a certain set of knowledge but also developing the skills to search knowledge, creating skills to analyze different aspects of a problem or different opinions. Educational methods are said to be based on critical thinking, teach people to think independently instead of being a container of other people's

knowledge. This conclusion is not a complete negation of the necessity of keeping information in mind. However, memorizing doesn't achieve the aim, which is the basis for modern education that is creating every individual development and self-realization conditions, building up a generation, which is capable for a life-long education, implementing the values of civil society. Only the individual cognitive activity, analysis and synthesis, reanalyzing of obtained knowledge approximate educational methods and educational purpose to each other to some extent.

Second, due to critical thinking the person becomes a subject of education, an active participant of discussing any educational work. It is achieved due to the ability of arguing and using critical approach as well- which means "healthy" untrusting to any information in accordance with intention to check its truthfulness and to determine own attitude to contradictory data. Encouraging the usage of critical thinking during the studying process needs the personal traits such as: the ability to overview human own positions if they do not withstand criticism; the ability to notice mistakes or artificial distortion in partners' argumentation and other sources of information; the ability to assess social phenomena, the deeds of social and political leaders, the individuals from the point of human moral position; the ability to recognize propaganda; the ability to demonstrate reasonable portion of doubts, skepticism, the desire to seek optimal decisions, actions in specific situations; courage, adherence to principles, having courage in confirming own positions, views; opening to other views, position, respect for their diversity are developed. These features not only provide successful process of studying but also become powerful tools for personal career making (Dewey, 2013).

So, critical thinking is considered to be social. The more democratic and independent the society can be, the more developed criticism can be. Critical thinking is one of the means of problem – solving and a set of skills and abilities following from the philosophical consciousness. Features of critical thinking are based on ability to ask questions correctly and answer them at once. That's why American education focuses on teachers' questions and students answering during their lectures and seminars.

Identifying critical thinking considers its independence and at the same time emphasizes its social parameters. Critical thinking appeared in every

member of society apart, the person is attracted to the process not only in finding the answers but in the process of formation the knowledge in general. Criticism is a tool for mastering, acquiring new knowledge and stimulating the identification of new priority theories that go beyond generally formed views, the implementation of alternative and rational ways of problems' decision (evidence, refutation and hypothesis). Critical thinking is based on the formation of moral and social responsibility, objectivity of judgment, struggling to find the truth. Critically thinker can adapt quickly to a certain conditions of life in a democratic society, because it is always necessary to take choice and make responsible decisions.

Thus, critical thinking can be taught. We can define the following features of critical thinking: developing true decisions strategies, based on obtaining, analyzing, processing the information; reflexive actions (analytical, checking, controlling, evaluating) which are in the process of thinking; meticulous analysis of the different views and opinions, expression of the individual position, evaluating of the own agency and the activities of others, making an objective decision.

“Critical thinking” in the English-American logical and philosophical tradition

Thus, critical thinking can be defined as a thinking which helps us to take considerable, meaningful decisions as for believes and plans of action. The components of critical thinking include curiosity, skepticism, reflection, rationality. In the English-American logical and philosophical tradition “critical thinking” means, first of all, a large education course for teaching the skills of constructing and evaluating arguments and critical thinking of the person, in his/her turn, must pay attention to the views, decisions which should be clearly justified (Horokhova, 2015). To achieve that it is necessary to be well informed: for new hypotheses, alternative explanations, sources and conclusions; to consider the points of view that are different from your own; to broaden their all-rounds, strive for various awareness. Secondly, it is important to be able to clearly understand your position as well as other people's position: clearly and accurately understand the sense of everything

spoken and written, taking into consideration the characteristics of situation; focus on making conclusions or issues, following the main topic; seeking and offering the arguments; taking into account the whole situation; aware of one's own beliefs. Thirdly, it is essential to respect the thought and dignity of the opponent, that is: to be able to listen and hear others; avoid criticism, taking into account the feelings of the opponent, be susceptible and try to understand other people's feelings, the level of knowledge and depth of judgments; to be attentive to the state of another person (Fisher, 2001, p. 171).

The importance of critical thinking installation also shows American psychologist Dian Halpern, who has developed the popular US program of training of the critical thinking. She believes that "an essential component of Critical thinking is the development of installations to think critically and be ready to do so. Critical thinking may have only those who can really think, know why they need it and those, who are ready to make all necessary efforts for regular work, reasonable actions, data collecting and showing certain persistence when the solution is not evident or when some multiple steps are needed. Focusing on Critical thinking is not less important than the development of thinking skills" (Halpern, 2003, p. 15). Halpern describes the following traits of critical thinker which you can master studying at higher educational institutions:

1. Readiness to plan (as an "invisible and very important step to critical thinking" consistent consideration of steps).
2. Flexibility (as "willingness to consider new options, try to do something different, change your point of view").
3. Persistence (as "willingness to solve a task that requires intense brainstorm").
4. Willingness to correct his/her mistakes (as an intention of seeking the reasons of own mistakes, the ability to "recognize own strategies and actions ineffective and reject them, choosing new and improving human thinking").
5. Awareness (as a reflection of human thinking process, "observing the actions in moving to the goal").
6. Search for compromise solutions (the ability to "seek solutions that would satisfy the majority"). (Halpern, 2003, pp. 15–16).

Reflective component occupies a special place in the system of described settings of critical thinking. To improve thinking quality critical thinker can realize his/her own thinking process, possess conscious aim-fixing. Reflection as a necessary condition and inevitable part of critical thinking defines by R. Paul, Director of the Center for Critical thinking and Moral criticism in the United States: “Critical thinking – thoughts aiming to improve thinking... In this case two points are crucial: Critical thinking courses to self-improvement; and this improvement comes with the skills of using the standards of mental process correct estimating” (Paul, 1990, p. 91). The second component of critical thinking are intellectual (mental) and thinking skills, which constitute its essence.

Set of certain skills is still an “open”, it refers to ability to think critically. So every author offers the own system, the definition of “critical thinking as well”. Thus, R. Ennis identifies 12 basic skills (abilities) of critical thinking, while the concept of R. Paul reaches 35 (Paul, 1990).

We selected mental skills, which are, from our point of view, the most essential and most studied in modern concept of critical thinking: the ability to identify the problem and find the ways to solve it, collect and organize the necessary information, to identify unconfirmed assumptions and estimations; ability to interpret facts and information, to assess the evidence, identify the existence or absence of logical connections between the judgments, make legitimate conclusions and generalizations to analyze and question them, develop the model of the own system of beliefs and build up the true judgments about the everyday life phenomenon; assess the reliability of information sources; the ability to select the necessary information with further its processing; analysis and evaluation of statements, assumptions, conclusions, arguments, hypotheses, convictions; the ability to ask questions in order to obtain more accurate information or its verification; examine the problem from different points of view and comparing the different views and approaches; a clear statement of the own position accuracy while selecting the verbal means; self-making decisions and the ability to prove own choice.

You can use these skills in everyday life and at the lessons when you have already accumulated proper knowledge and experience. Critical thinking – a kind of “thinking about knowledge” that allow to “use previously acquired

knowledge to create new one” (Halpern, 2003, p. 6). The notion of word “knowledge” is used in the broadest sense. One of the components of Critical thinking description is given by the author of “Critical thinking and Learning” M. Mason: “... a certain amount of knowledge, or knowledge of basic notions which refers to critical thinking or knowledge of a scientific discipline, which critical thinking can be applied further” (Mason, 2008, p. 5). Given position is supported by R. Ennis, who states that Critical thinking, being inter-discipline and above-subject category has a deductive nature: the student masters the intellectual skills of critical thinking beyond specific scientific discipline and can apply them in different fields of knowledge. J. McPeck emphasizes on an inductive nature of critical thinking: being inseparable from specific scientific field and necessary condition of critical problem consideration of a scientific discipline that means a very deep the discipline knowledge. “We can not critically consider the nuclear physics problems not obtaining nuclear physics knowledge” – the author states (Mason, 2008, p. 3). Paying more attention to the critical and reflective method of processing information, modern higher education not only develops the cognitive and communicative students’ qualities, it performs educational function, stimulates personal building up, directs youth to self-knowledge as well. Students’ questions, which are asked to themselves should be changed from “Did you understand or not understand?” to “What is my opinion about it?”, “What is my attitude?”, “What a sort of information is this?”. This approach to dealing with data sets on the first place student’s individual, gives a priority to his/her worldview and individual differences (Denisevich, 2011, pp. 155-159).

While studying a student masters the different ways of integrating information, learns to produce an own opinion, based on comprehension the different experiences, ideas and perceptions, to modulate reasoning and logical chains of evidence, to express the ideas logically, clearly, confidently and correctly to others (Halpern, 2003, p. 5).

Technology of critical thinking development

Technology of teaching critical thinking methodically is a system of methods and strategies that unite methodical techniques by types of educational activity, regardless of the specific content. The base model not only sets certain logic of

the lesson structuring, but also the sequence, the ways of combining specific methodic. Technology of critical thinking development can be considered as integrating, with the achievements generalizations of many technologies: it provides and develops thinking and communicative skills, build up skills of individual work.

However, the methodical methods itself don't be able to develop critical thinking. You need to keep a number of positions with the main to have teacher's interest. A teacher should be ready for learning, to work hard, to refuse old schemes and approaches which had been set requiring not (or minimum) efforts.

It is necessary to break down such pedagogical stereotypes as: a student should not make mistakes; a teacher knows what and how a student should do, a teacher teaches and a student learns; a teacher should know the answers to all questions that arising in class; teacher's question should be always answered, etc.

Critical thinking skills development does not exclude the necessity and importance of knowledge as such. But it is important to know how to apply this knowledge, to obtain the new and to update the old ones as well. The ability to work with information, to see the important and less important, to follow logic and schemes of given information that means to analyze and evaluate the received data – are the most important skills of professional in modern information technology world.

Various information strategies of processing information allow to detect problems and drawbacks in the data, which are the starting point for decision making (especially in management). The ability to formulate and clearly declare the own point of view can help to solve the problem situations quickly and effectively.

Combining the knowledge and ability to think critically gives the possibility to build up a personality, stabled to “emotional whirling” with a steady civil position and high professional qualities.

Obviously, the transition to student focus studying makes considerable difficulties to teacher, because a teacher is converted from mechanical carrier of information to the partner of the process of knowledge production. It

works with the help of equal dialogue between students and teachers, which is a sign of liberal education according to which “educated person obtain four components of humanitarian education or rational and intellectual erudition that includes wisdom, moral values, spiritual or religious values and aesthetic sense” (Elias, 2005, p. 26). Therefore, the entire educational process in the United States based on teacher and student idea exchanges without any domination of one over the other. Dialogical method resembles the Socratic method of argument (*maieutike*) according to which people can reach the truth due to mutual thinking answering the questions in conversation process. This method is aimed not only critical thinking building up, but student knowing themselves as well. A professional teacher should give the direction of such “searching the truth”. Dialogical method makes the student an active participant of the learning process, but not a passive receiver of information. The dialogical process itself is a condition of reflecting activity and students` independency. Dialogical method provides the basis for discussion, the main form of American seminar studies. The participants of such discussion are not only a student and a teacher, involved on it, but all students, attending the seminar. While debating, dialogue is a way of argumentation, because the dialogue – an art of asking questions. Holding the dialogue, you should obtain good knowledge of arguing subject and skills to master the questions asked.

Dialogue is acting as a basic method of making the decision, and is needed even in simplest cases of the argumentation, accounting the arguments for and against this or that version of a decision or action. Such accounting always exists, although it often works intuitively and can not even clearly realized by participants of the dialogue. So, the argumentation is always the first while making the decision, and dialogue is used to assess and discuss the most important and actual society future decisions or actions.

Thus, during all scientific and practical activities, discussing of controversial issues, searching truth, decision making, debating on specific issues an interaction and collision of different minds and thoughts, while some person is trying to convince others in his/her truthfully or faithfully argumentation always exists. As a result, it is necessary to seek the arguments, evaluate them, analyze, as well as to put forward counterarguments against your opponents.

Thus, they based minimally on proving considerations where links are assumed initially as true or proven that in the process of argumentation necessary to find, explore and evaluate. The appealing to dialogue method will help. Given method always aims to debate which is an important factor in the building up of the subjective student beginning. The debate involves the rational element and can be bilateral, multilateral or polemical. All other forms of argumentative discourse – it is only certain types of discussions.

Another advantage of this method is a gradually modifying of a new type of relationship between teacher and student, based on the principles of pedagogical cooperation and unimposing influence on students, their values, worldviews, opinions, and building up a responsibility and high level of self-control. In scientific space due to a dialogue method a relationships between our culture and other cultures and individual attracting a diversity of modern culture are established through the personal efforts and awareness of the own experienced results, thinking and formation of critical thinking.

Discussion and dialogue as a powerful tool for development intellectual students' activity

Researchers believe that discussion and dialogue can be a powerful tool for development and continuing of intellectual student activity. In teaching the purpose of the dialogue is to move the students' thinking from their own ideas to existed and mature understandings. Shortening of teachers' speaking to increasing students' conversations are the features of discussion or dialogue. An important aspect of dialogue and discussion is that students should not always be directly involved to them. They can observe another students participating in the dialogue with the teacher or more acquainted peers. Given opportunities have a strong positive impact on the learning process. Students master not only the content of the education program but study from the experience. If students listen to a lecture, they get to know that the process of studying is passive through getting information from others; if they do exercises, they get to know that the process of studying includes the filling of gaps and so on. In contrast to this, discussion and dialogue are the most effective when they are not competitors. For these reasons, dialogical studying can be described as:

- ▶ Collective: teachers and students solve tasks together, regardless of the group or class.
- ▶ Mutual: teachers and students listen to each other, share the ideas and consider the alternative points of view.
- ▶ Supporting: students formulate their ideas free, without any fear of embarrassment concerning the “wrong” answers; and they help each other to reach a common understanding.
- ▶ Useful: teachers and students create their ideas independently.
- ▶ Aimed: teachers plan and promote dialogue training for specific educational purposes.

Educational tasks at universities of America include more than subject content. They also pay attention to the productivity of studying, thinking and communication skills: to use the conversation intelligently, explore, evaluate and participate in discussions that are mutual, common, respectful and purposeful. But the debate is impossible without reasoning which is used in dialogue and in discourse as well.

The thesis promoted by some scientists concerns the universality of reasoning as an inevitable feature of any verbal action. Reasoning, a person shows his/her potential to linguistic personality and uses the knowledge and ideas, values and common sense, communicative skills and logical culture, epistemic and emotional states, social parameters of argumentative situation. All these show the complicated nature of argumentation as a process and explain the integral nature of the theory of argumentation.

Traditionally the priority sector of researching the argumentation until recently was the logic. The prominent American philosopher Irving Copi defines logic as “research of methods and principles, used to distinguish good (correct) argumentation and bad (wrong) one” (Copi, 1982, p. 3). In this case, it is mentioned that logic is sometimes determined as a “studying the norms of argumentation”. The argumentation is defined in logic only as additional proof, the mean of explanation incomprehensible thoughts for the audience. Philosophy and Rhetoric are referred also to the classic paradigms that develop argumentation problems. For the Rhetoric it is a tool for reaching

the consensus, method of mutual understanding with the audience. Today the argumentation relates to integral disciplines and is studied by Neorhetoric or the Theory of argumentation and the Theory of discourse analysis as well. Rhetoric and Neorhetoric (“Theory of argumentation”) are that areas in which interdisciplinary problems created: the problems of correlation between language and thinking, language structuring technique that takes into account both strategies of verbal and nonverbal behavior.

Conclusions

The significance of the philosophical tradition of developing of the critical thinking for the linguistic and communicative practices of critical thinking forming on the example of teaching analysis in contemporary US universities is revealed in this article. The American tradition of differentiating content presentation, possible interpretations and self-assessment in the analysis of texts is systematized. The significance of different kinds of critical thinking development methodical techniques, provided special educational communicative activities at universities, such as: reasoning, argumentation, dialogues, debates is analyzed in this article.

Considering the importance of argumentation, its skills are taught as in high schools as well as in the US universities. Today teachers require from their students to generate and defend their views, to learn the ability of thinking independently, to formulate their own opinions with responsibility and to defend their position argumentatively. Not least in these requirements occupy argumentative abilities as a way to explain and defend their arguments and critical thinking, which is one of the tools to analyze perceived information. Means of argumentation and critical thinking are improving while the whole students` training period with the help of such means as dialogue and discussion methods in classes.

References

- Boychenko M. (2017). Social problems creation and solving in a knowledge society. *Research Result: Sociology and Management*, vol. T.3, No. 1, pp. 58-63.
- Boychenko M.I. (2014). Istorychne stanovlennya instytutsiynykh zasad krytychnogo myslennya: ideynny, osvityny, pravovy ta politychny vimiry. *Filosofiya osvity*. No. 2, pp. 80-97. (in Ukrainian).
- Boychenko M.I. (2015). Istorychne stanovlennya instytutsiynykh zasad krytychnogo myslennya: ekonomichnyy, religiyyny, mystetsky ta virtualnyy vymir. *Filosofiya osvity*. No. 2, pp. 132-152. (in Ukrainian).
- Copi I. (1982). *Introduction to Logic*. New York; London: Macmillan, 467 p.
- Denisevych O.O. (2011). Rol krytychnogo myslennya v osvityni reformi vyshchoi shkoly epokhy informatsynogo suspilstva. *Filosofiya. Kulturologiya*. No. 1, pp. 155-159. (in Ukrainian).
- Dewey J. (2013). *How We Think*. Boston, New York, Chicago (originally published 1910): Forgotten Books, 239 p.
- Elias J.L., Merriam S.B. (2005). *Philosophical foundations of adult education*. Malabar, Fla.: Krieger Pub.
- Fisher A. (2001). *Critical thinking. An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 294 p.
- Freyre P. (2003). *Formuvannya krytychnoyi svidomosti*. Transl. from english O. Demyanchuk. Kyiv: Yunivers, 176 p. (in Ukrainian).
- Halpern D. (2003). *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical thinking*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc. Publishers, 394 p.
- Horokhov S.V., Horokhova I.V. (2015). Metodolohiya osmyslennya potentsialu vykorystannya anhliys'koyi movy dlya formulyuvannya filosof's'kykh problem krytychnoho myslennya. *Osiągnięcia naukowe, rozwój, propozycje*. Warszawa, pp. 57-63. (in Ukrainian).
- Horokhova I.V. (2015). Krytychne myslennya yak predmet filosof's'koho doslidzhennya. *Politolohichnyy visnyk*, vol. 77. Kyiv: VADEKS, pp. 56-67. (in Ukrainian).
- Horokhova I.V. (2015). Vykorystannya anhliys'koyi movy dlya formulyuvannya filosof's'kykh problem krytychnoho myslennya. *Politolohichnyy visnyk*, vol. 78, Kyiv: VADEKS, pp. 58-71. (in Ukrainian).

- Horokhova I.V. (2014). Znachushchist krytychnogo myslennya dlya suchasnikh suspilstva ta osvity. *Visnik KhNPU im. H.S. Skovorody "Filosofiya"*, vol. 42. Kharkiv: H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, pp. 226–240. (in Ukrainian).
- Horokhova I.V. (2015). Istoriya osmylennya problematyky argumentatsii. *Gileya*, vol. 95. Kyiv: "VIR", pp. 273–278. (in Ukrainian).
- Mason M. (2008). *Critical thinking and Learning*. Singapore: Blackwell Publishing, 134 p.
- Paul R. (1990). *Critical thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World*. Rohnert Park, CA: Center for Critical thinking and Moral Critique, Sonoma State Univ., 575 p.
- Rizhak L. (2009). Universitetska osvita v XXI storichchi: filosofsko-sinergetichniy aspekt. *Visnik Lvivskogo universitetu. Seriya: Filosofiya*. No. 12, pp. 26–35. (in Ukrainian).
- Solso R. (2000). *Kohnytyvnaya psykholohyya*. Transl. from english: N.Yu. Spomyor. Saint Petersburg: Piter, 592 p. (in Russian).

Received: 10.04.2018

Accepted: 17.08.2018

INFORMATION SCIENCE

GALYNA NESTERENKO
National Pedagogical Dragomanov University
Ukraine, Kyiv
g.nesterenko@npu.edu.ua

Nesterenko, G. (2018). Informatsiyna kul'tura personalu yak ob'yeht kadrovoho menedzhmentu. [Personnel Information Culture as an Object of Human Resource Management]. *Intercultural Communication*, ISSN 2451-0998, vol. 2(5)2018, pp. 157 – 174. (in Ukrainian).
DOI: 10.13166/inco/94706

Personnel Information Culture as an Object of Human Resource Management

---

ABSTRACT

The paper is devoted to the issue of communication processes at enterprise, the quality of which is largely determined by the organizational information culture. The phenomenon of information culture is considered as a component of mankind culture, which has peculiarities at the level of personality, society and enterprise staff as a local community. The essence of information culture is a set of material and spiritual values of person or community in the field of information activity. Information culture of enterprise is a part of its organizational (corporate) culture and interacts with it, as well as its development is influenced by the interaction of subcultures in the organization.

Study of information culture at this level is important not only due to the fact that the comfort of staff, formal and informal communication depend on it, but also due to the fact that effectiveness of communication affects quality and efficiency of the of production tasks and enterprise mission implementation.

Purpose. The purpose of the paper is to determine the place of organizational information culture in the system of objects of personnel management and the possibilities of managerial influence on its development.

Methods. The following methods have been used in the article: critical analysis of scientific sources and results of practical experience, structural-functional analysis (used to determine the structure of the information culture in relation to its functions), modeling (to specify the methods of managerial influence on the development of information culture), systematization (for the analysis of existing definitions of the “information culture” concept), generalization (in the formation of intermediate conclusions and final conclusions).

Results. Organizational information culture is understood in the author's conception as the unity of three components: 1) a set of tools and technologies for searching, producing, storing and transmission of information; 2) competencies of the staff to work with information and to implement the communication process; 3) basic principles, norms, ideas (both official and informal) about organization of communications at enterprise.

It is at the enterprise level that system purposeful management of the information culture development has the greatest potential. The main ways of managing the organizational information culture development are: organizing of trainings, master classes, other forms of intensive training as a part of information work; software and office equipment upgrading; providing clear transparent system of requirements for the communication establishing, their promotion and encouragement of the staff to comply with them.

Keywords: *communication; enterprise; information culture; staff; personnel management.*

Інформаційна культура персоналу як об'єкт кадрового менеджменту

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена проблематиці комунікаційних процесів на підприємстві, якість яких значною мірою детермінується інформаційною культурою персоналу.

Феномен інформаційної культури розглядається як складова загальної культури людства, що має специфічні прояви на рівні особистості, суспільства і персоналу окремого підприємства як локальної спільноти. Сутністю інформаційної культури є сукупність матеріальних і духовних цінностей людини або спільноти у сфері інформаційної діяльності.

Інформаційна культура підприємства є частиною організаційної (корпоративної) культури і взаємодіє з нею, також на її розвиток впливає взаємодія субкультур в організації.

Актуальність дослідження інформаційної культури на цьому рівні обумовлена не лише тим, що від неї залежить комфорт формальних і неформальних

комунікацій персоналу, а й тим, що ефективність комунікаційних процесів впливає на якість і продуктивність виконання виробничих завдань і місії підприємства.

Мета статті – визначити місце інформаційної культури персоналу в системі об'єктів кадрового менеджменту та можливості управлінського впливу на її розвиток.

Методи: критичний аналіз наукових джерел і результатів практичного досвіду, структурно-функціональний аналіз (застосовано для визначення структури інформаційної культури у зв'язку з її функціями), моделювання (для конкретизації способів управлінського впливу на розвиток інформаційної культури), систематизація (для аналізу наявних дефініцій поняття “інформаційна культура”), узагальнення (при формуванні проміжних умовиводів та кінцевих висновків).

Висновки. Інформаційна культура персоналу постає в концепції автора як єдність трьох компонентів: 1) сукупність засобів і технологій для пошуку, виробництва, зберігання і передавання інформації; 2) компетенції персоналу до роботи з інформацією та провадження комунікаційного процесу; 3) базові принципи, норми, ідеї (як офіційні, так і неформальні) про організацію комунікацій на підприємстві.

Саме на рівні підприємства найбільше можливостей системного цілеспрямованого управління розвитком інформаційної культури. Основними шляхами управління розвитком інформаційної культури персоналу є: організація тренінгів, майстер-класів, інших форм інтенсивного навчання роботи з інформацією; оновлення програмного забезпечення і оргтехніки; забезпечення чіткої прозорої системи вимог до організації комунікацій, їх популяризація і стимулювання персоналу до їх дотримання.

Ключові слова: *комунікація, підприємство, інформаційна культура, персонал, кадровий менеджмент.*

Вступ

У першому наближенні під інформаційною культурою розуміють складову загальної культури людства, яка стосується інформаційної діяльності та інформаційної поведінки.

Наше життя пронизано інформаційною діяльністю та комунікаціями, і в побутових справах, і у виробничих. Ділові стосунки та управ-

лінські взаємини стають успішними не лише завдяки якісному виконанню працівниками своїх обов'язків, але і завдяки грамотним комунікаціям, у ширшому сенсі – грамотній інформаційній поведінці.

Ця стаття присвячена проблематиці комунікаційних процесів на підприємстві, якість яких значною мірою детермінується інформаційною культурою персоналу і водночас впливає на організаційну ефективність та конкурентоспроможність.

Концепт інформаційної культури актуалізувався в наукових дослідженнях не так давно, проте одразу привернув до себе увагу представників різних галузей: філософії, соціології, культурології, менеджменту тощо. Разом із тим, як свідчить аналіз наявних праць, феномен інформаційної культури досліджений більшою мірою на рівні особистості та на рівні суспільства. Інформаційна культура підприємства, закономірності її розвитку, можливості управління нею досліджені недостатньо.

Мета цієї статті – визначити місце інформаційної культури персоналу в системі об'єктів кадрового менеджменту та можливості управління її розвитком. Актуальність дослідження інформаційної культури на цьому рівні обумовлена тим, що від неї залежить комфорт формальних і неформальних комунікацій персоналу, і тим, що ефективність комунікаційних процесів впливає на якість і продуктивність виконання завдань підприємства.

Методи дослідження: критичний аналіз наукових джерел і результатів практичного досвіду, структурно-функціональний аналіз, моделювання, систематизація, узагальнення.

Виходячи зі світоглядного розуміння самого феномену культури, вона є ієрархічною, включає ціннісний рівень, що охоплює суспільство в цілому, субкультури груп, спільнот, зміст масової культури та масової діяльності, особистісну культуру (Stepin, 2001, p. 272).

Відповідно, феномен інформаційної культури розглядається як складова загальної культури людства, що має специфічні прояви на рівні *особистості, суспільства* і окремих соціальних груп (Nesterenko et al., 2016, p. 401), зокрема – персоналу підприємства як локальної

спільноти. Сутністю інформаційної культури є сукупність матеріальних і духовних цінностей у сфері інформаційної діяльності.

Сутність і структура інформаційної культури організації

Підприємство є соціальною системою, персонал конкретного підприємства являє собою відносно автономну спільноту, комунікації всередині якої є більш щільними, ніж комунікації із суб'єктами зовнішнього середовища.

Безпосередньо на цьому рівні інформаційна культура досліджена поверхово. Більшою мірою це питання представлено в працях авторів, які представляють т. зв. “західний” світ.

Як узагальнено в дослідженні А. Sundqvist та Р. Svärd (2016), поняття інформаційної культури в наявних працях тлумачиться різними способами: як пояснювальна основа; як аналітичний та оціночний інструмент; як нормативний стандарт. Напрацьовані дослідження інформаційної культури стосуються таких сфер: продуктивність бізнесу, впровадження систем, прояви інформаційної культури в різних організаціях, а також управління документообігом. Також дослідники підкреслюють – незважаючи на встановлені режими управління та доступні технології, багато підприємств стикаються з викликами у сфері інформації та управління документообігом, і причиною цих проблем можуть бути саме культурні фактори.

Неважко побачити зв'язок інформаційної культури як із усними комунікаціями, так і з документними, і це є цілком логічним, адже в управлінні всі офіційні комунікації задокументовані.

На взаємозв'язок організаційної інформаційної культури із практикою документообігу в компанії вказують і інші автори. G. Oliver та F. Foscarini (2014) розкривають ідею, що розуміння організаційної інформаційної культури дає інсайт, необхідний для розвитку звукозаписних практик ведення документації. Також автори підкреслюють: інформаційну культуру можна і потрібно оцінювати, і ці знання треба використовувати для впливу на поведінку персоналу. Як бачимо, тут

теж вказується на *кореляцію між інформаційною культурою та безпосередньою діяльністю працівників.*

Цей прикладний висновок важливий для кадрового менеджменту, проте поки що не є очевидним для значної частини управлінців-практиків, на жаль, багато причин недостатньо ефективного виконання виробничих завдань пов'язані із неграмотними комунікаціями, з логічними помилками при створенні планів чи при донесенні їх до виконавців.

На пострадянському просторі, зокрема, в Україні, досить багато праць, присвячених загальним характеристикам феномену інформаційної культури особистості або суспільства. Чи не єдиним прикладом аналізу інформаційної культури підприємства є стаття Т. Дяченко. Авторка не ставить перед собою окремого завдання концептуалізувати сутність інформаційної культури персоналу, проте в рамках аналізу її взаємозв'язку з організаційною культурою демонструє, що структура інформаційної культури включає інформаційну грамотність, навички самостійної роботи з різними джерелами інформації, інноваційний стиль мислення. Актуальність питання інформаційної культури вона пояснює тим, що значиму роль в організаційному розвитку грає якість доступу до інформації й наявність необхідних навичок “використання нових інформаційних технологій, тобто наявність певного рівня інформаційної культури особистості” (Dyachenko, 2010).

Колектив науковців за редакцією М. Швеця та ін. досить широко розкривають зміст феномена інформаційної культури, аналізуючи його в контексті інформаційного права. Привертає увагу таке широке тлумачення: інформаційна культура – це “множина практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства і людини у сфері інформаційних відносин та втілюються в результатах інформаційної діяльності” (Tymbalyuk et al., 2004). Також зазначені науковці виокремлюють і вузьке розуміння інформаційної культури – як сфери духовного життя суспільства, до якої входить у першу чергу система виховання, освіти, наукової та мистецької творчості, а також ті організації, які

забезпечують їх функціонування (наприклад, школи, вищі навчальні заклади, клуби, музеї, театри, творчі спілки та ін.) (Tsymbalyuk et al., 2004). Оскільки центральним об'єктом дослідження цих авторів є феномен інформаційного права, то вони виокремлюють і ті аспекти інформаційної культури, які пов'язані з правовідносинами, зокрема зазначають, що інформаційна культура – це множина умов, які забезпечують високий рівень, продуктивність, безпеку інформаційних правовідносин; рівень фахової підготовки працівників у сфері інформаційних правовідносин (Tsymbalyuk et al., 2004).

Як бачимо, перше із цитованих тут визначень інформаційної культури включає в себе всі інші, в тому числі пов'язані з інформаційним правом.

У визначеннях О. Дзьобаня інформаційна культура постає соціокультурною реальністю, створеною людиною, яка, разом із тим, впливає і все більше визначає форми масової поведінки (Dz'oban', 2013, p. 227).

Комплексному дослідженню інформаційної культури присвячена робота О. Пруднікової (Prudnikova, 2017). Це дослідження проведено на рівні філософського узагальнення, а основна увага зосереджена на пошуку світоглядно-методологічних орієнтацій у рефлексії інформаційної культури як відкритої динамічної системи. Автор доходить висновку, що інформаційна культура в найбільш загальному розумінні є інтегративною системою, що включає в себе “сукупність знань, норм діяльності, ціннісних пріоритетів, пов'язаних з інформаційним забезпеченням конкретних видів людської діяльності, значущих для індивіда й суспільства, а також сукупність умінь з оперування цими знаннями й уявленнями, згідно з конкретним контекстом (соціальним, професійним тощо), у якому ця діяльність здійснюється” (Prudnikova, 2017, p. 129).

Сформована дефініція є справді всеохопною, відповідає світоглядному розумінню культури, більшою мірою як духовного феномена. На жаль, наведене бачення не дає структурного портрету інформаційної культури. На рівні особистості О. Пруднікова наводить такі

компоненти інформаційної культури: світоглядна культура, культура мислення й мовлення, культура спілкування з іншими людьми, культура організації праці тощо (Prudnikova, 2017, p. 128), щоправда, ці складові не дають розуміння того, як можна управляти їх розвитком для зростання результативності діяльності.

Разом із тим, автор показує, що в сучасній науковій парадигмі пострадянського простору основними є технологічний та культурологічний підходи до тлумачення сутності інформаційної культури (які, у свою чергу, об'єднують педагогічні, аксіологічні, психологічні та ін.) (Prudnikova, 2017, p. 115). Отже, при універсальному тлумаченні сутності інформаційної культури має бути врахований і технологічний, матеріальний компонент.

Виходячи з логіки пошуку від абстрактного до конкретного, при уточненні сутності та структури інформаційної культури необхідно спиратись на розуміння феномену культури як такої, попри те, що це надзвичайно багатогранний феномен, який складно піддається дефініціям.

З максимально широкої, світоглядної позиції (а не вузького підходу, що охоплює лише духовну сферу), культура є сукупністю “матеріальних і духовних надбань суспільства, які виражають історично досягнутий рівень його розвитку і втілюються в результатах продуктивної діяльності” (Shynkaruk, 2002). Хоча більшістю дослідників визнається, що феномен культури в силу своєї багатогранності і багатозначності дуже важко піддається визначенню, – все ж наведені у філософських словниках дефініції всеохопно розкривають його сутність.

Виходячи з принципів ієрархічності та багатокомпонентності культури, на рівні підприємства інформаційна культура є складовою загальної організаційної культури, її певним “сегментом”, орієнтованим на роботу з інформацією.

Корпоративна (організаційна) культура – це культура окремої організації (підприємства, установи тощо). Це система матеріальних і духовних цінностей (надбань) персоналу цієї організації, які відображають її специфічне обличчя на ринку, рівень її розвитку і втілюються в практичній діяльності співробітників (Nesterenko, 2010, p. 106).

За структурою, культура організації включає декілька рівнів.

Поверховий рівень – матеріальний (символічний) за природою. З одного боку, він представлений компонентами матеріального характеру, з іншого, – це рівень, видимий для всіх, у тому числі сторонніх суб'єктів, які не знайомі з організацією “зсередини”. До цього рівня відносяться: фірмовий знак, форма одягу співробітників, дизайн будівель і кабінетів, веб-сайт компанії, гімн, прапор тощо, продукція підприємства та її реклама; це також урочисті традиції та свята, які проводяться із популяризацією в зовнішньому середовищі.

Серединний рівень включає норми й правила поведінки та роботи, усталені в організації (як формальні, так і неофіційні, що склались самоорганізаційним чином у процесі повсякденних комунікацій). Сюди відносяться як правила, зафіксовані посадовими інструкціями, так і традиції.

Глибинний рівень (прихований, ідеологічний) складає, власне, фундамент культури організації і містить ідеали, уявлення, вірування, переконання, уподобання персоналу як основу культури організації (Nesterenko, 2010, p. 107).

Відповідно, формується уявлення і про структуру інформаційної культури організації.

На поверховому рівні інформаційної культури в першу чергу виокремлюються такі компоненти, як засоби і технології для роботи з інформацією. Це комп'ютерні технології, організаційна техніка, різноманітне програмне забезпечення, мережеві технології різного масштабу – від локальних мереж до інтернету. Це інформаційно-пошукові системи, веб-сайти, блоги, портали, хмари, корпоративні інформаційні системи.

Разом із тим, поверховий рівень інформаційної культури також містить ті компоненти, що складають зовнішній “інформаційний портрет” цієї організації – інформація про неї, про місію та принципи роботи, про кадрову політику, про продукцію компанії тощо. Тобто це інформація, яка висвітлюється на веб-сайті компанії, сторінках чи групах у соціальних мережах, інших ресурсах.

Серединний рівень інформаційної культури є практико-орієнтованим, і містить цілу систему компетенцій персоналу для роботи з інформацією: компетенції пошуку та відбору релевантної інформації, її аналізу, обробки, передавання, зберігання; здатності взаємодіяти з інформаційним середовищем; вміння створювати нову інформацію та оформлювати її у відповідних документах; здатність працівників управляти власною інформаційною поведінкою, вести формальні та неформальні комунікації; вміння оцінювати інформацію. Сюди ж відносяться комп'ютерна грамотність, володіння нормами ділового етикету спілкування як складові компетенцій до роботи з інформацією.

Не очевидним з точки зору зовнішнього спостерігача і невідомий суб'єктам поза межами організації є третій рівень – глибинний, проте саме він складає основу інформаційної культури персоналу. В його основі лежать ті принципи та ідеї, які проповідуються як настанови з позиції керівництва компанії у сфері інформаційної роботи, а також ті уявлення, вірування, ідеали, ставлення до інформації та моделі інформаційної поведінки, стереотипи і звички комунікацій, які поділяються більшістю співробітників. Сюди ж треба віднести і такі важливі елементи, як особистісна потреба працівника в інформації та в розвитку власної інформаційної культури, вмотивованість на якісну інформаційну діяльність та грамотні професійні комунікації. Саме ці елементи складають передумови до розвитку інформаційної культури персоналу: якщо в більшості працівників рівень мотивації до розвитку інформаційної культури невисокий, то проведення будь-яких тренінгів на розвиток інформаційних компетенцій буде витратою часу (спочатку потрібні тренінги на розвиток потреби і мотивації).

Управління розвитком інформаційної культури підприємства як чинника зростання організаційної ефективності

Аналізу сутності та змісту інформаційної культури присвячено дуже багато праць. Набагато менше є спроб визначити інформаційну культуру підприємства і ще менше – способів її розвитку. Найвні до-

слідження зачіпають різні аспекти дотичної проблематики, при цьому узагальнені, єдині висновки важко помітити. Проте більшість авторів підкреслюють наявність позитивної кореляції між якістю комунікацій і рівнем розвитку інформаційної культури та продуктивністю і конкурентоспроможністю цієї організації.

Українська дослідниця Т. Дяченко, підкреслюючи важливість інформаційної складової сучасного життя, обґрунтовує позицію, що для успішного розвитку і входження українських організацій у загальносвітовий інформаційний простір необхідне як підвищення загального культурного рівня керівників і персоналу підприємств, так і цілеспрямоване підвищення рівня їхньої інформаційної культури (Dyachenko, 2010). Серед причин необхідності управління розвитком організаційної інформаційної культури Т. Дяченко називає такі:

- 1) якість доступу до інформації та наявність необхідних навичок у персоналу є важливими чинниками організаційного розвитку;
- 2) важливо не лише надати працівникам можливість мережевих комунікацій, але й розуміти, як люди використовують цю інформацію;
- 3) для різних субкультур в організації інформаційна культура може відрізнитися, що означає різницю підходів до роботи з інформацією.

О. Драган розкриває цікаву ідею, що високий рівень розвитку інформаційних компетенцій є необхідним для впровадження інновацій, адже для творчості спочатку необхідно засвоїти досвід, набутий людством, а “інтелектуальний рівень особистості характеризується загалом двома основними параметрами: обсягом придбаної інформації та здатністю використання цієї інформації для вирішення різноманітних проблемних ситуацій, які виникають у процесі інноваційної діяльності підприємства” (Drahan, 2013, p. 25).

В окремих роботах, присвячених інформаційній культурі особистості або суспільства також можна виявити ідеї щодо її компонентів, які можуть бути корисними для розуміння цього феномену на рівні підприємства. Так, існують тлумачення інформаційної культури як визначення об’єктивних і суб’єктивних умов ефективного оволодін-

ня інформаційною технікою, умінням користуватись персональними комп'ютерами і інформаційними мережами зі здатністю адаптуватись до механізмів їх дії (Dz'oban', 2013, p. 227). Н. Гендіна відносить до інформаційної культури такі компоненти: інформаційна грамотність, комп'ютерна грамотність, інформаційний світогляд і пропонує застосовувати поняття "інформаційна культура" "до всього різноманіття знань, умінь і самостійних дій людини при роботі в такій глобальній сфері, як інформація й сучасні інформаційні технології" (Gendina, 2005). Є підходи, які пов'язують інформаційну культуру безпосередньо з компетенціями пошуку необхідної інформації та її використання від роботи з бібліотечним каталогом, комп'ютерної грамотності до перегляду інформації в мережах (Mamontova, 2010, p. 24). К. Колін до інформаційної культури суспільства відносить його "здатність формувати й використовувати інформаційні ресурси, сучасні засоби інформатики й інформаційні технології на користь забезпечення своєї життєдіяльності та розвитку" (Kolin, 2002, p. 323).

Західні автори приділяють увагу не так концептуалізації поняття інформаційної культури, як більш конкретним аспектам її впливу на організаційну ефективність.

Як демонструють А. Sundqvist та Р. Svärd (2016), якісний менеджмент інформації та документообігу сприяє підвищенню ефективності діяльності організації. Також вони зазначають, що в багатьох випадках дослідження фокусуються безпосередньо на тому, як використовується, передається і поширюється інформація, але питання управління цим процесом часто нехтуються. З іншого боку, йдеться про те, що менеджмент інформаційної культури та її розвитку не може зводитись до забезпечення повноцінного функціонування інформаційно-аналітичної бази і до системи управління документообігом на підприємстві. Концепція інформаційного менеджменту в цьому випадку має бути значно розширена.

Аналізуючи вплив інформаційної культури на організаційну ефективність, професор факультету інформації Університету Торонто С. W. Choo (2013) розрізняє чотири типи інформаційної культури:

- 1) культура-орієнтована-на-результат (за якої мета інформаційного менеджменту – сприяти тому, щоб організація змогла конкурувати та досягти успіху у своєму сегменті ринку);
- 2) культура-слідування-ролі (інформація дозволяє контролювати внутрішні операції та зміцнювати правила та політики компанії);
- 3) культура-основана-на-стосунках (у рамках якої управління інформацією націлене на вдосконалення і заохочення комунікацій, участі та ідентифікації з компанією);
- 4) культура-орієнтована-на-ризик (управління інформацією спрямоване на заохочення інновацій, креативності та апробацію нових ідей).

На цьому фоні С. W. Choo обґрунтовує необхідність систематичної оцінки інформаційної культури компанії та її впливу на організаційну ефективність. Таким чином, управління розвитком інформаційної культури може допомагати підприємству реалізовувати ту чи іншу принципово відмінну стратегію – або стабілізації, або інтенсивного зростання, або інноваційного розвитку і т.д.

О. Шейнюк не досліджує сам феномен інформаційної культури, проте аналізує дотичні аспекти, зокрема обґрунтовує, що компанії, які хочуть досягти успіху в мінливому середовищі, вживають необхідних заходів – стосовно використання комп'ютеризації та неречових ресурсів, а саме знання. “Знання є основою для вмілого управління людськими ресурсами в організаціях, які постійно впроваджують нові програми” (Szejniuk, 2014).

Отже, оскільки в організаційному житті нічого не відбувається без роботи з інформацією, можна вважати аксіомою, що рівень розвитку та якість інформаційної культури персоналу впливають на організаційну ефективність і досягнення підприємством поставлених цілей. Доцільно уточнити: підвищення рівня і якісний розвиток інформаційної культури персоналу підприємства може забезпечити такі позитивні наслідки:

- підвищення якості комунікацій між працівниками і комфорту виконання роботи, – і за посередництвом цього підвищення продуктивності праці;

- ▶ підвищення іміджу й конкурентоспроможності підприємства в зовнішньому середовищі за рахунок більш чітких і прозорих комунікацій, як документних, так і недокументованих;
- ▶ створення сприятливих умов для інноваційної діяльності підприємства, адже інновації складніше впроваджувати, ніж вести традиційну діяльність, і для нововведень потрібні більш ефективні комунікації, більш швидкий обмін інформацією, чіткіші комунікативні потоки.

Також для розуміння механізмів комунікаційних процесів на підприємстві, причин потенційних проблем і напрямів актуального розвитку інформаційної культури доцільно мати на увазі, що інформаційна культура персоналу завжди складається із субкультур. Чим більшою за розміром і ступенем диверсифікації є організація, тим більше за кількістю та ієрархією таких субкультур може формуватись. Також формування субкультур залежить від соціально-психологічного клімату: чим згуртованішим є персонал, чим більш здоровим і сприятливим є соціально-психологічний клімат на підприємстві, тим менш відчутні і суперечливі відмінності між субкультурами.

Субкультур не може не існувати. Комунікації реалізуються найбільш інтенсивно в рамках малих соціальних груп, і чим більше таких груп є на підприємстві, тим більше і субкультур. Можна говорити про існування *субкультур* підрозділів першого рівня, які, в свою чергу, складаються із субкультур підрозділів другого рівня і т.д. Наприклад, для ВНЗ це будуть культура всього навчального закладу, субкультури факультетів, кафедр, відділів тощо. Якщо на кафедрі багато працівників, то і всередині неї можуть формуватись субкультури. Це залежить від щільності комунікацій та того, наскільки працівниками підтримуються одні й ті самі уявлення про принципи інформаційної діяльності.

Успішності компанії не сприяє “розірвана”, фрагментарна інформаційна культура, із суперечливими субкультурами в її складі. Не

може йтись і про “механічне” з’єднання компонентів інформаційної культури, бо тільки якщо вона є цілісністю, тоді її розвиток сприяє комфорту комунікацій і робочого простору, підвищує імідж підприємства та його конкурентоспроможність. Це забезпечується системним ефектом: якість культури організації не визначається простою сумою її складових, слід говорити про перетин і взаємодію менших за розміром елементів при утворенні більших (Khayet, 2003, p. 16-17).

Отже, розвиток інформаційної культури підприємства потрібен і для збільшення її цілісності, щільності, подолання фрагментарності та суперечливості між субкультурами.

Якими способами можливий позитивний розвиток інформаційної культури організації? Виходячи з її структури, необхідно розвивати такі складові:

- 1) засоби і технології роботи з інформацією (інформаційно-аналітичні, комп’ютерні, мережеві тощо);
- 2) компетенції персоналу до роботи з інформацією (здатність до використання, пошуку, створення, передавання, поширення, зберігання і т.ін.) – відповідно, необхідно розвивати знання, вміння й навички працівників для виконання цих завдань;
- 3) уявлення, норми, переконання, ідеали, мотивацію працівників щодо ефективної інформаційної діяльності, інформаційної поведінки, інформаційних відносин.

Чи не найбільше можливостей розвитку має практична підсистема інформаційної культури: компетенції персоналу до роботи з інформацією можна і потрібно розвивати за допомогою різноманітних освітніх технологій. Навички підбору ключових слів і пошуку релевантної інформації, здатності взаємодіяти з інформаційним середовищем і визначати найбільш успішні форми й канали комунікації, готовності до ефективних інформаційно-документних комунікацій для виконання організаційних завдань. Базовим підґрунтям для успішного розвитку інформаційних компетенцій є діагностика особистої потреби працівників у засвоєнні основ інформаційної

культури та розвивати мотивацію до її розвитку. А другою, більш глобальною передумовою для ефективного розвитку інформаційної культури підприємства, є збільшення ступеня відкритості організаційного інформаційного середовища, налагодження ефективних і прозорих каналів комунікації.

Найбільш ефективними формами і технологіями управління розвитком персоналу в сучасному кадровому менеджменті сьогодні вважаються ті, що дають максимальний ефект при мінімальних витратах часу, фінансових та інших ресурсів, тобто є інтенсивними. Розвиток персоналу передбачає його навчання і підготовку: навчання є набуттям, поглибленням теоретичних знань, а підготовка – поглибленням, розширенням, відпрацюванням практичних здатностей до виконання професійної діяльності.

Такими інтенсивними формами розвитку персоналу є: майстер класи, тренінги, ділові ігри, кейсові методики, проектні технології. Особливості застосування цих технологій для розвитку окремих компонентів інформаційної культури доцільно дослідити в рамках подальших досліджень цієї теми.

Висновки

Виходячи зі світоглядного розуміння феномену культури та практико-орієнтованого тлумачення структури організаційної культури, інформаційна культура підприємства постає як єдність трьох компонентів: 1) сукупність засобів і технологій для інформаційної діяльності; 2) компетенції персоналу до роботи з інформацією та провадження комунікаційного процесу; 3) формальні та неформальні принципи, норми, переконання про організацію комунікацій на підприємстві.

На рівні підприємства найбільше можливостей системного цілеспрямованого управління розвитком інформаційної культури. Основними шляхами управління розвитком інформаційної культури персоналу є: організація тренінгів, майстер-класів, застосування кейсових та ігрових методик, інших форм інтенсивного навчання роботи з ін-

формацію; оновлення програмного забезпечення і оргтехніки; забезпечення прозорої системи вимог до організації комунікації, їх популяризація і стимулювання персоналу до їх дотримання.

References

- Choo C.W. (2013). Information culture and organizational effectiveness. *International Journal of Information Management*. 33(5): October, pp. 775-779.
- Drahan O.I. (2013). Innovatsiyna kul'tura pidpryyemstva (orhanizatsiyi) v interaktyvnomu informatsiynomu seredovyschi. [Innovation culture of the enterprise (organization) in an interactive information environment]. *Teoria, Praktyka, Innovacje*. Opole: Nauka i Utworzenie XXI Stulecia, pp. 24-27. (in Ukrainian).
- Dyachenko T.O. (2010). Znachennya informatsiynoi kul'tury pidpryyemstva v protsesi formuvannya yoho orhanizatsiynoi kul'tury [The value of enterprise information culture in the formation of its organizational culture]. *Problemy pidvyshchennya efektyvnosti infrastruktury: zb. nauk. prats' Natsional'noho aviatsiynoho universytetu [Problems of the infrastructure efficiency: Coll. sc. works of National Aviation University]*. No. 26. Retrieved (27.03.2018) from: <http://jrnl.nau.edu.ua/index.php/PPEI/article/view/446>. (in Ukrainian).
- Dz'oban' O.P. (2013). *Filosofiya informatsiynoho prava: svitohlyadni y zahal'no-teoretychni zasady [Philosophy of information law: philosophical and general theoretical principles]*. Kharkiv: Maydan. (in Ukrainian).
- Gendina, N.I. (2005). *Informatsionnaya gramotnost' ili informatsionnaya kul'tura: al'ternativa ili edinstvo [Information literacy and information culture: an alternative or unity]*. Shkol'naya biblioteka [School Library] 3, ss.18-24. (in Russian).
- Khayet H.L., ed. (2003). *Korporatyvna kul'tura [Corporate culture]*. Kyiv: Tsentr navchal'noyi literatury. (in Ukrainian).
- Kolin K.K. (2002). Informatsionnaya globalizatsiya obshchestva i gumanitarnaya revolyutsiya [Information globalization of society and the humanitarian revolution]. *Globalizatsiya: sinergeticheskiy podkhod [Globalization: a synergetic approach]*. Moscow: RAGS, pp. 323-334. (in Russian).
- Mamontova N.I. (2010). Osnovnyye podkhody k ponyatiyu "informatsionnaya kul'tura" [Basic approaches to the concept of "information culture"]. *Vestnik*

- Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta im. N.A. Nekrasova [Bulletin of the Kostroma State University named after O.N. Nekrasov].* 3(16), pp. 23–25. (in Russian).
- Nesterenko G.O. (2010). *Personal: upravlinnya na zasadakh samoorhanizatsiyi [Personnel: management on the basis of self-organization]*. Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University. (in Ukrainian).
- Nesterenko G.O., Tsybmal S.M., Okhmush-Kovalevska O.I. (2016). Mnogobraziye informatsii i informatsionnaya kul'tura pedagoga [Variety of information and information culture of a teacher]. *Pedagogika mnogoobraziya [Pedagogy of diversity]*. Kherson: OLDI-PLYUS. (in Russian).
- Oliver G., Foscarini F. (2014). *Records Management and Information Culture: Tackling the people problem*. London: Facet Publishing.
- Prudnikova O.V. (2017). *Fenomen informatsiyoi kul'tury: ontolohichnyy status ta sotsioantropolohichni determinant [The phenomenon of information culture: ontological status and socioanthropological determinants]*. Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian).
- Shynkaruk V.I., ed. (2002). *Filosofs'kyy entsyklopedychnyy slovnyk [The Philosophical Encyclopedic Dictionary]*. Kyiv: Abrys. (in Ukrainian).
- Stepin V.S. (2001). Kul'tura [Culture]. *Filosofskiy slovar' [Philosophical dictionary]*. Moscow. (in Russian).
- Sundqvist A., Svärd P. (2016). Information culture and records management: a suitable match? Conceptualizations of information culture and their application on records management. *International Journal of Information Management*. 36(1): February, pp. 9-15.
- Szejniuk A. (2014). Personnel audit in knowledge based organizations. *Journal of Modern Science*, 4(23), pp. 127–139.
- Tsybalyuk V.S., Havlovs'kyi V.D. et al. (2004). *Osnovy informatsiyoiho prava Ukrainy [Fundamentals of information law of Ukraine]* (ed. M.Y. Shvets' et al.). Kyiv: Znannya. (in Ukrainian).

Received: 10.01.2018

Accepted: 17.08.2018

OLENA FENDO

National Pedagogical Dragomanov
University
Ukraine, Kyiv
olena.fendyo@gmail.com

SERGIY PUDCHENKO

National Pedagogical Dragomanov
University
Ukraine, Kyiv
dirkivc@ukr.net

Fendo, O., Pudchenko, S. (2018). Virtual'ni laboratoriyi yak innovatsiyini osvichni tekhnolohiyi u VNZ. [Virtual Laboratories as Innovative Educational Technologies in Higher Educational Institutions]. *Intercultural Communication*, ISSN 2451-0998, vol. 2(5)2018, pp. 175 – 190. (in Ukrainian).
DOI: 10.13166/inco/94707

Virtual Laboratories as Innovative Educational Technologies in Higher Educational Institutions

---

ABSTRACT

The article deals with innovative educational technologies in higher educational institutions, in particular, the use of virtual laboratories in teaching of natural and mathematical disciplines. Informatization of education, which is observed in the twenty-first century, is an integral part of informatization of society, it necessitates introduction of modern educational technologies into educational process. Thanks to these technologies, it has now been possible to provide distance learning not only to students of one university, but also to territorially separated educational institutions. In addition, innovative educational technologies allow establishing intercultural communication between scientific and pedagogical workers from different countries and nationalities, which seems a perspective field and requires further research.

Purpose. The purpose of the article is to substantiate the expediency of using innovative educational technologies in teaching natural and mathematical disciplines by introducing virtual laboratories into educational process.

Methods. The terminological method used in the article's writing involves clarifying definitions such as "innovation", "innovation technologies", "virtual laboratories", which allows comparing and deeper understanding of the interpretation of these

concepts. The empirical method (experiment) has been used during the testing of virtual laboratories among university students, to confirm the effectiveness of their implementation in distance learning. Through the method of statistical processing one can analyze and compare the number of participants in distance learning and the quality of learning the material.

Results. Global informatization of society requires introduction of educational technologies based on new methodological principles, modern didactic principles in the educational process as well as reconsideration of established psychological and pedagogical values. The use of virtual laboratories as virtual learning environment, along with traditional laboratories, will significantly improve the quality of learning, get the student audience interested in computer simulation of various physical processes and provide opportunity for independent study of the material through virtual experiments. Using the Internet and special software virtual laboratories will allow students to perform distance laboratory work, analyze the obtained results independently, compile reports, and then compare them with the data of real experiments. The introduction of virtual laboratories in the educational process is intended to facilitate the intensification of students' research activities, to interest them in computer simulation of physical processes, which will inevitably contribute to more effective study of the disciplines.

Keywords: *virtual laboratories; educational technologies; innovative technologies; informatization of education; distance learning.*

Віртуальні лабораторії як інноваційні освітні технології у ВНЗ

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто інноваційні освітні технології у ВНЗ, зокрема, використання у навчальному процесі віртуальних лабораторій при викладанні дисциплін природничо-математичного циклу. Інформатизація освіти, яка в ХХІ ст. є невід'ємною складовою інформатизації суспільства, зумовлює необхідність впровадження у навчальний процес сучасних освітніх технологій. Завдяки цим технологіям з'явилась можливість забезпечити дистанційне навчання не лише студентам одного ВНЗ, але й територіально відділеним освітнім закладам. Крім того, інноваційні освітні технології дозволяють на-

лагодити міжкультурну комунікацію науково-педагогічних працівників різних країн та національностей, що є перспективним та потребує подальших досліджень.

Мета: обґрунтувати доцільність використання інноваційних освітніх технологій при викладанні дисциплін природничо-математичного циклу шляхом впровадження у навчальний процес віртуальних лабораторій.

Методи: термінологічний метод дослідження, використаний при написанні статті, передбачає уточнення таких дефініцій як “інновації”, “інноваційні технології”, “віртуальні лабораторії”, що дозволяє порівняти та глибше зрозуміти трактування цих понять. Емпіричний метод (експеримент) використовується під час апробації віртуальних лабораторій серед студентів ВНЗ, для підтвердження ефективності їх впровадження у дистанційне навчання. Метод статистичного опрацювання даних дозволяє проаналізувати та порівняти кількість учасників дистанційного навчання та якість засвоєння навчального матеріалу.

Висновки: глобальна інформатизація суспільства вимагає впровадження в освітній процес інноваційних технологій навчання, які ґрунтуються на нових методологічних засадах, сучасних дидактичних принципах та вимагають переосмислення усталених психолого-педагогічних цінностей. Використання віртуальних лабораторій, як віртуального навчального середовища, поряд із традиційними лабораторіями, дозволить суттєво покращити якість навчання, зацікавить студентську аудиторію до проведення комп’ютерного моделювання різноманітних фізичних процесів, забезпечить можливість самостійного опрацювання матеріалу шляхом проведення віртуальних дослідів та експериментів. Використання мережі Інтернет та спеціального програмного забезпечення віртуальних лабораторій дозволить студентам дистанційно виконувати лабораторні роботи, самостійно аналізувати отримані результати, складати звіти, а потім порівнювати їх з даними реальних експериментів. Впровадження віртуальних лабораторій у навчальний процес покликане сприяти активізації науково-дослідної діяльності студентів, зацікавити їх до проведення комп’ютерного моделювання фізичних процесів, що неодмінно сприятиме ефективнішому засвоєнню навчального матеріалу.

Ключові слова: *віртуальні лабораторії, освітні технології, інноваційні технології, інформатизація освіти, дистанційне навчання.*

Вступ

Євроінтеграція України, яка задекларована у 2005 році, коли Україна отримала статус повноцінного члена Європейського Союзу (ЄС), має на меті поглиблену взаємодію з країнами ЄС у політичному, економічному та правовому просторі. При цьому невід'ємною складовою є процес налагодження з європейськими країнами тісного співробітництва в галузі освіти, пошук ефективних шляхів підвищення її якості та впровадження інноваційних освітніх технологій у навчальний процес.

Запровадження у 2005 році в систему вищої освіти України положень Болонського процесу стало каталізатором модернізації національної системи освіти, сприяло підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних освітніх послуг на світовому ринку, забезпечило можливість створення системи безперервної освіти протягом життя.

Під час історичної 70-ї сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних націй, що проходила в Нью-Йорку 25-27 вересня 2015 року, глави держав та урядів затвердили стратегічні цілі, серед яких підкреслювали важливість інклюзивної та якісної освіти для всіх на шляху забезпечення сталого розвитку, а також наголошували на необхідності подолання кризи в галузі природничо-наукової, технічної, інженерної та математичної освіти, з якими сьогодні зіткнулося світове співтовариство (*UNESCO and Sustainable Development Goals*, 2015).

З огляду на вищесказане вважаємо, що освітній процес у вищих навчальних закладах в еру інформаційних технологій вимагає інтенсивного інноваційного розвитку, в основі якого лежать прогресивні технології навчання та світові освітні тенденції.

Мета: обґрунтувати доцільність використання інноваційних освітніх технологій при викладанні дисциплін природничо-математичного циклу шляхом впровадження у навчальний процес віртуальних лабораторій.

Методи: термінологічний метод дослідження, використаний при написанні статті, передбачає уточнення таких дефініцій як “інновації”, “інноваційні технології”, “віртуальні лабораторії”, що дозволяє порівняти та глибше зрозуміти трактування цих понять. Емпіричний

метод (експеримент) використовується під час апробації віртуальних лабораторій серед студентів ВНЗ, для підтвердження ефективності їх впровадження у дистанційне навчання. Метод статистичного опрацювання даних дозволяє проаналізувати та порівняти кількість учасників дистанційного навчання та якість засвоєння навчального матеріалу.

Інноваційне навчання як ознака сучасної освіти

Перед сучасною вищою школою стоїть особливе завдання – формування потенціалу особистості студента та всебічний розвиток його аналітичних навичок, творчих здібностей та критичного мислення.

В епоху комп'ютеризації та інформатизації освітнього процесу невідворотним є перехід від традиційних методів передачі знань, умінь та навичок до інноваційного навчання. Інновації в освіті передбачають трансформацію традиційної моделі відносин “учень – учитель”, “викладач – студент” до взаємовідносин типу “людина – людина”, де на першому місці стоїть повага до індивідуальності студента, його природних здібностей (Kozyar, 2014, p. 149).

Освітні інновації, прогресивні форми навчання та інтерактивні технології досліджувались багатьма вітчизняними науковцями, зокрема, І.І. Доброскок, В.П. Коцур, С.О. Нікітчина, І.М. Дичківська, С.О. Сисоєва, П.Ю. Сауха.

Згідно Закону України “Про інноваційну діяльність”, інновації – це новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери (*Zakon Ukrainy Pro innovatsiynu diyal'nist'*, 2002). Згідно цього ж Закону, інноваційна діяльність – це діяльність, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг (*Zakon Ukrainy Pro innovatsiynu diyal'nist'*, 2002).

І.М. Дичківська розглядає інноваційне (лат. *innovatio* – оновлення, зміна) навчання як зорієнтовану на динамічні зміни в навколишньому світі навчальну та освітню діяльність, яка ґрунтується на розвитку різноманітних форм мислення, творчих здібностей, високих соціально-адаптаційних можливостей особистості (Dychkivs'ka, 2012, р. 4). При цьому саме навчання повинне орієнтуватися перш за все на особистість, забезпечувати їй можливість саморозкриття, сприяти формуванню інтелектуальних, трудових та організаційних навичок. Як результат, роботодавець отримає випускника вищого навчального закладу з актуальними знаннями, високим адаптаційним потенціалом, гнучкістю мислення.

Що ж необхідно розуміти під поняттям “інновації” і як цей термін представлений у дослідженнях вітчизняних науковців, розглянемо більш детально.

Інновації – вперше створені, вдосконалені або застосовані освітні, дидактичні, виховні, управлінські системи, їх компоненти, що суттєво поліпшують результати освітньої діяльності (*Polozhennya pro porjadok...*, 2001).

Інновації (італ. *innovazione* – новизна, нововведення) – нові форми організації діяльності і управління, нові види технологій, які охоплюють різні сфери життєдіяльності людства (Buha, 2006, р. 63).

Інновація освіти – цілеспрямований процес часткових змін, що ведуть до модифікації мети, змісту, методів, форм навчання й виховання, адаптації процесу навчання до нових вимог (Volkova, 2007).

У контексті освітнього процесу, інновації мають на меті введення нового у сам зміст, форми і методи навчання, а також в організацію спільної діяльності учнів (студентів) відповідно до поставленої мети.

Інновації в освіті, за твердженням І.М. Дичківської, необхідно поділяти на наступні групи (Dychkivs'ka, 2012):

1. Залежно від сфери застосування – інновації у змісті освіти, інновацій у технології навчання та виховання, інновації в організації педагогічного процесу та ін.

2. Залежно від масштабу перетворень – часткові (не пов'язані між собою) нововведення, модульні (взаємопов'язані між собою часткові нововведення), системні нововведення (охоплюють весь навчальний заклад).
3. Залежно від інноваційного потенціалу – модифікаційні нововведення (пов'язані з удосконаленням, раціоналізацією, модернізацією аналогу), комбінаторні нововведення (передбачають нове поєднання елементів раніше відомих методик), радикальні нововведення (виникають в результаті творчої інтеграції та сприяють створенню нових навчальних засобів).
4. Залежно від галузі педагогічного знання – виховні нововведення (у галузі виховання), дидактичні нововведення (у галузі навчання) та ін.

С.О. Сисоева наголошує, що сучасний освітній процес повинен базуватися на трьох основних принципах (Sysoyeva, 2011):

1. Принцип неперервності навчання, який мотивує особистість до самовдосконалення та саморозвитку протягом усього життя (Lifelong learning);
2. Принцип відкритості навчання, який ґрунтується на прозорості освіти, її гнучкості та академічній мобільності;
3. Принцип доступності навчання, що передбачає можливість здобуття знань відповідно до своїх можливостей, без будь-яких дискримінаційних обмежень.

Узагальнена модель інноваційного навчання у ВНЗ передбачає (Kozyar, 2014):

1. Контекстне навчання, що ґрунтується на інтеграції навчальної, наукової та практичної діяльності студента у контексті його майбутньої професійної діяльності.
2. Імітаційне навчання, яке передбачає імітаційно-ігрові форми навчання у професійному контексті.
3. Проблемне навчання, яке здійснюється через проблематизацію викладачем навчального матеріалу і полягає у самостійному пошуку студентом розв'язку проблемного завдання.

4. Модульне навчання, що має на меті представлення навчального матеріалу у вигляді модуля – автономного організовано-методичного блоку, який опрацьовується студентом відповідно до його індивідуальних можливостей.
5. Дистанційне навчання, що є різновидом самостійного заочного навчання з використанням новітніх інформаційних технологій. Передбачає використання можливостей email та Internet для забезпечення інтерактивності, а також спрощує доступ до освітніх ресурсів.

Отже, інновації в освітньому процесі мають на меті активізувати пізнавальну діяльність студента, інтенсифікувати сам процес навчання, надати можливість самостійно обирати методи засвоєння матеріалу залежно від індивідуальних умінь та навичок.

Інформаційні технології в освітньому процесі

Для якісної підготовки студентів ВНЗ, підвищення загального рівня е-навчання, забезпечення конкурентоспроможності освіти, необхідним є застосування інноваційних технологій навчання, що базуються на сучасних інформаційних технологіях. Інформатизація освітньої галузі повинна відповідати вимогам сучасності та міжнародним стандартам, а це в свою чергу передбачає широке використання комп'ютерних презентацій, електронних словників, підручників і посібників; тестових програм, програм-підручників, програм-тренажерів, словників, довідників, енциклопедій, відеоуроків, бібліотек електронних наочних посібників, тематичних комп'ютерних ігор та ін. У підсумку створюється навчальне професійно орієнтоване інформаційне середовище, що сприяє розвитку основ педагогічної майстерності майбутніх викладачів (Halytsya, 2011, p. 35).

У XXI столітті використання в навчальному процесі новітніх інформаційних технологій, мультимедійних пристроїв, мережі Інтернет та електронної пошти, сприяє покращенню освітнього процесу, підвищує мотивацію студентів до навчання, урізноманітнює методи

навчання, відкриває доступ до електронних освітніх ресурсів та соціальних мереж навчального призначення.

Впровадження інтерактивного навчання з використанням інформаційно-комунікаційних технологій та Інтернет-ресурсів, забезпечує ефективну комунікацію студента з викладачем в режимі он-лайн, дозволяє вирішувати проблемні ситуації, здійснювати їх моделювання, забезпечує зворотній зв'язок, сприяє науково-пошуковій роботі студента.

Дистанційне навчання передбачає широке використання такої інформаційної технології як вебінар або онлайн семінар. Завдяки інтернет-технологіям вебінар володіє найважливішою функцією – інтерактивністю, надаючи учасникам можливість комунікації відповідно до плану семінару (Abdalova & Isakova, 2014; Azimov, 2014).

Використання хмаро-орієнтованих платформ у вищих навчальних закладах надає студентам всюдоступність та навчальну мобільність, забезпечує гнучкість, структурованість, персоналізацію, вмотивованість, сприяє інноваційній діяльності. Завдячуючи хмарним технологіям, студенти мають свободу вибору та часову або географічну незалежність, здійснюють обмін знаннями та досвідом, проходять персоналізоване або колективне навчання. Останнім часом широкого використання набуває хмарний продукт компанії Microsoft, що має назву Microsoft Office 365. Цей сервіс надає можливості безкоштовного обміну текстовими і голосовими повідомленнями, онлайнowego створення та редагування документів тощо (Корпняк, Lytvynova, 2015).

Система мультимедіа на сьогоднішній день є однією з провідних напрямів розвитку інформаційних технологій. Мультимедіа це – повноцінне об'єднання комп'ютерних та інших інформаційних технологій: відео-, аудіо-, фото-, кіно-, телекомунікацій (телефон, телебачення, радіозв'язок), не говорячи про текст і графіку як статичну, так і динамічну (анімаційну) (Hurevych, Konoshevs'kyu, 2004). Дана технологія сприяє активізації пізнавальної діяльності студента, забезпечує контроль знань, реалізує більшість методів навчання.

Віртуальні лабораторії у викладанні дисциплін природничо-математичного циклу

Електронне навчання (e-learning) у вищих навчальних закладах – це різновид навчання, який реалізований з допомогою інформаційних технологій і направлений на організацію системи самостійного, заочного або дистанційного навчання. З його допомогою можна індивідуалізувати зміст освіти, забезпечити гнучкість організаційних форм, спростити обмін інформацією. Одним з різновидів електронного навчання є віртуальні лабораторії.

Віртуальні лабораторії є ефективною формою вивчення дисциплін саме природничо-математичного циклу (фізики, хімії, біології та інших). Дослідженням питання використання віртуальних лабораторій займалися наступні науковці: Т.В. Підгорна, І.Б. Галелюк, Т.О. Клименко, Т.М. Гранкіна, Т.І. Нарожна, М.Н. Морозов, А.В. Трухін.

Для кращого розуміння поняття “віртуальна лабораторія”, розглянемо деякі його трактування. Як зазначає Д.І. Троїцький, віртуальна лабораторна робота – це інформаційна система, що інтерактивно моделює реальний технічний об’єкт та його суттєві для вивчення властивості із застосуванням засобів комп’ютерної візуалізації (Troitskiy, 2008).

А.В. Трухін розглядає віртуальну комп’ютерну лабораторію як комп’ютерну програму або комплекс програм, що здійснює комп’ютерне моделювання деяких процесів (Trukhin, 2005). Також А.В. Трухін у праці (Trukhin, 2002) трактує віртуальну лабораторію як програмно-апаратний комплекс, що дозволяє проводити досліди без безпосередньої взаємодії з реальною установкою або при повній її відсутності. У першому випадку ми маємо справу з так званою лабораторною установкою з віддаленим доступом, до складу якої входить реальна лабораторія, програмно-апаратне забезпечення для керування установкою і оцифруванням отриманих даних, а також засоби комунікації. У другому випадку всі процеси моделюються за допомогою комп’ютера.

За твердженням О.В. Семеніхіної та В.Г. Шамо́ня, віртуальна лабораторія – це віртуальне навчальне середовище, яке дозволяє моде-

лювати поведінку об'єктів реального світу в комп'ютерному середовищі і допомагає в оволодінні новими знаннями та вміннями. Така лабораторія може виступати апаратом досліджень різних природних явищ з можливістю побудови їх математичних і фізичних моделей (Semenikhina & Shamonya, 2011).

На фізико-математичному факультеті Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова створена та функціонує сучасна фізична мультимедійна лабораторія. Використовуючи лабораторний практикум видатного фізика, доктора технічних наук, професора В.П. Душенка, який очолював кафедру загальної фізики НПУ імені М.П. Драгоманова у 1968-1985 роках, розроблені осучасненні лабораторні роботи з використанням персональних комп'ютерів, аналого-цифрових перетворювачів і мультимедійного обладнання (Baranovs'kuu & Berezhnyu, 1992). За допомогою складних електронних схем, начних стендів та іншого лабораторного обладнання студенти мають можливість досліджувати та виконувати лабораторні роботи, передбачені навчальним планом підготовки бакалаврів та магістрів.

Віртуальні лабораторії використовують у процесі підготовки студентів НПУ імені М.П. Драгоманова, як допуск до виконання реальної лабораторної роботи безпосередньо в аудиторії, що дозволяє їм отримати практичні навички проведення фізичного експерименту, ознайомитися з комп'ютерною моделлю досліджуваного об'єкта, навчитися аналізувати отримані результати і представляти їх у вигляді звітів, розвивати творчі здібності та вдосконалювати професійні навички, сприяє ефективному засвоєнню навчального матеріалу.

Віртуальні лабораторії незамінні при підготовці до лабораторних занять студентів заочної та дистанційної форми навчання, оскільки дозволяють дистанційно опанувати методику вивчення фізичних процесів та явищ, а потім провести експерименти на сучасному обладнанні у стінах мультимедійної лабораторії. Під час складання іспитів з підготовки фізиків освітнього рівня бакалаврів і магістрів, білети обов'язково містять питання щодо проведення лабораторних робіт. Студенти виконують ці лабораторні роботи за допомогою віртуаль-

них лабораторії у приміщенні цієї лабораторії. Це дозволяє залишити незмінним принцип підготовки фізиків – фізичний експеримент, але в умовах сучасності – віртуальний. Цей підхід є продовженням традицій, започаткованих ще професором В.П. Душенком у стінах НПУ імені М.П. Драгоманова. У свій час він впроваджував у навчальних та наукових лабораторіях малу електронно-обчислювальну техніку при обробці результатів фізичних вимірювань та досліджень, тоді це були програмовані мікрокалькулятори тощо (Kucheruk, 1981).

У лабораторії використовують “Універсальний комп’ютерний вимірювальний прилад” – далі “Вимірювальний прилад”, який є складовою частиною “Мультимедіа лабораторії ІТМ” і може використовуватись як самостійний засіб у навчальному процесі з природничих та технологічних дисциплін для вимірювання фізичних величин, та створення “мультимедійних проєктів” – електронних засобів навчання на основі даних вимірювань та відеозаписів. “Вимірювальний прилад” розраховано на роботу з аналоговими та цифровими вимірювальними датчиками, джерелами цифрових та аналогових відеосигналів.

Основне призначення “Вимірювального приладу” – підвищення ефективності процесу навчання з природничих та технологічних дисциплін, автоматизація навчального експерименту.

“Універсальний комп’ютерний вимірювальний прилад” відповідає вимогам ТУ У 32.330591280-001-2004 та забезпечує виконання наступних функцій:

- вимірювання фізичних величин,
- запис результатів вимірювання,
- відображення результатів вимірювань у вигляді цифрових таблиць, таблиць, графіків на екрані комп’ютера або проєкційному екрані,
- експорт даних в формат Excel,
- синхронний запис даних вимірювань та відеозображень ходу експерименту,
- одночасне вимірювання декількох фізичних величин,

- ▶ активізація процесу вимірювань за амплітудою вимірюваного сигналу, або за імпульсом зовнішньої синхронізації,
- ▶ створення мультимедійного проекту експерименту (в складі текстового файлу опису, відеоролика з поясненнями сутності експерименту, групи файлів з даними ходу експерименту) з подальшим відтворенням на будь-якому комп'ютері.

“Вимірювальний прилад” має чотири входи для підключення зовнішніх пристроїв (аналогових та цифрових датчиків, устаткування) та має вхід типу USB для підключення до комп'ютера. Обмін даними між комп'ютером та електронним блоком, а також живлення електронного блока і датчиків, здійснюється через з'єднувальний шнур USB.

Принцип роботи “Вимірювального приладу” ґрунтується на перетворенні сигналів датчиків вимірювання фізичних величин на цифрові дані та їх подальшій обробці. Сигнали від аналогових та цифрових датчиків підключаються до відповідних входів електронного блоку. З входів сигнали подаються на аналого-цифровий перетворювач (АЦП). Дані, отримані від АЦП через порт USB передаються до комп'ютера. Алгоритм роботи електронного блоку задається програмно. Користувач, має можливість підключити необхідні датчики, налагодити режими вимірювання, задати спосіб відображення результатів вимірювань (налагодити інтерфейс), здійснити відеозапис ходу експерименту синхронно з даними вимірювань, вибрати важливі моменти ходу експерименту та багаторазово відтворити їх на екрані комп'ютера, експортувати дані вимірювань для подальшої обробки до електронних таблиць MS Excel.

Висновки

Можна підсумувати, що використання інноваційних технологій в освітньому процесі вищого навчального закладу є невід'ємною складовою формування всебічно розвиненої особистості і незаперечною вимогою часу. Саме інноваційні технології сприяють зростанню педагогічної майстерності та фахової компетентності випускників

ВНЗ, а також зміцнюють позиції навчальних закладів України на європейському ринку освітніх послуг.

Віртуальна лабораторія, як складова інноваційних технологій, є ефективним інструментом підготовки студентів до виконання реального досліду та експерименту, що дозволяє підвищити інтерес до вивчення різноманітних фізичних процесів, забезпечує можливість самостійного опрацювання матеріалу шляхом проведення віртуальних дослідів, сприяє ефективному засвоєнню матеріалу.

References

- Abdalova O., Isakova O. (2014). Ispol'zovaniye tekhnologiy elektronnoho obucheniya v uchebnoy protsesse. [Use of e-learning technologies in the educational process]. *Distantionnoye i virtual'noye obucheniye. [Remote and virtual training]*. Moscow, No. 12, pp. 50-55. (in Russian).
- Azimov E. (2014). Massovyye otkrytye onlayn-kursy v sisteme sovremennogo obrazovaniya. [Mass open online courses in the system of modern education]. *Distantionnoye i virtual'noye obucheniye. [Remote and virtual training]*. Moscow, No. 12, pp. 4-12. (in Russian).
- Baranovs'kyy V., Berezhnyy P. (1992). *Zahal'na fizyka: Laboratornyy praktykum: Navchal'nyy posibnyk dlya pedahohichnykh instytutiv. [General Physics: Laboratory Workshop: A Manual for Pedagogical Institutions]*. Ed. I. Horbachuk. Kyiv: Vyshcha shkola, 1992, 510 p. (in Ukrainian).
- Buha N. (2006). Stanovlennya naukovoyi ta innovatsiynoyi diyal'nosti u vyshchyykh navchal'nykh zakladakh. [Formation of scientific and innovative activity in higher educational establishments]. *Ekonomist. [Economist]*. No. 9, pp. 60-64. (in Ukrainian).
- Daliuk N. (2017). Orhanizatsiya navchannya z vykorystannyam dystantsiynykh tekhnolohiy u VNZ [Organization of training with the usage of distant technologies at the higher educational institutions]. *Intercultural Communication*, 3(2), pp. 161–180. (in Ukrainian).
- Dychkivs'ka I. (2012). *Innovatsiyni pedahohichni tekhnolohiyi: pidruchnyk. [Innovative pedagogical technologies: textbook]*. Kyiv: Akademvydav, 349 p. (in Ukrainian).
- Fedorova Yu., Kazanskaya A. (2012). *Laboratornyy praktikum po fizike s primeneniyem tsifrovykh laboratoriy: Kniga dlya uchitelya. [Laboratory practical work on*

- physics using digital laboratories: Teacher's book*. Ed. Yu. Fedorova. Moscow: Binom, 190 p. (in Ukrainian).
- Halutsya I. (2011). *Innovatsiyni mekhanizmy aktyvizatsiyi pedahohichnoho i naukovo-ho protsesiv. [Innovative mechanisms of activization of pedagogical and scientific processes]*. Kyiv: Vyshcha shkola. No. 7/8, pp. 31-37. (in Ukrainian).
- Hurevych R., Konoshevs'kyi L. (2004). *Suchasni informatsiyni zasoby navchannya. [Modern information learning tools]*. Vinnytsia: Vinnytsia Mykhaylo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, 535 p. (in Ukrainian).
- Kopnyak N., Lytvynova S. (2015). *Modelyuvannya y intehratsiya servisiv khmaro oriyentovanoho navchal'noho seredovyshcha. [Simulation and integration of cloud-oriented learning environment services]*. Ed. S. Lytvynova. Kyiv: TsP "Komp'rynt", 163 p. (in Ukrainian).
- Kozyar M. (2014). Innovatsiyni tekhnolohiyi navchannya v diyal'nosti VNZ. [Innovative learning technologies in higher education]. *Problemy ta perspektyvy formuvannya natsional'noyi humanitarno-tekhnichnoyi elity. [Problems and prospects of the formation of the national humanitarian and technical elite]*. Kharkiv: NTU "KhPI", No. 38-39(42-43), pp. 142-151. (in Ukrainian).
- Kucheruk I. (1981). *Obrabotka rezul'tatov fizicheskikh izmereniy: Uchebnoye posobiye dlya pedagogicheskikh institutov. [Processing of the results of physical measurements: A manual for pedagogical institutes]*. Kyiv: Vysshaya shkola, 216 p. (in Ukrainian).
- Pidhorna T. (2014). *Virtual'ni laboratoriyi yak zasib intelektual'noho rozvytku. [Virtual labs as a means of intellectual development]*. Retrieved (23.12.2017) from: <http://www.newlearning.org.ua/content/tezi-dopovidey-3-yi-mizhnarodnoyi-naukovopraktichnoyi-konferenciyyi-virtualniy-osvitniy>. (in Ukrainian).
- Polozhennya pro porjadok zdiysnennya innovatsiynoyi osvith'oyi diyal'nosti. [Regulation on the procedure for the implementation of innovative educational activities]. (2001). *Dyrektor shkoly. [School Director]*. No. 4(148), pp. 7. (in Ukrainian).
- Pyekhova O., Kiktenko A. (2001). *Osvitni tekhnolohiyi. [Educational technologies]*. Kyiv: A.S.K., 256 p. (in Ukrainian).
- Semenikhina O., Shamonya V. (2011). Virtual'ni laboratoriyi yak instrument navchal'noyi ta naukovoyi diyal'nosti. [Virtual labs as an educational and research tool]. *Pedahohichni nauky: teoriya, istoriya, innovatsiyni tekhnolohiyi. [Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies]*. Sumy: Sumy Makarenko State Pedagogical University. No. 1(11), pp. 341-345. (in Ukrainian).

- Syrotenko H. (2006). Innovatsiyna diyal'nist' pedahoha: vid teoriiy do uspihku. [Innovative activity of the teacher: from theory to success]. *Informatsiyno-metodychnyy zbirnyk. [Informational and methodical collection]*. Poltava: POIPPO, 124 p. (in Ukrainian).
- Sysoyeva S. (2011). *Interaktyvni tekhnolohiyi navchannya doroslykh. [Interactive adult learning technologies]*. NAPN Ukrayiny, Instytut pedahohichnoyi osvity i osvity proroslykh. Kyiv: VD "EKMO", 320 p. (in Ukrainian).
- Troitskiy D. (2008). Virtual'nyye laboratornyye raboty v inzhenerenom obrazovanii. [Virtual laboratory work in engineering education]. *Interaktivnyye elektronnyye tekhnicheskkiye rukovodstva. [Interactive electronic technical manuals]*. No. 2, pp. 67–71. Retrieved (27.12.2017) from: <http://www.quality-journal.ru/data/article/375/files/Binder13.pdf>. (in Russian).
- Trukhin A. (2002). Ob ispol'zovanii virtual'nykh laboratoriy v obrazovanii. [On the use of virtual laboratories in education]. *Otkrytoye i distantsionnoye obrazovaniye. [Open and distance education]*. No. 4, pp. 81-82 (in Russian).
- Trukhin A. (2005). Vidy virtual'nykh komp'yuternykh laboratoriy. [Types of virtual computer laboratories]. *Informatsionnyye tekhnologii v vysshem obrazovanii. [Information technology in higher education]*. No. 2, pp. 58–67. (in Russian).
- UNESCO and Sustainable Development Goals. Retrieved (05.01.2018) from: <https://en.unesco.org/sdgs>.
- Volkova N. (2007). *Pedagogika. [Pedagogy]*. Kyiv: Akademvydav, 616 p. (in Ukrainian).
- Zakon Ukrayiny Pro innovatsiynu diyal'nist' (2002). [Law of Ukraine "On Innovation Activity"]. Retrieved (20.12.2017) from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/40-15>. (in Ukrainian).

Received: 12.01.2018

Accepted: 17.08.2018

SVITLANA TSYMBAL
National Pedagogical Dragomanov
University
Ukraine, Kyiv
svitlana.tsymbal@gmail.com

Tsymbal, S. (2018). Informatsiyna diyal'nist' u period hlobalizatsiyi komunikatyvnykh protsesiv. [Information Activity in the Period of Communicative Processes Globalization]. *Intercultural Communication*, ISSN 2451-0998, vol. 2(5)2018, pp. 191 – 207. (in Ukrainian). DOI: 10.13166/inco/94708

Information Activity in the Period of Communicative Processes Globalization

---

ABSTRACT

The article considers the relevance of the ideas of modern informational science to the study of social development phenomenon, the definition of trends and perspectives of the globalization of communicative processes. The problems have been investigated in the context of interdisciplinary ideas, the role of informational science as a general scientific program has been revealed, information parameters of the communicative environment of global society have been analyzed.

Purpose. The efficiency of using different types of informational activity in the study of the society globalization has been analyzed, the role of the semantic and pragmatic essence of information, its content in the process of world information exchange have been determined.

Methods. Methods used in the article are as follows: system analysis, historical method, reasoning by analogy, generalization.

Results. It has been proved that the use of information science methodology in the research of social development phenomenon allows one to outline new communicative strategies and managerial guidelines, to defines tendencies and prospects of the global information society. Information modeling of communicative processes will allow increasing the level of information representativeness and reliability, predicting conditions and circumstances of the information use in different regions of the world and various spheres of social activity.

Keywords: *globalization; informative society; information activity; communicative process; information science.*

Інформаційна діяльність у період глобалізації комунікативних процесів

АНОТАЦІЯ

У статті розкривається актуальність ідей сучасної інформаційної науки у вивченні феномена соціального розвитку, визначенні тенденцій та перспектив глобалізації комунікативних процесів. Поставлені проблеми розглядаються в контексті міждисциплінарних ідей, з'ясовується роль інформаційної науки як загальнонаукової програми, аналізуються інформаційні параметри комунікативного середовища глобального суспільства.

Мета. Проаналізувати ефективність застосування різних видів інформаційної діяльності у дослідженні глобалізації суспільства; визначити роль семантичної та прагматичної сутності інформації, її змістовного характеру в процесі світового інформаційно-комунікативного обміну.

Методи. Системний аналіз, історичний метод, міркування за аналогією, узагальнення.

Висновки. Доведено, що застосування методології інформаційної науки у дослідженні феномена соціального розвитку сприяє розробці нових комунікативних стратегій та управлінських орієнтирів, визначає тенденції та перспективи глобального інформаційного суспільства. Інформаційне моделювання комунікативних процесів дозволить підвищити рівень репрезентативності й достовірності інформації, передбачити умови й обставини застосування інформації в різних регіонах світу та різних сферах суспільної діяльності.

Ключові слова: *глобалізація, інформаційне суспільство, інформаційна діяльність, комунікативний процес, інформаційна наука.*

Вступ

Поняття “інформаційна діяльність”, “глобалізація”, “комунікація” є ключовими не тільки для сучасної інформаційної науки, але й для всієї системи наукових знань. У більшості випадків вони вживаються для позначення оновлення соціально-економічних, політичних, культурних, ціннісних основ буття шляхом нововведень, які націлені на

задоволення інформаційних та комунікаційних потреб суспільства. Актуальність ідей сучасної інформаційної науки у вивченні феномена соціальних змін, визначенні тенденцій та перспектив глобалізації комунікативних процесів зумовлена тим, що інформація стала рушійною силою цивілізаційного розвитку.

Для розкриття теми доцільно зосередити увагу на таких видах наукової інформаційної діяльності як інформаційне моделювання, інформаційне забезпечення та статистика інформаційно-комунікаційних технологій. Саме вони стають підґрунтям нових комунікативних стратегій та управлінських орієнтирів, визначають тенденції та перспективи глобального інформаційного суспільства. Наукова тематика в інформаційній науці розширюється з ускладненням інформаційно-комунікаційної інфраструктури, охоплюючи сферу управління бізнесом, поведінку людей, процеси урбанізації тощо. Вивчення інформаційних параметрів комунікативного середовища глобального суспільства у контексті міждисциплінарних ідей вимагає глибокого аналізу їх історичного та загальнотеоретичного розвитку, наукових інтерпретацій у вітчизняних та зарубіжних працях.

Значну увагу комунікативним процесам приділили дослідники глобалістики та інформаційного суспільства З. Бауман, Ч. Перроу, Р. Робертсон, Дж. Стігліц. Група джерел з питань статистичного вимірювання індексу розвитку інформаційно-комунікаційних технологій представлена працями О. Кузовкова, Т. Салютіної, Ю. Соловйової, Г. Фейгіна. Вплив глобального інформаційного простору на сферу освіти та зміну педагогічної парадигми висвітлюють Є. Смеляненко, Г. Нестеренко, В. Стародубцев, Є. Французська та ін.

Дослідження предметного поля інформаційної науки були здійснені в працях представників німецької та австрійської наукових шкіл (W. Rauch, R. Kuhlen, W. Stock, C. Wolff, C. Womser-Hacker, C. Schlogl). Динаміка становлення інформаційної науки у світі та Китаї представлена в працях С.-Ш. Яня. В прикладних напрямках увага приділяється епістемологічному аналізу інформаційних досліджень (Т. Gorichanaz), концептуалізації інформаційних складових розумних міст (J. Barth,

J. Gremm, S. Hartmann, A. Ilhan), ускладненню інформаційної поведінки в сучасному суспільстві (B. Apostolou, R. Savolainen, K. Scheibe, K. Fietkiewicz). Серед наукових доробок особливе місце займають праці з систематизації та методологічного структурування (M. Buckland, W. Stock).

Підкреслюючи високий рівень зазначених джерел, важливо зауважити, що сьогодні в Україні для подолання відставання у науковому методологічному просторі, необхідно спрямувати дослідження на інституалізацію інформаційної науки як міждисциплінарного напрямку.

Мета. Проаналізувати ефективність застосування різних видів інформаційної діяльності у дослідженні глобалізації суспільства; визначити роль семантичної та прагматичної сутності інформації, її змістовного характеру в процесі світового інформаційно-комунікативного обміну.

Методи. Під час дослідження застосовувався широкий спектр філософських і загальнонаукових методів: системний аналіз, історичний метод, міркування за аналогією, узагальнення. Значну роль у вирішенні поставлених завдань відігравав системний підхід, який дозволив розкрити структуру, елементи та функції предмета аналізу.

Проблеми глобалізації комунікативних процесів інформаційного суспільства

Під впливом ускладнення та зростання динаміки соціуму останні десятиліття активно розширюється глобальний комунікативний простір. Завдяки розповсюдженню інформаційної культури зростає прагнення до інтегрованого застосування досягнень природничих та соціогуманітарних наук. Зазначена тенденція пов'язана з тим, що головними характеристиками нашого часу стають: формування єдиного інформаційного простору, взаємопроникнення культур і процеси глобалізації. В історичному контексті глобалізацію прийнято трактувати як процес часткової реконструкції соціальної системи з метою прискорення її розвитку, переходу до інформаційного суспільства.

Науковий дискурс щодо розвитку сучасного суспільства, на думку Дж. Стігліца, застосовує поняття “глобалізація” для опису соціальної реальності, для пояснення соціальних змін та як ідеологію соціального прогресу, в основу якої покладений європоцентриський демократичний проект (Stiglitz, 2005). Отже, наукові думки щодо позитивного або негативного впливу глобалізації комунікативних процесів на сучасний світ спираються не тільки на гносеологічні, але й на ідеологічні чинники, визнаючи необхідність сукупності культурних норм і цінностей для забезпечення існування сучасного суспільства.

Зростання цінності нематеріальних активів призводить до підвищення значення віртуального виміру буття, диктує свої правила поведінки, спричиняє ризики для певних вікових верств, які й актуалізують сьогодні дослідження цього проблемного поля (Scheibe, Fietkiewicz & Stock, 2016). Суспільна реальність, частково віртуалізуючись, перетворюється на метакомунікацію. Рівень соціальної активності залежить від застосування мережевих ресурсів: у них є місце кожному, щоб донести свій голос до інших, визначити ступінь власної участі в процесі комунікації. Сучасні дослідження розглядають інтернет-спільноти як об’єднання людей за спільними інтересами, для отримання знань, обміну та прийняття колективних рішень. Інтернет-спільноти можна класифікуються залежно від мети, типу користувачів, соціального розшарування, технологічної бази (Apostolou, Belanger & Schaupp, 2017).

Включена в процеси віртуальної комунікації особистість, у пошуках свого місця в світі, самовизначаючись, віддає переваги особистісним і груповим пріоритетам. Отже, глобалізація комунікацій стимулює процеси детериторіалізації великих і малих соціальних груп, таких як діаспори мігрантів, структури глобального громадянського суспільства, мережеві інтелектуальні спільноти або персонал транснаціональних корпорацій. Виникає, як зазначив М. Кастельс “діалектична протилежність” простору місця і простору потоку як “матеріальної організації соціальних практик” (Kastel’s, 2000, p. 386).

Транскультурні потоки формуються не тільки трудовими мігрантами і біженцями, кількість яких сьогодні критично зростає в країнах ЄС,

важливий внесок у формування глобального комунікативного простору здійснюють міжнародні студенти, діячі науки та культури, туристи, представники міжнародних громадських організацій. Саме вони сприяють розвитку та розповсюдженню інформаційних та комунікаційних технологій через віртуальні мережеві комунікації, електронні засоби документообігу тощо. Як наслідок, формуються нові економічні конструкції, змінюється конфігурація ринку праці.

Але відбуваються не тільки глобальні зміни на всіх рівнях суспільного життя, спостерігаються локальні перетворення. Спираючись на праці теоретика глобалізації Р. Робертсона, необхідно зауважити, що локальний та глобальний світи впливають один на одного, спостерігається процес глокалізації: виникають не тільки нові універсалістські засади, також розвиваються партикуляристські тенденції (Robertson, 1995). Отже, співіснування простору місця і простору потоку збагачує соціальну реальність, але й може спричинювати політичні, релігійні, культурні конфлікти.

Глобалізацію окреслюють наступні характеристики: розширення відкритого інформаційного середовища, бурхливе розповсюдження мережевих взаємозв'язків, висока індивідуальна мобільність. За таких умов суспільна увага переноситься з економічного капіталу на людський, на розвиток особистісного потенціалу, основу якого складають культура, символічний простір та інформація. Конкурентноспроможність людського капіталу залежить від впливу соціальних змін на систему освіти, що забезпечує ефективність розвитку суспільної діяльності завдяки створенню інновацій.

Особливу увагу необхідно звернути на ідеї В. Стародубцева та Є. Французької, які досліджують залежність сталого розвитку людства від самоорганізації системи освіти, що вимагає відкритості, потоків інформації (знань) всередині системи і наявності атракторів – кураторів контенту. На думку вчених, у процесі неперервної освіти (Life Long Learning) громадяни майбутнього суспільства учнів (Learning Society) будуть одночасно і споживачами, і постачальниками знань у глобальному інформаційно-освітньому просторі. Для функціонуван-

ня одночасно або послідовно в зазначених ролях трьох типів акторів, у кожного члена суспільства буде сформована персональна освітня сфера. Формування ефективної персональної освітньої сфери вимагає опанування користувачами інтернету персональним менеджментом знань і актуальними технологіями, що відповідають стадіям сталого розвитку. Створення персональних сфер будуть підтримувати хмарні сервіси надання комунікаційних та депозитарних послуг (веб-хостингу) (Starodubtsev & Frantsuzskaya, 2017, p. 40–41).

Такий підхід кардинально змінює орієнтири суспільного розвитку, а також специфіку соціальних стратегій та управлінських практик, запускаючи процес загальної когнітивної мобільності. Таким чином, “...освіта в інформаційному суспільстві, заснованому на знаннях, виступає фундаментом економіки, засобом і ресурсом становлення креативної особистості, що володіє навичками та компетенціями для успішної інтеграції і здатної підвищувати свою професійну кваліфікацію протягом усього життя” (Tsymbal, 2016, p. 420–43). За сучасних умов освіта повинна сприяти відкритому доступу до інформації, оволодінню вмінням пошуку та інтерпретації інформації, перетворенню її на нове знання, тому нового значення в науковій полеміці набувають дослідження співвідношення та взаємодії процесів обміну інформацією та обміну знаннями (Savolainen, 2017).

Зростання швидкості соціальних змін призводить до економічних та соціальних ризиків. Нові технології виробництва прискорюють зміни споживацьких смаків, побутових звичок, впливають на вибір місця роботи, проживання, відпочинку. Для подолання ситуацій невизначеності та сучасних ризиків важливими стають вміння ефективно прораховувати їх наслідки, володіння інформаційною культурою та комунікаційними ресурсами. “Як бачимо, в змісті інформаційної культури постійно простежуються ці два аспекти: ставлення до інформаційно-комунікаційних процесів і володіння інформаційно-комунікаційними технологіями. Також у розведенні цих двох компонентів підкреслюється, що інформаційна культура є специфічною, створеною людиною та об’єктивною соціокультурною реальністю, вона впливає і визначає

форми масової поведінки й існує в єдності трьох вимірів: інформаційної інфраструктури, відеоряду та мультимедіа-технологій і метаосвіти (тобто формування розуміння людиною свого місця і ролі в світі, в якому він живе)” (Nesterenko, Tsymbal & Okhmush-Kovalevskaya, 2016, p. 400). Переваги мають ті, хто встигає за швидкими змінами, удосконалює свої професійні навички, відповідає ринковій кон’юктурі, здатний впроваджувати інновації.

Сьогодні в Україні спостерігається маргіналізація певних соціальних груп, пов’язана з економічним відставанням від країн ЄС. Звертають на себе увагу спроби нового осмислення феномена маргіналізації Г. Нестеренко та Є. Ємельяненко, розробки відповідних навчальних стратегій: “Пріоритети, пов’язані з навчанням маргінального середовища, включають сучасні освітні технології, інтерактивні методи навчання, інформаційні системи та технології, що забезпечують активні форми, залучаючи студентів до творчого процесу навчання, дослідницьких питань, формування власної думки” (Nesterenko & Yemel’yanenko, 2016, p. 55).

Отже, з розвитком комунікацій суспільство стикається з новим характером соціальної нерівності. Розшарування суспільства в такій ситуації визначається залученістю країни до глобальних процесів і рівнем розвитку інформаційних технологій. Перебудовується ієрархія інформаційних джерел і чинників глобалізації комунікативних процесів, висуваючи на перший план людський капітал: знання, навички, ініціативність, гнучкість, здатність швидко пристосовуватись до мінливих умов життя. Для подолання негативних соціальних тенденцій необхідно вдосконалювати систему освіти.

Особливості інформаційної діяльності в сучасному комунікативному просторі

Оцінка впливу інформаційної діяльності на глобалізацію комунікативних процесів у соціумі залишається однією з ключових проблем у сучасній науці. Її вивчення передбачає аналіз механізмів формування та функціонування інформаційної діяльності. До вирішення завдань

дослідження ефективності інформації в глобальній комунікації залучаються фахівці різних сфер наукового знання. Акцентуючи увагу на значенні інформації для розвитку сучасного суспільства, С.-Ш. Янь аналізує наукову полеміку щодо предмету дослідження інформаційної науки. Вчений вважає, що виникнення та застосування комп'ютерних, комунікаційних технологій в різних галузях призвело до розширення поняття “інформація”. Спроби уніфікувати вивчення феномена інформації відбуваються вже більше десятиліття. Але, безсумнівно, інформаційна наука стає тим потужним міждисциплінарним напрямом, що об'єднує різні дисципліни, пов'язані з ідеями кібернетики та теорією інформації, або комп'ютерними та комунікаційними технологіями (Yan, 2011, p. 516–517).

Німецькі вчені також, розкриваючи сутність інформаційної науки, наполягають на розширенні її предметного поля та методології. Аналізуючи тематику інформаційної науки (вплив комп'ютерів і телекомунікацій на суспільство, економіку та науку), вони вважають, що пошук, обробка інформаційних запитів, штучний інтелект, обробка даних зосереджена в приватному секторі. Державні установи контролюють питання безпеки, такі як кіберзлочинність, кібервійна та захист важливих об'єктів. А університети сьогодні відіграють другорядну роль (Rauch et al., 2017, p. 253–254). Розглядаючи динаміку інформаційної науки (здатність організувати знання, сприяти їх застосуванню та використанню), а знання як зміст інформації, німецьких науковці аналізують проблеми управління знаннями, інформаційної грамотності та інформаційних ринків. Вивчаючи всі види інформаційних систем, інформаційна наука повинна створювати міждисциплінарні моделі та методи, об'єднуючись з управлінням бізнесом, маркетингом, вивчати інформаційну поведінку тощо (Rauch et al., 2017, p. 255–256).

Процесу інституалізації інформаційної науки сприяють теоретичні міркування та систематизація вже здобутих знань. Нова праця М. Бакленда “Інформація та суспільство” в термінах інформаційної науки описує значення комунікативних аспектів для вирішення складних взаємозв'язків інформації та суспільства, пояснює місце інформації

в культурі та суспільстві знань (Buckland, 2017). Також, визнаючи зростаюче значення інформаційної науки в суспільстві знань, значну увагу науковці, наприклад, приділяють дослідженням формування нових типів міст, “інформаційних” або “розумних”, тому в співпраці з іншими дисциплінами інформаційна наука відіграє центральну роль в “інформаційній урбанізації” (Barth et al., 2017).

У період глобалізації комунікативних процесів на перший план виступає інформаційна діяльність пов’язана із забезпеченням ефективності управлінських рішень та інформаційної безпеки. Так, на думку Ч. Перроу, збільшення концентрації небезпечних матеріалів, населення й економічних потужностей сприяє зростанню соціальної вразливості (Perrow, 2007). Відповідно, “для сучасного етапу розвитку соціальних теорій стає характерним дистанціювання від вивчення історичного минулого на користь прогностичної та управлінської функцій. Ефективність сучасних соціальних технологій зумовлюється постійним удосконаленням інноваційних каналів комунікації, які збагачуються новим інструментарієм, здатним враховувати характеристики об’єкту впливу, що відповідають властивостям соціальних систем, оптимізувати їх” (Tsybal, 2012, p. 141).

У такому соціумі зростає значення критичного, інтелектуального, креативного класу, основу якого складають спеціалісти, діяльність яких пов’язана зі створенням нових інформаційних продуктів. Вплив інформаційних досліджень на суспільство потребує глибокого епістемологічного аналізу. Інформаційні продукти та послуги, як результат інформаційних досліджень, мають певні цілі. Перед вченими стоїть завдання – розробити критерії оцінки та прояснити цінність для суспільства результатів інформаційної діяльності, продуктів та послуг (Gorichanaz, 2017).

В інформаційному суспільстві життя людини персоналізується, ускладнюється, змінюється, домінуючим стає право на індивідуальність і самовираження – індивідуальний суверенітет. Але З. Бауман, вказуючи на екзистенціональні небезпеки, наводить як приклад сучасне велике місто, з його амбівалентним симбіозом міксифілії та міксо-

фобії: прагненням до збільшення різноманітності життєдіяльності та острахом перед зростанням різноманітності стилів життя і небезпек. Соціум прагне протидіяти новим типам небезпек, ускладнює інформаційну діяльність, що призводить до втрати приватності та послаблення всіх міжособистісних зв'язків (Вауан, 2011).

Для розробки успішної стратегії формування гармонійного інформаційного суспільства з високими економічними і соціальними стандартами Т. Салютіна та О. Кузовков пропонують на основі системи показників інформаційного та соціально-економічного розвитку різних країн, розроблених галузевими міжнародними організаціями, застосовувати інтегрально-експертний метод. Застосування інтегрально-експертного методу обчислення комплексних показників і технології експертного опитування ефективності інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), з урахуванням позитивних і негативних наслідків інформатизації, дають підставу для формування інформаційно-аналітичного інструментарію управління інноваційним розвитком комунікацій та суспільства. Основою цих досліджень буде оцінка ефективності ІКТ за різними кластерам їх застосування в економічній діяльності, життєдіяльності населення та регіональній економіці (Salyutina & Kuzovkov, 2017, p. 3).

Одним з головних видів інформаційної діяльності є інформаційне моделювання, що дозволяє створювати універсальні пояснювальні моделі на основі інформаційних даних, прогнозувати соціальні процеси. Використання математичного апарату, статистичних методів та показників сприяє створенню цифрових моделей досліджуваних інформаційних процесів. Євростат, Всесвітній економічний форум, Статистичний відділ ООН, Інститут статистики ЮНЕСКО, Міжнародний союз електрозв'язку постійно вдосконалюють систему показників оцінки розвитку країн у сфері ІКТ, композитні індекси готовності до електронного уряду, мережевого світу, розбудови інформаційного суспільства.

Аналізуючи композитний Індекс розвитку ІКТ, Ю. Соловійова та Г. Фейгин вказують на 11 показників, що характеризують доступ до

ІКТ, їх застосування та навички роботи з ними: підіндекс доступу відтворює наявність ІКТ і включає п'ять індикаторів інфраструктури (фіксований і мобільний телефонний зв'язок, широкопasmовий інтернет, кількість домогосподарств, що мають комп'ютер та Інтернет); підіндекс застосування відтворює інтенсивність застосування ІКТ і включає три індикатори (кількість користувачів Інтернету, фіксованого широкопasmового зв'язку та мобільного широкопasmового зв'язку); підіндекс навичок відтворює здатність застосовувати ІКТ і включає три непрямі індикатори (грамотність дорослого населення, кількість учнів у середній школі та вищих навчальних закладах (Solov'yeva & Feysin, 2016, p. 23).

З точки зору Т. Салютіної та О. Кузовкова, потреба в інформації, що характеризує стан і розвиток інфокомунікацій, доступність ІКТ і масштаби застосування ІКТ у підприємницькому секторі, органах державної влади, в соціальній сфері, в домогосподарствах обумовлює пильну увагу до питань організації статистичного спостереження за суспільними процесами (Salyutina & Kuzovkov, 2016, p. 54). Високий рівень розвитку ІКТ створює умови для поширення знань, прояву підприємницьких і творчих здібностей, дозволяє конкретизувати методи управління розвитком інформатизації суспільства. Підвищення ефективності застосування ІКТ набуває особливого значення в період соціальних ризиків та глобальних трансформацій суспільства, сприяючи розробці шляхів подолання криз, можливостей керувати ними.

На нашу думку, саме інформаційна наука як міждисциплінарний напрям здатна об'єднати вивчення розвитку ІКТ представниками різних галузей знань. Вона переводить на свою мову методологічний опис соціального явища, але не ігнорує мови інших наук. Результатом такого дослідження стають два рівнозначних описи, подвійна інформаційна спіраль, відбувається міждисциплінарний діалог. Глобалізація інформаційних процесів, що самоорганізуються, потребують розуміння, пояснення та прогнозування в категоріях нового мислення, яке здатне виконувати когнітивну та комунікативну функції в умовах складності, нестійкості, нелінійності реальності.

Висновки

Отже, застосування концепцій розвитку інформаційних та комунікаційних технологій, що розробляються в різних галузях наукового знання, сприяє вивченню динаміки процесу глобалізації комунікацій, пошуку нових міждисциплінарних методологічних принципів. Інформаційна діяльність збагачується новими інформаційними феноменами, які виникають у процесі глобалізації комунікативного середовища. Інформаційна наука створює нові комунікативні стратегії та управлінські орієнтири, визначає тенденції та перспективи глобального інформаційного суспільства.

Інформаційне моделювання та статистичні дослідження комунікативних процесів дозволяють підвищити рівень репрезентативності й достовірності інформації, передбачити умови й обставини застосування інформації в різних регіонах світу та різних сферах суспільної діяльності. Зазначені аспекти повинні бути враховані в процесі інформаційного забезпечення стратегій прийняття управлінських рішень. Осмислення динаміки глобалізації комунікативних процесів завдяки застосуванню концептуального інструментарію інформаційної науки дозволить створювати оптимальна стратегії соціального розвитку.

Бібліографія

- Apostolou B., Belanger F., Schaupp L. C. (2017). Online communities: satisfaction and continued use intention. *Information Research*, 22(4). Retrieved 15.12.2017 from <http://InformationR.net/ir/22-4/paper774.html>.
- Barth J., Fietkiewicz K. J., Gremm J., Hartmann S., Ilhan A., Mainka A., Meschede C., Stock W. G. (2017). Informational urbanism. A conceptual framework of smart cities. *Proceedings of the 50th Hawaii International Conference on System Sciences*, January 4–7, 2017, Waikoloa Village, pp. 2814–2823.
- Bauman Z. (2011). *Collateral Damage. Social Inequalities in a Global Age*. Cambridge: Polity Press.
- Buckland M. (2017). *Information and society*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Gorichanaz T. (2017). Applied epistemology and understanding in information studies. *Information Research*, 22(4). Retrieved 21.12.2017 from <http://InformationR.net/ir/22-4/paper776.html>.

- Kastel's M. (2000). *Informatsionnaya epokha: ekonomika, obshchestvo i kul'tura [The Information Age: Economics, Society and Culture]*. Moscow: GU VSHE. (in Russian).
- Nesterenko G., Yemelienko Y. (2016). Diversity management strategies for the adaptation of educational systems to the challenges of social marginalization. *International Dialogues on Education: Past and Present (IDE-Online Journal)*, vol. 3(3), pp. 49–57. Retrieved 27.12.2017 from <http://www.ide-journal.org/article/2016-volume-3-number-3-diversity-management-strategies-for-the-adaptation-of-educational-systems-to-the-challenges-of-social-marginalization/>.
- Perrow Ch. (2007). *The Next Catastrophe: Reducing our Vulnerabilities to Natural, Industrial, and Terrorist Disasters*. Princeton: Princeton University Press.
- Rauch W., Kuhlen R., Stock W.G., Wolff C., Womser-Hacker C., Schlogl C. (2017). Significance and Relevance of Information Science in German-language Countries. A Panel Discussion Devoted to the 65th Birthday of Wolf Rauch. *Everything Changes, Everything Stays the Same? Understanding Information Spaces. Proceedings of the 15th International Symposium of Information Science*. Eds.: M. Gäde, V. Trkulja, V. Petras. Berlin, 13th-15th March 2017, pp. 252–263.
- Robertson R. (1995). Glocalization: Time-space and homogeneity-heterogeneity. *Global Modernities*. Eds.: M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson. London: Sage Publications, pp. 25–44.
- Savolainen R. (2017). Information sharing and knowledge sharing as communicative activities. *Information Research*, 22(3). Retrieved 16.12.2017 from <http://InformationR.net/ir/22-3/paper767.html>.
- Scheibe K., Fietkiewicz K.J., Stock W.G. (2016). Information behavior on social live streaming services. *Journal of Information Science Theory and Practice*, 4(2), pp. 6–20.
- Stiglitz J.E. (2005). The Overselling of Globalization. *Globalization – What's New?* Ed. M.E. Weinstein. New York: Columbia University Press, pp. 228–262.
- Yan X.-S. (2011). Information Science: Its Past, Present and Future. *Information*, 2(3), pp. 510–527. Retrieved 19.12.2017 from <http://www.mdpi.com/2078-2489/2/3/510>.
- Нестеренко Г., Цымбал С., Охмуш-Ковалевская О. (2016). *Многообразие информации и информационная культура педагога*, в: Педагогика многообразия. Херсон: ОЛДИ-ПЛЮС, с. 391–418.

- Салютина Т. Ю., Кузовков А.Д. (2016). Анализ методов и подходов к измерению процессов информатизации и движения к информационному обществу. Т-Comm: Телекоммуникации и транспорт. 10 (6), с. 52–57.
- Салютина Т.Ю., Кузовков А.Д. (2017). *Управление инновационным развитием инфокоммуникаций на основе оценки эффективности применения ИКТ*. Экономика и качество систем связи, 2, с. 3–8.
- Соловьева Ю.Н., Фейгин Г.Ф. (2016). *Развитие информационных и коммуникационных технологий как индикатор глобализации: мировые тенденции и Российская специфика*. Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета, 1, с. 17–30.
- Стародубцев В.А., Французская Е.О. (2017) *Устойчивое развитие образования: связь технологии и педагогики*. Открытое образование, 21(1), с. 34-43.
- Цимбал С.М. (2012). *Самоідентичність особистості в умовах формування глобального інформаційного суспільства*. Філософія науки: традиції та інновації, 1(5). Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, с. 143–150.
- Цымбал С.Н. (2016). *Вклад системы образования в решение проблемы социального неравенства*. International Dialogues on Education: Past and Present (IDE-Online Journal), vol. 3(3), pp. 41–48. Retrieved 24.12.2017 from <http://www.ide-journal.org/article/2016-volume-3-number-3-вклад-системы-образования-в-реше/>.

References

- Apostolou B., Belanger F., Schaupp L. C. (2017). Online communities: satisfaction and continued use intention. *Information Research*, 22(4). Retrieved 15.12.2017 from <http://InformationR.net/ir/22-4/paper774.html>.
- Barth J., Fietkiewicz K. J., Gremm J., Hartmann S., Ilhan A., Mainka A., Meschede C., Stock W. G. (2017). Informational urbanism. A conceptual framework of smart cities. *Proceedings of the 50th Hawaii International Conference on System Sciences*, January 4–7, 2017, Waikoloa Village, pp. 2814-2823.
- Bauman Z. (2011). *Collateral Damage. Social Inequalities in a Global Age*. Cambridge: Polity Press.
- Buckland M. (2017). *Information and society*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Gorichanaz T. (2017). Applied epistemology and understanding in information studies. *Information Research*, 22(4). Retrieved 21.12.2017 from <http://InformationR.net/ir/22-4/paper776.html>.

- Kastel's M. (2000). *Informatsionnaya epokha: ekonomika, obshchestvo i kul'tura* [The Information Age: Economics, Society and Culture]. Moscow: GU VSHE. (in Russian).
- Nesterenko G., Tsybmal S., Okhmush-Kovalevskaya O. (2016). Mnogoobraziye informatsii i informatsionnaya kul'tura pedagoga [The diversity of information and the teacher's information culture]. *Pedagogika mnogoobraziya* [Pedagogy of diversity]. Kherson: OLDI-PLUS, pp. 391–418. (in Russian).
- Nesterenko G., Yemelianenko Y. (2016). Diversity management strategies for the adaptation of educational systems to the challenges of social marginalization. *International Dialogues on Education: Past and Present* (IDE-Online Journal), vol. 3(3), pp. 49–57. Retrieved 27.12.2017 from <http://www.ide-journal.org/article/2016-volume-3-number-3-diversity-management-strategies-for-the-adaptation-of-educational-systems-to-the-challenges-of-social-marginalization/>.
- Perrow Ch. (2007). *The Next Catastrophe: Reducing our Vulnerabilities to Natural, Industrial, and Terrorist Disasters*. Princeton: Princeton University Press.
- Rauch W., Kuhlen R., Stock W.G., Wolff C., Womser-Hacker C., Schlogl C. (2017). Significance and Relevance of Information Science in German-language Countries. A Panel Discussion Devoted to the 65th Birthday of Wolf Rauch. *Everything Changes, Everything Stays the Same? Understanding Information Spaces. Proceedings of the 15th International Symposium of Information Science*. Eds.: M. Gäde, V. Trkulja, V. Petras. Berlin, 13th-15th March 2017, pp. 252–263.
- Robertson R. (1995). Glocalization: Time-space and homogeneity-heterogeneity. *Global Modernities*. Eds.: M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson. London: Sage Publications, pp. 25–44.
- Salyutina T.Yu., Kuzovkov A.D. (2016). Analiz metodov i podkhodov k izmereniyu protsessov informatizatsii i dvizheniya k informatsionnomu obshchestvu [Analysis of methods and approaches to measuring processes of informatization and the movement towards the information society]. *T-Comm*. 10(6), pp. 52–7. (in Russian).
- Salyutina T.Yu., Kuzovkov A.D. (2017). Upravleniye innovatsionnym razvitiyem infokommunikatsiy na osnove otsenki effektivnosti primeneniya IKT [Management of innovative development of infocommunications based on the avaluation of the effectiveness of ICT]. *Ekonomika i kachestvo sistem svyazi* [Economy and quality of communication systems]. No. 2, pp. 3–8. (in Russian).
- Savolainen R. (2017). Information sharing and knowledge sharing as communicative activities. *Information Research*, 22(3). Retrieved 16.12.2017 from <http://InformationR.net/ir/22-3/paper767.html>.

- Scheibe K., Fietkiewicz K.J., Stock W.G. (2016). Information behavior on social live streaming services. *Journal of Information Science Theory and Practice*, 4(2), pp. 6–20.
- Solov'yeva Yu.N., Feygin G.F. (2016). Razvitiye informatsionnykh i kommunikatsionnykh tekhnologiy kak indikator globalizatsii: mirovyie tendentsii i Rossiyskaya spetsifika [Development of information and communication technologies as an indicator of the globalization: world trends and Russian specifics]. *Izvestiya Saint Petersburgskogo gosudarstvennogo ekonomicheskogo universiteta [News of the St. Petersburg State Economic University]*, No. 1, pp. 17–30. (in Russian).
- Starodubtsev V.A., Frantsuzskaya E.O. (2017). Ustoychivoye razvitiye obrazovaniya: svyaz' tekhnologii i pedagogiki [Sustainable development of education: mutual links of technology and pedagogy]. *Otkrytoye obrazovaniye [Open education]*, 21(1), pp. 34–43. (in Russian).
- Stiglitz J.E. (2005). The Overselling of Globalization. *Globalization – What's New?* Ed. M.E. Weinstein. New York: Columbia University Press, pp. 228–262.
- Tsymbal S.M. (2012). Samoidentychnist' osobystosti v umovakh formuvannya hlobal'noho informatsiynoho suspil'stva [Self-identity of the individual in terms of developin a global information society]. *Filosofiya nauky: tradytsiyi ta innovatsiyi [Philosophy of science: traditions and innovations]*, 1(5). Sumy: SumSPU, pp. 43–150. (in Ukrainian).
- Tsymbal S.N. (2016). Vklad systemy obrazovaniya v resheniye problemy sotsial'nogo neravenstva [Contribution of an education system to the solution of social-inequality problems]. *International Dialogues on Education: Past and Present (IDE-Online Journal)*, vol. 3(3), pp. 41–48. Retrieved 24.12.2017 from <http://www.ide-journal.org/article/2016-volume-3-number-3-вклад-системы-образования-в-реше/>. (in Russian).
- Yan X.-S. (2011). Information Science: Its Past, Present and Future. *Information*, 2(3), pp. 510–527. Retrieved 19.12.2017 from <http://www.mdpi.com/2078-2489/2/3/510>.

Received: 14.01.2018

Accepted: 17.08.2018

MANAGEMENT

ARTHUR ROMANOV
Alcide De Gasperi University
of Euroregional Economy
Poland, Józefów
romanovad@ukr.net

Romanov, A. (2018). Stratehiyi rozvytku rynku pratsi Ukrainy, osnovani na zapozychenni dosvidu detsentralizatsiyi vlady u Pol'shchi. [Strategies for the Development of the Ukrainian Labor Market, Based on the Power Decentralization Experience in Poland]. *Intercultural Communication*, ISSN 2451-0998, vol. 2(5)2018, pp. 211 – 227. (in Ukrainian).
DOI: 10.13166/inco/94709

Strategies for the Development of the Ukrainian Labor Market, Based on the Power Decentralization Experience in Poland

---

ABSTRACT

The article concerns with differences in the development of the labor market of the EU countries and Ukraine, because based on the “Agenda for Sustainable Development” effective labor market functioning contributes to the achievement of full and productive employment and decent work for various social groups. The experience of power decentralization in Poland has been particularly emphasized.

Purpose. The purpose of the article is to define strategies for the development of the Ukrainian labor market based on the experience of decentralization of power in Poland.

Methods. General scientific and special methods of economic reality investigations have been used in the article. The dialectical method has been used to study theoretical positions of the labor market functioning. The method of theoretical generalization has been used for the formulation of proposals and conclusions.

Results. The article provides an analysis of labor market in Ukraine. The features of development and problems of functioning of Ukrainian labor market have been exposed. They are labor migration, youth unemployment, long-term unemployment and others. It has been proposed to borrow Polish experience of decentralization of the organization of the labor market. The strategic directions of reforming the Ukrainian labor market in terms of power decentralization are the following: optimizing funding for professional training programs; acquisition of new compe-

tences; increasing the impact of social dialogue; introduction of additional guarantees for hired employees; encouraging entrepreneurs and households to finance the reproduction of human capital, etc.

Keywords: *labor market; employment; unemployment rate; education; vocational training; decentralization.*

Стратегії розвитку ринку праці України, основані на запозиченні досвіду децентралізації влади у Польщі

АНОТАЦІЯ

Тема статті – розбіжності між ринками праці держав Європейського Союзу та України, тому що Згідно Порядку денного зі сталого розвитку, ефективний ринок праці сприяє досягненню повної та продуктивної зайнятості та гідної роботи для різних соціальних груп. Особливу увагу приділено досвіду децентралізації влади у Польщі.

Мета статті – визначення стратегій розвитку ринку праці України з урахуванням досвіду децентралізації влади у Польщі.

Методи: наукові і спеціальні методи пізнання економічної дійсності. Діалектичний метод був використаний для вивчення теоретичних положень функціонування ринку праці; порівняльний метод – під час огляду та вивчення зв'язку між різними соціальними групами (роботодавці та працівники, безробітні та зайняті) в Україні та в зарубіжних країнах; метод узагальнення використано при формулюванні пропозицій та висновків.

Результати дослідження. Проаналізовано ринок праці України і виявлено, що основними загрозами його розвитку є молодіжне безробіття, довгострокове безробіття, трудова міграція тощо. Автором запропоновано запозичити польський досвід децентралізації організації ринку праці. Розроблено стратегічні напрями розвитку ринку праці України (оптимізація фінансування програм професійної підготовки; набуття нових компетенцій; посилення впливу соціального діалогу; запровадження додаткових гарантій для найманих працівників; заохочення бізнесу та домогосподарств фінансувати відтворення людського капіталу тощо.

Ключові слова: ринок праці, зайнятість, рівень безробіття, освіта, професійне навчання, децентралізація влади.

Вступ

Актуальність дослідження обумовлена суттєвим впливом людських ресурсів на добробут населення, економічне зростання та конкурентоспроможність держави у світовій економіці. Для України вкрай важливим є вивчення досвіду, системи цінностей, стилю життя та звичаїв розвинених держав світу, котрі, завдяки налагодженню взаємозалежних та ефективних відносин між окремими групами людей та цілими народами, нарощують технологічний потенціал промислових секторів, сприяють всеохоплюючій і стійкій індустріалізації, розвивають якісну, надійну, стійку та сталу інфраструктуру, з метою підтримки економічного розвитку та добробуту людей, а також проводять політику сприяння продуктивній діяльності, створенню гідних робочих місць, підтримують підприємництво та інноваційну діяльність, заохочують розвиток малих і середніх підприємств тощо.

На міжнародному рівні людські ресурси як фактор розвитку, а також функціонування та перспективи розвитку ринків праці досліджували А. Сміт, А. Маршал, А. Філіпс, Г. Бекер, Д. Рікардо, Дж.М. Кейнс, К. Маркс, Р. Лукас, М. Фрідмен та ін. В Україні проблемам розвитку ринку праці присвячено низку наукових публікацій, авторами яких є М. Білик, І. Гнатенко, О. Грішнова, А. Колот, М. Олієвська, С. Романюк, І. Сторонянська та ін.

Проте, досягнення глобальних та національних Цілей Сталого Розвитку вимагає впровадження низки заходів щодо забезпечення повної та продуктивної зайнятості, гідної праці для всіх жінок і чоловіків, молодих людей та людей з обмеженими можливостями, рівної оплати за працю рівної цінності, а також підвищення продуктивності в економіці шляхом диверсифікації, технічної модернізації та інноваційної діяльності (*Transforming our world: the 2030...*), що потребує додаткових і більш глибоких досліджень.

Мета статті – визначення стратегій розвитку ринку праці України з урахуванням досвіду децентралізації влади у Польщі.

Передумови децентралізації управління ринком праці України

Ринок праці відбиває специфічну сферу суспільних відносин, пов'язаних із сферою працевлаштування, формуванням попиту й пропозиції на робочу силу; є механізмом, що забезпечує узгодження ціни та умов праці між роботодавцями і найманими працівниками. Попит, який віддзеркалює загальну структуру потреб у робочій силі, створюють роботодавці, а пропозиція на ринку праці залежить від кількості фахівців з відповідним рівнем освіти та компетенціями, очікуваних матеріальних та моральних вигод, демографічної ситуації, рівня соціального розвитку країни, державної політики у сфері праці та трудових відносин.

Таблиця 1. Показники розвитку ринку праці України у 2010-2017 рр.

Роки	Економічно активне населення (віком 15-70 років)		у тому числі			
			зайняте населення		безробітне населення (за методологією МОП)	
	в середньому, тис. осіб	у % до населення країни	в середньому, тис. осіб	у% до населення відповідної вікової групи	в середньому, тис. осіб	у % до економічно активного населення відповідної вікової групи
2010	20 894,10	63,6	19 180,20	58,4	1 713,90	8,2
2011	20 893,00	64,2	19 231,10	59,1	1 661,90	8,0
2012	20 851,20	64,5	19 261,40	59,6	1 589,80	7,6
2013	20 824,60	64,9	19 314,20	60,2	1 510,40	7,3
2014	19 920,90	62,4	18 073,30	56,6	1 847,60	9,3
2015	18 097,90	62,4	16 443,20	56,7	1 654,70	9,1
2016	17 955,10	62,2	16 276,90	56,3	1 678,20	9,3
2017	17 854,40	62,0	16 156,40	56,1	1 698,00	9,5

Джерело: (Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy).

Впродовж останніх 7-10 років ринок праці України пройшов складний і неоднозначний шлях свого розвитку (Таблиця 1), що обумовлено загальним економічним спадом, низьким рівнем трудових доходів, політичною нестабільністю, військовим конфліктом, негативною тенденцією чисельності населення України та іншими чинниками.

Так, в Україні системно скорочується як чисельність економічно активного населення, так і чисельність офіційно зайнятого населення; натомість у 2014-2017 рр. зростає чисельність безробітного населення. Серед зареєстрованих безробітних переважно жінки (53,5% усіх безробітних) та міське населення (53,4%).

В цілому на кінець 2017 року в Україні навантаження зареєстрованих безробітних на 10 вільних робочих місць складало 70 осіб (Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy); найбільше вакансій було відкрито у Львівській, Київській та Дніпропетровській областях; найкраща ситуація із працевлаштуванням в Харківській (працевлаштовано 43,1% безробітних); Одеській (41,1%) і Дніпропетровській (35,3%) областях. На ринку праці затребуваними були кваліфіковані робітники, робітники з обслуговування технологічного устаткування та працівники сфери торгівлі і послуг. У 2017 році середній розмір допомоги по безробіттю становив 2044 грн. (приблизно 79 дол. США) (Таблиця 2).

Зазначимо, що значну роль у розвитку ринку праці відіграють демографічні чинники. Так, події, що відбуваються на Сході країни, призвели до демографічних втрат, погіршення психологічного та фізичного стану населення, зруйнували інфраструктуру цілих регіонів, стали передумовою масштабних внутрішніх та зовнішніх міграційних переміщень населення. В умовах активізації процесу вимушеного внутрішнього переміщення, регіональні ринки праці України стикаються з проблемою появи вимушених переселенців, які потребують працевлаштування та соціального захисту.

Іншою соціально вразливою категорією громадян на ринку праці України є молодь, а працевлаштування молоді є національною проблемою в Україні. Більшість випускників закладів освіти не можуть знайти

роботу через відсутність адекватних вакансій, низьку оплату праці, особисті мотиви, неузгодженість вимог до претендентів та невідповідність компетенцій найманих працівників потребам робочих місць.

Таблиця 2. Кількість зареєстрованих безробітних та кількість вакансій в Україні у 2017 році

Місяці	Кількість зареєстрованих безробітних		Середній розмір допомоги за місяць, грн	Кількість вакансій, тис. одиниць	Навантаження зареєстрованих безробітних на 10 вакансій, осіб
	тис. осіб	у % до населення працездатного віку			
Січень	429,0	1,6	2015	47,4	91
Лютий	439,4	1,7	1923	57,42	77
Березень	406,8	1,5	2028	73,5	55
Квітень	374,2	1,4	1904	64,3	58
Травень	352,6	1,3	1966	69,6	51
Червень	330,2	1,3	1921	66,5	50
Липень	319,9	1,2	2040	65,3	49
Серпень	311,9	1,2	2058	77,0	40
Вересень	303,0	1,2	2033	73,4	41
Жовтень	281,9	1,1	2137	73,2	39
Листопад	309,0	1,2	2174	67,7	46
Грудень	354,4	1,4	2331	50,4	70

Джерело: (Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy).

На жаль, більшість закладів освіти на розвивають у студентів умінь, навичок та компетенцій, яких потребує сучасний ринок праці. Як правило, це “soft skills”; “hard skills”; уміння швидко вчитися; комунікаційні навички; “self-management”; “work-life balance”; уміння швидко адаптуватися тощо. Нові в Україні “skills”, вже добре відомі і використовуються провідними світовими системами вищої освіти (Oliievs’ka, 2017, p. 36).

Ці чинники та непродумана соціальна політика обумовили виникнення зовнішньої трудової міграції і зробили Україну однією з найбільших країн-донорів робочої сили в Європі.

А в умовах інтенсифікації співпраці із міжнародними економічними організаціями, надання безвізового режиму для України проблема плинності кадрів ще більш актуалізується та загострюється, оскільки фактично відсутні перешкоди щодо вільного вибору іноземних компаній з метою працевлаштування (Bilyk, 2018, p. 178).

Як наслідок, впродовж 2017 – початку 2018 років трудова міграція характеризувалася наступними тенденціями (*Mihratsiia yak chynnyk...*):

1. Галузями зайнятості українських трудових мігрантів є будівництво, промисловість, ресторанно-готельний бізнес, домашній догляд і сільське господарство, торгівля і транспорт.
2. Вагомим чинником у виборі країни працевлаштування є прогнозований дохід; далі йдуть не менш вагомі чинники: загальні витрати, ризики міграції, попит на ринку праці, рівень витрат на проживання, вартість поїздок між двома країнами.
3. Переважна більшість українських трудових мігрантів мають високий рівень освіти та професійний досвід.
4. Більшість українських довгострокових трудових мігрантів досягли високого рівня врегулювання статусу проживання й працевлаштування за кордоном.
5. Українські домогосподарства із трудовими мігрантами регулярно отримують грошові перекази, які мають, безумовно, істотний позитивний вплив на загальний бюджет домогосподарств. Проте, трудові мігранти віддають явну перевагу неофіційним каналам при відправленні грошових переказів (приблизно 53% загального обсягу).

На наш погляд, пасивна політика української держави на ринку праці обмежується реєстрацією людей, що шукають роботу, виплатою допомоги по безробіттю, а реформи освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення, управління державними фінансами та децентра-

лізації влади не можуть вирішити усі проблеми українського ринку праці через несистемність та непродумане наслідування зарубіжного досвіду. Необхідно врахувати:

- по-перше, пасивне очікування економічного підйому може виправдати себе тільки при високій гнучкості ринку праці та робочої сили в цілому, позитивних економічних перспективах, при яких висока можливість самостійного працевлаштування;
- по-друге, не буває окремо реформи децентралізації, не буває окремо реформи адміністративного устрою або державного управління, реформи освіти чи пенсійного забезпечення; лише системний підхід може забезпечити досягнення як національних (*Pro Stratehiiu staloho rozvytku "Ukraina – 2020"*), так і Глобальних Цілей Сталого Розвитку (*Transforming our world: the 2030...*).

Таким чином, для подолання загроз та подальшого розвитку ринку праці України вкрай необхідними є розробка та впровадження ефективних стратегій як з боку держави, так і з боку місцевих органів влади.

Основні закономірності розвитку ринків праці країн Європейського Союзу

Враховуючи те, що одним із вирішальних факторів розвитку будь-якої економіки є людський капітал, країни Європейського Союзу:

- По-перше, вагому роль приділяють формуванню навиків та компетенцій у сфері освіти. Так, з метою розвитку освіти та професійної підготовки, у цих країнах діють програми, що зобов'язують: 1) вчасно передбачати потреби в уміннях і компетенціях; 2) закріплюють діалог університетів з роботодавцями (Біла книга Європейської комісії 1993 року). Зокрема, програмою Європейського Союзу "Європа 2020" передбачено створення можливостей за рахунок забезпечення високого рівня зайнятості, інвестицій в компетенції, боротьби з бідністю та модернізації ринків праці, систем підготовки кадрів і соціального захисту (*European employment strategy; European Commission*).

- По-друге, розробляють механізми ефективного використання кваліфікованих кадрів на ринку праці. Нині у країнах Європейської Союзу діє низка документів щодо регулювання ринків праці. Зокрема, Угода про Європейський Союз, відповідно до якої єдиний ринок праці ґрунтується на соціальній ринковій економіці, спрямованій на досягнення повної зайнятості та соціального прогресу. Відповідно до Європейської стратегії зайнятості (*European employment strategy*, 1997) держави взяли на себе зобов'язання щодо встановлення низки спільних цілей та завдань для впровадження політики зайнятості та створення нових робочих місць. Цими та іншими документами визначено ключові принципи розвитку ринків праці (стимулювання попиту на робочу силу; підвищення пропозиції робочої сили, навчоч та кваліфікаційного рівня; поліпшення функціонування ринків праці; зниження бідності та поліпшення рівних можливостей (*European employment strategy*).
- По-третє, здійснили реформи адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування, в рамках яких передали місцевим органам влади низку повноважень та ресурсів для забезпечення ефективного сталого розвитку.

Проте, спільні принципи соціальної політики, ринків праці та соціального діалогу відповідно до Європейської соціальної моделі, не означають, що країни Європейського Союзу втратили самостійність в питаннях відтворення людського капіталу; у них і надалі є багато повноважень у соціальній сфері. Досліджуючи тенденції розвитку цих країн, аналітики та науковці вважають, що “Європейська соціальна модель являє собою сукупність 28 соціальних моделей” (*Pravyla rynku pratsi...*), а “спрямованість та мотиви процесів децентралізації у різних країнах є різними; а з метою подолання макроекономічних дисбалансів часто використовуються процеси рецентралізації” (Storonyanska & Benovska, 2017, p. 76).

Нині актуальними проблемами європейського та національних ринків праці є старіння населення, дисбаланс попиту та пропозиції

робочої сили, невідповідність між реальними потребами ринку праці та ринком освітніх послуг (*Skills supply and demand in Europe...*) і відповідно до прогнозів, така ситуація збережеться до 2020 року.

Незважаючи на певні розбіжності, європейський ринок праці в цілому, та національні ринки праці більшості країн Європейського Союзу є розвиненими, ліберальними, соціально орієнтованими та гнучкими. При цьому, найбільш наближеним до українських реалій є досвід Польщі.

Реформи, ініційовані польським урядом у 90-х роках, у тому числі реформа децентралізації, дозволили трансформувати Польщу і стати інтегрованою частиною Європейського Союзу (*Decentralizatsiia vlyady*). Основними здобутками децентралізації влади у Польщі, які позитивно вплинули на ринок праці є:

1. Польські гміни отримали не лише право здійснювати управління та розпорядження своїми власними ресурсами, але й додаткові повноваження і більшу відповідальність (у тому числі, щодо розвитку ринку праці та децентралізації освіти); постійною практикою є фінансова підтримка одного воєводства іншим та співпраця з міжнародними фондами.
2. Найважливішою сферою діяльності польського самоврядування є освіта та професійна підготовка відповідно до потреб ринку праці. В результаті децентралізації, відбувалися такі зміни у сфері польської освіти як оновлення матеріального стану шкіл зусиллями територіального самоврядування; забезпечення стабільності фінансування освіти; запровадження громадами гімназійної реформи тощо.
3. На ринку праці цінними є такі риси як стійкість до стресів та ризиків, лідерство, емоційний баланс, креативність, гнучкість, наполегливість (Drozdowski, 2016, pp. 89-92).

Сьогодні польська економіка є однією з найбільш динамічних в Європі завдяки проведеним реформам і, частково, завдяки трудовим мігрантам з України.

Стратегії розвитку ринку праці України в контексті децентралізації влади

В умовах глобалізації досягнення цілей сталого розвитку стримується обмеженим та слабким централізованим менеджментом. Зміщення акцентів в теоріях розвитку і стратегіях економічного зростання у напрямі базових людських потреб, цілей, орієнтованих на добробут, що базуються на справедливості, а також розвитку на основі участі органів місцевого самоврядування, бізнесу та громадськості, призвело до підвищення попиту на децентралізацію влади.

Безсумнівно, що такі процеси впливають і на ринок праці, за допомогою якого “такий цінний національний ресурс як людський капітал розподіляється за регіонами країни, галузями й видами виробництва, професіями та підприємствами” (Hrishnova, 2017, p. 14).

Незважаючи на те, що державна влада є критично важливим публічним інститутом, світова практика доводить очевидність впливу на життєдіяльність соціуму дій або бездіяльності і інших інститутів таких як приватні компанії, мультинаціональні корпорації, міжнародні фінансові інституції, місцеві органи влади, органи місцевого самоврядування, організації громадянського суспільства, котрі здійснюють діяльність як всередині, так і за межами національних територій (Romaniuk, 2018, p. 20).

Глобалізація у сфері трудових відносин посилює процеси взаємозалежності, взаємозв'язку та взаємопроникнення ринків робочої сили різних країн, які відбуваються на основі переміщення людських ресурсів з урахуванням інтересів окремих країн, що, як наслідок, веде до формування глобального (міжнародного) ринку праці (Терно, 2018, p. 133).

На наш погляд, саме зовнішні глобалізаційні та внутрішні децентралізаційні процеси визначають напрями розвитку ринку праці України.

Передумовами розвитку українського ринку праці в умовах глобалізації є: модернізація та реструктуризація національного виробництва, що приведе до оптимізації структури зайнятості; розширення експортного потенціалу, що забезпечуватиме створення нових робочих місць;

посилення мобільності робочої сили в межах країни; підвищення стандартів з оплати праці; посилення конкурентоспроможності освітніх послуг, що забезпечуватиме підвищення освітнього рівня національного працівника; формування ринкової моделі поведінки працівника (Kolot, 2010, p. 53; Hnatenko & Rubezhans'ka, 2016, pp. 109–112).

Подальший та більш ефективний розвиток ринку праці України залежить від впровадження продуманих та системних змін, основними з яких є:

1. Забезпечення рівних можливостей та підтримка тих, хто шукає роботу за рахунок активних (навчання, здобуття нових компетенцій), а не пасивних (страхові виплати) методів впливу; подолання перешкод у працевлаштуванні уразливих груп населення (жінок, людей з обмеженими можливостями, молоді).
2. Сприяння розвитку та оновлення освітньої інфраструктури, у тому числі шляхом надання державної фінансової підтримки закладам освіти усіх форм власності (*Prohrama diial'nosti Kabinetu ministriv Ukrainy*, 2018, p. 12).
3. Розробка та впровадження ефективних програм професійної орієнтації; стимулювання молоді до здобуття професій і спеціальностей відповідно до потреб бізнесу.
4. Розвиток взаємодії між соціальними партнерами з урахуванням відмінностей між економічними показниками різних регіонів, видів економічної діяльності та бізнесу; підвищення ефективності соціального діалогу на національному, регіональному та індивідуальному рівнях (Oliievs'ka, 2017, p. 150).
5. Впровадження ефективної молодіжної політики в умовах децентралізації шляхом об'єднання зусиль і координації діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та молодіжного представництва.
6. Встановлення гарантованої заробітної плати, розмір якої залежить від навичок та компетенцій працівників, що дозволить відновити функції заробітної плати та запобігти трудовій міграції (Oliievs'ka, 2017, p. 70).

7. Запровадження накопичувального рівня пенсійної системи та популяризація недержавного пенсійного забезпечення з метою підвищення соціальних гарантій офіційно працевлаштованих найманих працівників.

Очікуваними наслідками вищезазначених змін є зростання трудової активності; скорочення витрат на виплату допомоги безробітнім; збільшення податкових надходжень; зростання ВВП; підвищення життєвого рівня населення; покращення іміджу України та досягнення високих позицій у світових рейтингах.

Висновки

У конкурентній економіці ринок праці виступає одним із головних узагальнюючих показників успішності державної соціально-економічної політики; цей ринок функціонує на основі загальних принципів, що властиві ринковій економіці, і, водночас, має певну специфіку, яка відрізняє його від інших ресурсних ринків. Відповідно, у статті проаналізовано досвід регулювання європейського ринку праці та національних ринків праці; при цьому особливу увагу зосереджено на чинниках розвитку ринку праці Польщі, таких як децентралізація влади, забезпечення повної зайнятості та соціального прогресу, розвиток нових навиків та компетенцій. Досвід децентралізації влади у Польщі варто використати для розробки і впровадження стратегій розвитку ринку праці України в наступних аспектах: оптимізація фінансування програм професійного навчання за рахунок надання місцевим органам влади повноважень та ресурсів; набуття нових компетенцій, відповідно до потреб ринку праці; посилення вплив соціального діалогу за рахунок удосконалення роботи профспілок та залучення громадськості; запровадження додаткових гарантій для найманих працівників, у тому числі за рахунок встановлення гарантованої заробітної плати; стимулювання розвитку малого та середнього бізнесу; стимулювання суб'єктів господарювання та домогосподарства фінансувати відтворення людського капіталу (навчання, підвищення кваліфікації, перекваліфікація, охорона здоров'я); проведення пенсійної та медичної реформ тощо.

Бібліографія

- Barbachowska B., Dziurzyński K., Such-Pyrgiel M., Szejniuk A. (2014). Bezrobocie a bezpieczeństwo społeczne. Analiza zjawiska na przykładzie powiatu podwarszawskiego. *Journal of Modern Science*, 21(2), pp. 179–209.
- Drozdowski G. (2016). Empiryczny wymiar emocjonalnych składników kompetencji kadry kierowniczej. *Economic Annals-XXI*, ISSN 1728-6220, ISSN 1728-6239, 162(11–12), pp. 89–92.
- Dymek Maciejewska M. (2018). Idealny pracownik? Kompetencje pozaformalne – oczekiwania i rzeczywistość. *Journal of Modern Science*, 37(2), pp. 11–21. DOI: <https://doi.org/10.13166/jms/89884>.
- European Commission*, available at: <http://ec.europa.eu>
- European employment strategy*, available at: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=101&langId=en>
- Gotówko J. (2018). Społeczna odpowiedzialność biznesu w kontekście zatrudniania osób niepełnosprawnych. *Journal of Modern Science*, 36(1), pp. 253–274. DOI: <https://doi.org/10.13166/jms/90173>.
- Gross-Gołacka E. (2018). Przesłanki do wprowadzania koncepcji zarządzanie różnorodnością w polskich organizacjach. *Journal of Modern Science*, 36(1), pp. 293–317. DOI: <https://doi.org/10.13166/jms/85432>.
- Jusko P. (2015). Increasing of employment of long-term unemployed in material distress in the context of EUROPE 2020 Strategy. *Journal of Modern Science*, 26(3), pp. 397–410.
- Skills supply and demand in Europe: Medium-term forecast up to 2020*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2014.
- Storonyanska I., Benovska L. (2017) Risks of administrative and financial decentralisation: theoretical hypotheses and empirical assessment. *Economic Annals-XXI*, ISSN 1728-6220, ISSN 1728-6239, 166(7–8), pp. 76–79.
- Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. – http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/70/L.1&Lang=E
- Білик М., Бала Р., Тарнавський М., Бала О. (2018). Фактори плинності кадрів на підприємствах в умовах розвитку міжнародних економічних зв'язків. *Бізнес Інформ*, ISSN 2222-4459, ISSN 2311-116X. (1), с. 177–181.
- Гнатенко І.А., Рубежанська В.О. (2016). Вплив глобалізації на національний та регіональні ринки праці в Україні. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова*, ISSN 2304-0920, (3), с. 109–112.

- Грیشнова О., Ганнич Є. (2017). Порівняльна оцінка факторів розвитку ринку праці України в контексті стратегії “Європа 2020”. *Ринок праці та зайнятість населення*. (3), с. 13–21.
- Державна служба статистики України*. Отримано (25.06.2018) з <http://www.ukrstat.gov.ua/>
- Децентралізація влади*. Отримано (25.06.2018) з: <https://decentralization.gov.ua/>
- Колот А.М. (2010). *Соціально-трудова сфера: стан відносин, нові виклики, тенденції розвитку*: монографія. Київ: КНЕУ, ISBN 978-966-483-342-1, 256 с.
- Міграція як чинник розвитку в Україні*. Отримано (25.06.2018) з http://www.iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf
- Олієвська М. (2017). *Фінансування людського капіталу в регіонах України*: монографія. Рівне: НУВГП, ISSN 978-966-327-368-6, 286 с.
- Правила ринку праці в Європейському Союзі й Україні. Загальні риси та відмінності. Приведення трудового законодавства у відповідність до законодавства ЄС*. Отримано (25.06.2018) з: http://eu-ua-csp.org.ua/media/uploads/3d_CSP_EESC_Labour_report_ukr.PDF
- Про Стратегію сталого розвитку “Україна – 2020”*, отримано (25.06.2018) з: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
- Програма діяльності Кабінету міністрів України. (2018). *Економіст*. (1), pp. 8–12.
- Романюк С. (2018). *Децентралізація: теорія та практика застосування*: Монографія. Київ, ISBN 978-617-7595-22-8, 216 с.
- Терно А. (2017). Ринок праці України в умовах глобалізації економіки. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди “Економіка”*, ISSN: 2312-2404, (17), с. 130–138.

References

- Barbachowska B., Dziurzyński K., Such-Pyrgiel M., Szejniuk A. (2014). Bezrobocie a bezpieczeństwo społeczne. Analiza zjawiska na przykładzie powiatu podwarszawskiego. *Journal of Modern Science*, 21(2), pp. 179–209.
- Bilyk M., Bala R., Tarnavs'kyj M., Bala O. (2018) Faktory plynnosti kadriv na pidpryemstvakh v umovakh rozvytku mizhnarodnykh ekonomichnykh zv'iazkiv [Factors

- of turnover of personnel at enterprises in the conditions of development of international economic relations], *Biznes Inform*, ISSN 2222-4459, ISSN 2311-116X, vol. 1, pp. 177–181. (in Ukrainian).
- Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*. Retrieved (25.06.2018) from: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. (in Ukrainian).
- Detsentralizatsiia vlady*. Retrieved (25.06.2018) from: <https://decentralization.gov.ua/>. (in Ukrainian).
- Drozdowski G. (2016). Emotional components of competence among executives: an empirical study. *Economic Annals-XXI*, ISSN 1728-6220, ISSN 1728-6239, vol. 162(11–12), pp. 89–92.
- Dymek-Maciejewska M. (2018). Idealny pracownik? Kompetencje pozaformalne-oczekiwania i rzeczywistość. *Journal of Modern Science*, 37(2), pp. 11–21. DOI: <https://doi.org/10.13166/jms/89884>.
- European Commission*. Retrieved (25.06.2018) from: <http://ec.europa.eu>
- European employment strategy*. Retrieved (25.06.2018) from: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=101&langId=en>
- Gotówko J. (2018). Społeczna odpowiedzialność biznesu w kontekście zatrudniania osób niepełnosprawnych. *Journal of Modern Science*, 36(1), pp. 253–274. DOI: <https://doi.org/10.13166/jms/90173>.
- Gross-Gołacka E. (2018). Przesłanki do wprowadzania koncepcji zarządzanie różnorodnością w polskich organizacjach. *Journal of Modern Science*, 36(1), pp. 293–317. DOI: <https://doi.org/10.13166/jms/85432>.
- Hnatenko I., Rubezhans'ka V. (2016). Vplyv hlobalizatsii na natsional'nyj ta rehional'ni rynky pratsi v Ukraini [Impact of globalization on national and regional labor markets in Ukraine]. *Visnyk ONU imeni I.I. Mechnykova*, ISSN 2304-0920, vol. 3, pp. 109–112. (in Ukrainian).
- Hrishnova O., Hannych Ye. (2017). Porivnial'na otsinka faktoriv rozvytku rynku pratsi Ukrainy v konteksti stratehii “Yevropa 2020” [Comparative assessment of the factors of labor market development in Ukraine in the context of the Europe 2020 strategy]. *Rynek pratsi ta zajniatist' naseleattia*, vol. 3, pp. 13–21. (in Ukrainian).
- Jusko P. (2015). Increasing of employment of long-term unemployed in material distress in the context of EUROPE 2020 Strategy. *Journal of Modern Science*, 26(3), pp. 397–410.

- Kolot A.M. (2010). *Sotsial'no-trudova sfera: stan vidnosyn, novi vyklyky, tendentsii rozvytku*. [Socio-labor sphere: the state of relations, new challenges, development trends]. Kyiv: KNEU, ISBN 978-966-483-342-1, 256 p. (in Ukrainian).
- Mihratsiia iak chynnyk rozvytku v Ukraini. Retrieved (25.06.2018) from: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf. (in Ukrainian).
- Oliievs'ka M. (2017). *Finansuvannia liuds'koho kapita.lu v rehionakh Ukrainy: monohrafiia*. [Financing of human capital in the regions of Ukraine]. Rivne, NUVHP, ISSN 978-966-327-368-6, 286 p. (in Ukrainian).
- Pravyła rynku pratsi v Yevropejs'komu Soiuzi j Ukraini. Zahal'ni rysy ta vidminnosti. Pryvedennia trudovoho zakonodavstva u vidpovidnist' do zakonodavstva EU. Retrieved (25.06.2018) from: http://eu-ua-csp.org.ua/media/uploads/3d_CSP_EESC_Labour_report_ukr.PDF. (in Ukrainian).
- Pro Stratehiiu staloho rozvytku "Ukraina – 2020". Retrieved (25.06.2018) from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>. (in Ukrainian).
- Prohrama diial'nosti Kabinetu ministriv Ukrainy. (2018). *Ekonomist*. No. 1, pp. 8–12. (in Ukrainian).
- Romaniuk S. (2018). *Detsentralizatsiia: teoriia ta praktyka zastosuvannia*. [Decentralization: the theory and practice of application]. Kyiv. ISBN 978-617-7595-22-8, 216 p. (in Ukrainian).
- Skills supply and demand in Europe: Medium-term forecast up to 2020*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2014.
- Storonyanska I., Benovska L. (2017) Risks of administrative and financial decentralisation: theoretical hypotheses and empirical assessment. *Economic Annals-XXI*, ISSN 1728-6220, ISSN 1728-6239, vol. 166(7-8), pp. 76–79.
- Terno A. (2017). Rynok pratsi Ukrainy v umovakh hlobalizatsii ekonomiky [Labor market of Ukraine in the conditions of globalization of the economy]. *Zbirnyk naukovykh prats' Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody "Ekonomika"*, ISSN 2312-2404, vol. 17, pp. 130–138. (in Ukrainian).
- Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*, available at: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/70/L.1&Lang=E
- Received: 22.05.2018
Accepted: 17.08.2018

MYROSLAVA OLIIEVSKA
Alcide De Gasperi University
of Euroregional Economy
Poland, Józefów
3mad@ukr.net

Oliievska, M. (2018). Porivnyannya tradytsiy ta system finansuvannya pidhotovky zdobuvachiv osvity v Ukrayini ta v inshykh derzhavakh. [The Comparative Analysis of Traditions and Systems of Students' Education Financing in Ukraine and Other Countries]. *Intercultural Communication*, ISSN 2451-0998, vol. 2(5)2018, pp. 229 – 248. (in Ukrainian). DOI: 10.13166/inco/94710

The Comparative Analysis of Traditions and Systems of Students' Education Financing in Ukraine and Other Countries

---

ABSTRACT

The traditions and systems of students' education financing and in Ukraine and other countries have been discussed. This issue is currently of great interest because education and vocational training play a very crucial role in securing economic and social progress and improving income distribution. No country can achieve sustainable economic development without substantial investment in human capital and in education of students.

Purpose. The purpose of the article is to study the traditions and systems of students' education financing in Ukraine and other countries.

Methods. For achieving the purpose, the following methods have been used. Methods of structural and logical analysis have been applied to implement theoretical generalizations and formulation of directions for increasing efficiency of education financing in Ukraine. Methods of detailing and synthesis have been used to study financing of vocational training. The statistical methods have been used to study the trends of education financing in the world economy under the conditions of international communication. Grouping methods have been used to determine traditions and systems of education financing.

Results: Studying the traditions and systems of students' education financing in Ukraine and other countries has given possibility of introducing new directions of education financing in Ukraine. Proposals for assessing the effectiveness of financ-

ing on the basis of financial and non-financial indicators have been formulated. The author concludes that a new model of students' education financing in Ukraine includes such components as transformation of the system of state financing of education; activation of public-private partnership; development of private investment and others.

Keywords: education; vocational training; decentralization of education; financing of education; financial indicators; non-financial indicators.

Порівняння традицій та систем фінансування підготовки здобувачів освіти в Україні та в інших державах

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються традиції та системи фінансування підготовки здобувачів освіти в Україні та в інших державах, тому що освіта та професійне навчання відіграють дуже важливу роль у забезпеченні економічного та соціального прогресу та покращенні розподілу доходів. Жодна країна не може досягти сталого економічного розвитку без значних інвестицій в людський капітал та в підготовку здобувачів освіти.

Метою статті є дослідження традицій та систем фінансування підготовки здобувачів освіти в Україні та в інших державах, а також розробка пропозицій щодо підвищення ефективності фінансування підготовки здобувачів освіти в Україні на основі запозичення досвіду інших держав.

Для досягнення мети використовувались наступні методи: методи структурно-логічного аналізу (для здійснення теоретичних узагальнень і формулювання пропозицій щодо фінансування підготовки здобувачів освіти); методи деталізації та синтезу (для вивчення фінансування підготовки здобувачів освіти в цілому); методи кількісного та якісного порівняння, аналогій та статистичний методи (при розгляді стану та перспектив фінансування підготовки здобувачів освіти в умовах глобалізації та міжнародного обміну досвідом); методи групування (для порівняння традицій та систем фінансування підготовки здобувачів освіти в Україні та в інших державах).

Результати дослідження. Освіта є одним із найбільших секторів публічних послуг та фактором розвитку людського капіталу, тому що розглядається як передача цінностей та накопичених знань про суспільство між різними державами та соціальними групами.

Вивчення традицій та систем фінансування підготовки здобувачів освіти в Україні та в інших державах дало можливість запропонувати нові напрями фінансування підготовки здобувачів освіти в Україні.

Ключові слова: *освіта, професійне навчання, децентралізація освіти, фінансування освіти, фінансові показники, не фінансові показники.*

Вступ

Вагоме значення людського капіталу для розвитку інноваційної економіки обумовлює розвиток освіти та професійної підготовки, вдосконалення управління державними фінансами, а також актуалізує питання фінансування підготовки здобувачів освіти у країнах з різним рівнем економічного та соціального розвитку.

В Україні основними орієнтирами освіти є забезпечення держави, регіонів та суб'єктів господарювання якісними людськими ресурсами; досягнення професійної самореалізації населення; задоволення потреб носіїв людського капіталу; надання якісних освітніх послуг; розвиток освіти впродовж життя з урахуванням потреб роботодавців та вимог ринків праці, що неможливо досягти як ефективної комунікації між основними економічними суб'єктами, так і без належного фінансування. При цьому необхідно врахувати традиції та особливості фінансування освіти в інших державах.

Фінансові аспекти підготовки здобувачів освіти та можливості використання досвіду інших держав, які досягли значних успіхів у процесі реформування освіти досліджують Васильєва Т., Домбровська С., Єфименко Т., Леонов С., Лондар С., Михайличенко М., Новікова І., Олієвська М., Осецький В., Петрук Т., Петрушенко Ю., Ромін А., Стадний Є., Хмиров І., Шведун В. та інші.

Незважаючи на ґрунтовні дослідження та вже проведені реформи у сфері освіти, в Україні є необхідність подальшого реформування

та модернізації освіти з метою запровадження нової моделі фінансування; приведення системи освіти у відповідність до потреб як національного, так і регіональних ринків праці шляхом популяризації публічно-приватного партнерства, оновлення навчальних програм, осучаснення матеріально-технічної бази закладів освіти тощо.

Відповідно, **метою статті** є дослідження традицій та систем фінансування підготовки здобувачів освіти в Україні та в інших державах, а також розробка пропозицій щодо підвищення ефективності фінансування підготовки здобувачів освіти в Україні на основі запозичення досвіду інших держав.

Для досягнення мети були використані методи структурно-логічного аналізу; методи деталізації та синтезу; методи кількісного та якісного порівняння, аналогій та статистичний методи; методи групування.

Тенденції фінансування підготовки здобувачів освіти в Україні

Розвиток освіти і науки є одним із стратегічних завдань кожної держави, а також “є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства” (*Pro osvitu*).

Зазначимо, що освіта та професійна підготовка впливають на місце держав світу у таких глобальних рейтингах як Індекс глобальної конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index) – 81-е місце серед 137 країн світу у 2017-2018 рр., Індекс процвітання (The Legatum Prosperity Index) – 112 серед 148 країн у 2017 році, Індекс Соціального розвитку (The Social Progress Index), Глобальний інноваційний індекс (The Global Innovation Index), Індекс людського розвитку (Human Development Index), Індекс людського капіталу (Human Capital Index).

Значення та роль освіти визначає завдання і функції України щодо:

- 1) забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж життя для всіх (*Transforming our world...*);

- 2) розвитку освіти, що відповідає потребам економіки та ринку праці (The Human Capital Report 2017);
- 3) доступу до високоякісної освіти (*Pro Stratehiiu staloho rozvytku...*);
- 4) всебічного розвитку людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і, необхідних для успішної самореалізації, компетентностей, виховання відповідальних громадян, а також підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору (*Pro osvitu*).

Можливості та загрози досягнення цих та інших завдань тісно пов'язані з фінансуванням освіти та професійної підготовки, джерела якого є ресурси всіх економічних суб'єктів – центральних та місцевих органів влади, суб'єктів господарювання, домогосподарств, іноземних держав, міжнародних організацій тощо. Залежно від територіального походження, джерела поділяються на внутрішні (власні та залучені) та зовнішні (позичені та централізовані); залежно від регулярності використання необхідно розрізняти регулярні (податки та збори), нерегулярні (інвестиції, міжнародна технічна допомога) та разові (продаж/приватизація комунального майна) (Oliievs'ka, 2017, с. 40–41).

В Україні з усіх доступних джерел фінансування, переважають бюджетні кошти та кошти домогосподарств (Таблиця 1).

З таблиці 1 видно, що чисельність здобувачів освіти в Україні має негативну динаміку і з 2010 року цей показник скоротився на 36,37%. Приблизно 45% студентів навчаються за рахунок коштів державного бюджету і біля 50% – за рахунок фінансових ресурсів домогосподарств (фінансова поведінка яких не завжди є раціональною, що негативно впливає на розподіл ресурсів як за напрямками навчання, так і між закладами освіти).

Натомість, суб'єкти господарювання не беруть активної участі як у фінансуванні освіти та професійної підготовки, так і у розробці навчальних програм. Лише окремі компанії постійно оптимізують свої витрати на людські ресурси шляхом підвищення компетентності та

Таблиця 1. Розподіл студентів за джерелами фінансування в Україні у 2010–2018 рр.

Джерела фінансування	2010/11 н.р.		2014/15 н.р.		2015/16 н.р.		2016/17 н.р.		2017/18 н.р.	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	Осіб	%	осіб	%
За рахунок державного бюджету	926396	38,3	751123	44,5	732018	45,6	732949	46,2	684685	44,5
За рахунок місцевих бюджетів	91006	3,8	82118	4,9	79446	4,9	73610	4,6	73083	4,8
За рахунок суб'єктів господарювання	8624	0,4	10370	0,6	10236	0,6	9624	0,6	7057	0,5
За рахунок домогосподарств	1392085	57,6	845615	50,1	783570	48,8	770571	48,6	773740	50,3
Кількість студентів – усного, осіб	2418111	100,0	1689226	100,0	1605270	100,0	1586754	100,0	1538565	100,0

Джерело: складено автором на підставі даних *Усього освіти в Україні у 2017 році*.

професіоналізму працівників; і, найчастіше, використовують внутрішнє навчання або навчання за межами компанії. Відсутність комунікаційних зв'язків між ринком праці, роботодавцями, домогосподарствами та органами влади призвело до того, що якість підготовленості робочої сили у більшості випадків не відповідає сучасним вимогам щодо її професійно-освітнього рівня, мобільності та економічної активності в цілому; в Україні немає балансу між попитом і пропозицією на кваліфіковані робітничі кадри на ринку праці, натомість має місце дефіцит робітничих кадрів за низкою професій та їх перенасичення за іншими професіями.

Щодо бюджетних видатків на освіту, то у 2015–2017 рр. їх питома вага становила 14–15% усіх видатків зведеного бюджету України і була на рівні 4,95–5,85% ВВП (Таблиця 2).

За рахунок державних видатків на освіту фінансувалася дошкільна (приблизно 18% видатків державного та місцевих бюджетів), загальна середня (53% відповідно), професійно-технічна (5%) та вища (24%) освіти.

Зауважимо, що в рамках фіскальної децентралізації у 2015 році місцеві органи влади отримали нові повноваження у сфері освіти та було запроваджено нові міжбюджетні трансферти. Зокрема, місцеві бюджети, які мають прямі взаємовідносини з державним бюджетом, почали отримувати освітню субвенцію; обсяг такої субвенції у 2018 році становить 61,71 млрд. грн., що на 17,34% більше у порівнянні з 2017 роком. Освітня субвенція як складова існуючої моделі фінансування і міжбюджетних відносин використовується на поточні видатки (оплата праці, харчування, фінансування комунальних послуг та оперативне управління тощо) і не може бути використана на закупівлю товарів, робіт і послуг, які безпосередньо не пов'язані з оплатою поточних видатків та заходів; здійснення заходів, видатки на які передбачені за іншими бюджетними програмами; здійснення заходів, метою яких є отримання прибутку; оплату посередницьких послуг (*Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy*).

До здобутків децентралізації освіти варто віднести наступні: 1) кардинальна зміна джерел фінансування загальноосвітніх навчальних закладів цілком відповідає прогресивному досвіду інших

Таблиця 2. Розподіл витратків зведеного бюджету України між рівнями освіти у 2015–2017 рр.

Статті витратків	2015 рік	2016 рік	2017 рік	Темпи приросту, %		
				2016/2015	2017/2016	2017/2015
Витатки на дошкільну освіту	18,14	20,12	28,21	10,9	40,2	55,5
Витатки на загальну середню освіту	49,67	56,53	84,35	13,8	49,2	69,8
Витатки на професійно-технічну освіту	6,17	6,18	8,28	0,2	33,9	34,2
Витатки на вищу освіту	30,98	35,23	38,68	13,7	9,8	24,9
Витатки зведеного бюджету на освіту, млрд. грн.	104,96	118,06	159,51	12,5	35,1	52,0
Загальні витатки зведеного бюджету, млрд. грн.	679,87	835,83	1056,76	22,9	26,4	55,4
Витатки на освіту у загальних витатках, %	15,44	14,13	15,09	-8,5	6,9	-2,2
Витатки на освіту у % до ВВП	5,28	4,95	5,85	-6,2	8,0	10,8

Джерело: складено автором на підставі даних Ізвєща osvita v Ukraїni u 2017 roisi.

країн (наприклад, досвід Польщі); 2) кошти зосереджуються на рівні профільного Міністерства і це підвищує оперативність, гнучкість та ефективність їх використання; проте, децентралізована система з посиленою автономією навчальних закладів (Нідерланди, Фінляндія, Данія) не звільняє центральні органи та органи місцевого самоврядування від відповідальності за реалізацію освітньої політики; 3) в Україні спостерігається збільшення частки цільових трансфертів у загальній структурі міжбюджетних трансфертів; 4) в рамках децентралізації автономні (проте, часто інституційно “слабкі”) органи місцевого самоврядування отримали бюджетні преференції, управлінські повноваження, завдання та відповідальність за створення ефективного управління системою освіти на місцевому рівні. Явними недоліками фінансування освіти сьогодні в Україні є те, що значна частина бюджетних коштів використовується не на підвищення якості освітніх послуг, а на фінансування поточних потреб (оплата праці, соціальне забезпечення, оплата енергоносіїв), що значно впливає на ефективність такого фінансування.

Незважаючи на проведені реформи, в Україні і досі рівень децентралізованості влади та державних фінансів характеризується високим ступенем централізації державних фінансів, безсистемністю імплементації реформ децентралізації, високим ризиком поглиблення територіальної соціально-економічної диференціації, і свідчить, що в державі немає “чіткої моделі перерозподілу ресурсів, зон відповідальності та контролю між національним, регіональним та місцевим рівнями управління” (Storonyanska & Benovska, 2017, p. 76).

Про здобутки реформування освіти свідчать такі нефінансові показники як кількість студентів з інших країн, що навчаються у її закладах освіти. Так, на початок 2017/18 н.р. у коледжах, технікумах, училищах навчалось 155 іноземних студентів (у Львівській, Харківській областях та м. Києві), в університетах, академіях, інститутах – 48836 осіб; домінують іноземці, що навчаються на різних лікарських спеціальностях (*Vyscha osvita v Ukraini u 2017 rotsi*), що є доволі високим показником, навіть порівняно з найбільш розвинутими

країнами світу; за кількістю іноземних студентів Україна входить у першу десятку країн світу (Londar, 2017).

Разом з тим, число українських студентів, котрі навчалися в університетах інших держав станом на 2015/2016 н.р. становило 66 668 осіб, а серед найбільш бажаних для навчання країн є Польща, Німеччина, Росія, Канада, Італія, Чехія, США, Іспанія, Австрія, Франція та Угорщина. Динаміка зростання впродовж 2009–2016 рр. склала 176% і лише за останні два роки – майже 20% (10934 осіб); 2/3 цього приросту склали українці, які навчаються в польських університетах (Stadnyj, 2017).

Зауважимо, що Gross Enrolment Ratio (тобто питома вага осіб, що здобувають вищу освіту, незалежно від їхнього віку, у загальній кількості осіб, які мають типовий для одержання вищої освіти вік) в Україні становить 73%; більш високі показники рівня залученості до вищої освіти мають лише такі країни як: Фінляндія (93%), США (82%), Швеція (79%), Норвегія (78%) (*Eurostat*); як правило, ці країни, займають високі позиції в рейтингах, що характеризують їх соціально-економічний розвиток.

Незважаючи на певні здобутки фінансування підготовки здобувачів освіти в Україні, діюча модель фінансування освіти не відповідає засадам сучасної ринкової економіки і є потреба у розробці та впровадженні нової моделі економічної діяльності у сфері освіти України (*Pro vnesennia zmin...*) з урахуванням досвіду інших держав.

Традиції фінансування освіти та професійного навчання в інших державах

Освіта є провідним чинником формування та розвитку людського капіталу, а витрати на освіту є високорентабельними інвестиціями. Сьогодні держави-члени Європейського Союзу не заощаджують і щорічно збільшують витрати на освіту (рис. 1), фінансуючи свій майбутній розвиток. І навпаки, політика скорочення витрат на освіту завдає величезної довгострокової шкоди для добробуту громадян, і ставить під сумнів економічне зростання та сталий розвиток.

ним доходом (виділення урядом навчальним закладам фіксованого проценту від національного доходу). У цій моделі рівень виділених коштів не пов'язаний з видами діяльності навчального закладу, а збільшення контингенту студентів, не призводить до збільшення фінансування.

3. Фінансування “за результатами” (Данія, Фінляндія) передбачає врахування ефективності підготовки випускників шляхом контролю якості послуг, наданих закладами освіти, і стимулює останніх постійно підвищувати якість підготовки здобувачів освіти.

На наш погляд, найбільш прийнятною для України є модель фінансування “за результатами”, оскільки кошти виділяються з урахуванням рівня підготовки фахівців; на підставі контролю якості надання освітніх послуг.

Зауважимо, що фінансування за результатами діяльності (performance-based funding, PBF) здійснюється відповідно до принципу: інституція отримує державні кошти за досягнення певних фінансових та не фінансових показників. Зокрема, у 21 країні ЄС та в кількох окремих адміністративних територіях Німеччини, Іспанії та Великої Британії, формула містить дві основні групи показників:

- 1) індикатори витратності (input) – кількість студентів різних рівнів та програм; кількість викладачів;
- 2) індикатори результату (output) – кількість випускників, обсяг позабюджетних надходжень, кількість дослідницьких контрактів, показники цитувань, патентів, працевлаштування випускників, досягнення стратегічних цілей (European Commission).

В контексті досягнення мети цього дослідження, запозичення досвіду інших держав та імплементація вимог міжнародного законодавства є доцільними для вдосконалення фінансування підготовки здобувачів освіти в Україні в частині використання фінансових та не фінансових показників оцінювання ефективності фінансування освітніх послуг.

Фінансові та не фінансові показники ефективності фінансування підготовки здобувачів освіти в Україні

Підвищення якості освітніх послуг в Україні є квінтесенцією розвитку економіки, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції, збільшення експорту, тому що потреби економіки постійно змінюються і сучасний ринок праці потребує таких навиків і компетенцій як вміння швидко вчитися, а не накопичувати знання; вміння співпрацювати в команді; вміння вирішувати проблеми, а не чекати готових інструкцій; вміння застосовувати знання на практиці. Відтак, в Україні необхідно створити привабливу та конкурентоспроможну національну систему освіти, котра забезпечить: по-перше, інтеграцію країни у Європейський простір вищої освіти та Європейський дослідницький простір (проект); по-друге, дотримання прав громадян на безоплатну вищу освіту на конкурсній основі та рівного доступу до якісної вищої освіти. Досягнення таких цілей передбачає виконання певних завдань (Таблиця 3).

Індикаторами ефективності реформування освіти є: реорганізація системи управління освітою в контексті децентралізації влади; автономія закладів освіти; залучення громадських та професійних об'єднань до прийняття рішень; забезпечення справедливої конкуренції між закладами освіти; створення взаємозв'язку між системою освіти та ринком праці; інтеграція освіти України у світовий і європейський освітньо-науковий простір.

Висновки

Загальний рівень освіти в Україні є достатнім, проте, відсутність комунікаційних зв'язків між основними економічними суб'єктами (державою, регіонами, суб'єктами господарювання та домогосподарствами) та фінансування підготовки здобувачів освіти на засадах "утримання" закладів освіти, призвело до: розриву між якістю освітніх послуг та потребами ринку праці; випускникам бракує практичних знань, навичок та компетенцій, їхня освіта занадто теоретична;

Таблиця 3. Напрями вдосконалення та показники ефективності фінансування підготовки здобувачів освіти

	Напрями вдосконалення управління та фінансування	Очікувані результати	Показники ефективності фінансування	
			Фінансові показники	Не фінансові показники
1	2	3	4	5
1	Зaproвадження моніторингу ринку освітніх послуг та ринку праці	Рациональний розподіл фінансових ресурсів	Витрати на освіту та професійну підготовку	Кількість закладів освіти; рейтинги
2	Поєднання колегіальних та менеджериальних підходів в управлінні закладами вищої освіти	Залучення стейкхолдерів, до ключових процесів функціонування закладів освіти	Залучені гранти, спонсорська та благодійна допомога	Програми розвитку освіти і науки; проекти законів; фінансові стратегії закладів освіти
3	Трансформація системи державного фінансування вищої освіти на основі конкурсного підходу та об'єктивної системи оцінювання якості діяльності закладів освіти	Академічна та фінансова автономія закладів освіти; концентрація фінансових ресурсів держави у провідних університетських центрах, регіональних та галузевих закладах освіти	Видатки зведеного бюджету на освіту; їх динаміка та структура (за галузями знань та регіонами)	Частка ринку закладів освіти; кількість студентів (у тому числі, іноземних)
4	Залучення до освітнього процесу та реформ провідних вчених, викладачів, які мають досвід наукової, педагогічної та організаційної співпраці з провідними університетами світу	Підвищення соціального статусу науково-педагогічних, наукових і педагогічних працівників	Видатки на науку; їх динаміка та структура	Кількість міжнародних проєктів; публікації у міжнародних виданнях
5	Об'єктивне оцінювання якості вищої освіти	Забезпечення справедливої конкуренції на ринку освітніх послуг	Вартість освітніх послуг	Моральні вигоди, індекс лояльності та індекс задоволеності здобувачів освіти

1	2	3	4	5
6	Активізація публічно-приватного партнерства	Стимулювання інтеграції університетів і наукових установ шляхом фінансування спільних проєктів	Структура фінансування освіти і науки	Кількість залучених економічних суб'єктів
7	Заочнення приватного інвестування у сферу освіти і наукових досліджень	Збільшення обсягів фінансування освіти	Фінансування освіти за джерелами фінансування (за галузями знань та регіонами)	Кількість студентів за джерелами фінансування їх навчання
8	Використання дистанційного навчання на базі закладів освіти як альтернативного методу навчання (Кімутов, 2017, р. 477)	Розвиток персоналу; скорочення витрат на тренінги та підвищення кваліфікації працівників практично в чотири рази.	Витрати на персонал	Плинність кадрів, час на навчання, середній час відсутності, індекс задоволення персоналу
9	Розвиток освіти впродовж життя	Економічний розвиток країни, зменшення нерівності розподілу доходів населення, скорочення безробіття, зростання конкурентоспроможності країни (Vasylyeva, 2017, р. 431).	Видатки здобувачів освіти (за віком)	Середня кількість років навчання; Gross Enrollment Ratio; кількість студентів за віком

Джерело: систематизовано автором на основі (*Prohrama dial'nosti...*; *Pro vnesennia zmin...*; Kіmuтов, 2017, р. 477; Vasylyeva, 2017, р. 431; Мухайличенко, 2018; Osetskiy, 2018, р. 452; Romin, 2018, р. 461).

в Україні відсутній дієвий механізм співпраці та комунікації між основними суб'єктами ринку освітніх послуг. Шляхом порівняння традицій та систем фінансування підготовки здобувачів освіти в Україні та в інших державах запропоновано змінити модель економічної діяльності у сфері освіти в рамках якої передбачити: постійний моніторинг ринків освітніх послуг та праці; поєднання колегіальних та менеджеріальних підходів в управлінні закладами освіти; трансформацію системи державного фінансування освіти; об'єктивне оцінювання якості вищої освіти; активізація публічно-приватного партнерства; залучення фінансових ресурсів приватного сектору для фінансування підготовки здобувачів освіти; розвиток освіти впродовж життя тощо. Ефективність фінансування підготовки здобувачів освіти доцільно здійснювати на основі як фінансових, так і не фінансових показників.

Бібліографія

Euro stat. Available at: <http://ec.europa.eu/eurostat>

European Commission. Available at: <http://ec.europa.eu>

Khmyrov I., Dombrovska S., Shvedun V., (2017). Modern actual problems and prospects of financing of distance learning of personnel of Ukrainian companies on the basis of higher educational institutions. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*, ISSN 2306-4994, vol. 23(2017), pp. 470–478.

Mykhailichenko M. (2018). Morphological and Functional Contexts of Higher Education Management Democratization. *Intercultural Communication*, ISSN 2451-0998, vol. 1(4)2018, pp. 147–156.

Osetskiy V., Novikova I., Babiy S., (2018). On the way to European integration: measures for efficient social and economic transformation of the educational in Ukraine. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. ISSN 2306-4994, vol. 24(2018), pp. 451–460.

Romin A., Dombrovska S., Shvedun V. (2018). Aspects of development and implementation of financial strategy of higher educational institution. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. ISSN 2306-4994, vol. 24(2018), pp. 461–468.

Storonyanska I., Benovska L. (2017) Risks of administrative and financial decentralization: theoretical hypotheses and empirical assessment. *Economic Annals-XXI*. ISSN 1728-6220, vol. 166(7–8), pp. 76–79.

The Human Capital Report 2017. Available at: <http://reports.weforum.org/global-human-capital-report-2017/human-capital-report-2017/>

Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, available at: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/70/L.1&Lang=E

Васильева Т., Леонов С., Петрушенко Ю., Воронцова А. (2017). Інвестиції в розвиток системи освіти впродовж усього життя як дієвий фактор соціально-економічного розвитку. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. ISSN: 2306-4994, (23), с. 426–436.

Вища освіта в Україні у 2017 році: статистичний збірник. Отримано (27.06.2018) з: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publosvita_u.htm

Гербст М., Герчинський Я. (2015). *Децентралізація освіти у Польщі: Досвід 25 років*. Варшава. 23 с. <https://old.decentralization.gov.ua/pics/attachments/Decentralizaciya-osvitii-u-Pol==schi-2.pdf>

Данилишин Б., Пилипів В. (2016). Децентралізація у країнах ЄС: уроки для України. *Регіональна економіка*. ISSN 1562-0905, (1), с. 5–11.

Державна служба статистики України. Отримано (25.06.2018) з <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Єсфименко Т. (2016). Концептуальні підходи щодо розвитку механізмів фінансування науки. *Фінанси України*. ISSN 2305-7645, (8), с. 9–23.

Лондар С. (2017). *Інформаційно-аналітичне забезпечення освітньої реформи в Україні*: монографія. Київ: ДНУ “Інститут освітньої аналітики”.

Олієвська М. (2017). *Фінансування людського капіталу в регіонах України: монографія*. Рівне: НУВГП, ISBN 978-966-327-368-6, 286 с.

Провнесення змін до Закону України “Про вищу освіту” щодо зміни системи управління закладами вищої освіти: Проект Закону № 8385 від 18.05.2018. Отримано (25.06.2018) з: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=64048

Про освіту: Закон України. Отримано (25.06.2018) з: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

Про Стратегію сталого розвитку “Україна – 2020”. Отримано (25.06.2018) з: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

- Програма діяльності Кабінету міністрів України. (2018). *Економіст*, (1), с. 8–12. Сайт Міністерства освіти і науки України. Отримано (27.06.2018) з: <https://mon.gov.ua/ua>
- Стадний Є. (2017). *Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи*. Аналітичний центр “CEDOS”. – <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotypy>

References

- Danylyshyn B., Pylypiv V. (2016). Detsentralizatsiia u krainakh EU: uroky dlia Ukrainy. [Decentralization in EU countries: lessons for Ukraine]. *Rehional'na ekonomika*, ISSN 1562–0905, vol. 1(2016), pp. 5–11. (in Ukrainian).
- Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*. Retrieved (25.06.2018) from: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. (in Ukrainian).
- Euro stat*. Available at: <http://ec.europa.eu/eurostat>
- European Commission*. Available at: <http://ec.europa.eu>
- Herbst M., Herczyński J. (2015). *Detsentralizatsiia osvity u Pol'schi: Dosvid 25 rokiv* [The Decentralization of Education in Poland: An Experience of 25 Years]. Warszawa. 24 p. Retrieved (27.06.2018) from: <https://old.decentralization.gov.ua/pics/attachments/Decentralizaciya-osvitii-u-Pol==schi-2.pdf>. (in Ukrainian).
- Khmyrov I., Dombrovska S., Shvedun V. (2017). Modern actual problems and prospects of financing of distance learning of personnel of Ukrainian companies on the basis of higher educational institutions. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. ISSN 2306-4994, vol. 23, pp. 470–478.
- Londar S. (2017). *Informatsijno-analitychne zabezpechennia osvith'oi reformy v Ukraini*. [Information and analytical support for educational reform in Ukraine]. Kyiv: DNU “Instytut osvith'oi analityky”. (in Ukrainian).
- Mykhailichenko, M. (2018). Morphological and Functional Contexts of Higher Education Management Democratization. *Intercultural Communication*, ISSN 2451-0998, vol. 1(4)2018, pp. 147–156.
- Oliievs'ka M. (2017). *Finansuvannia liuds'koho kapita.lu v rehionakh Ukrainy*. [Financing of human capital in the regions of Ukraine]. Rivne, NUVHP, ISBN 978-966-327-368-6, 286 p. (in Ukrainian).

- Osetskiy V., Novikova I., Babiy S. (2018). On the way to European integration: measures for efficient social and economic transformation of the educational in Ukraine. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. ISSN 2306-4994, vol. 24(2018), pp. 451–460.
- Pro osvitu: Zakon Ukrainy*. Retrieved (25.06.2018) from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>. (in Ukrainian).
- Pro Stratehiiu staloho rozvytku "Ukraina – 2020"*. Retrieved (25.06.2018) from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>. (in Ukrainian).
- Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy „Pro vyschu osvitu” schodo zminy systemy upravlinnia zakladamy vyschoi osvity*: Proekt Zakonu No. 8385 (18.05.2018). Retrieved (25.06.2018) from: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=64048. (in Ukrainian).
- Prohrama diial'nosti Kabinetu ministriv Ukrainy. [Program of activity of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. (2018). *Ekonomist*, (1), pp. 8–12. (in Ukrainian).
- Romin A., Dombrovska S., Shvedun V. (2018). Aspects of development and implementation of financial strategy of higher educational institution. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*, ISSN 2306-4994, vol. 24(2018), pp. 461–468.
- Sajt Ministerstva osvity i nauky Ukrainy*. Retrieved (27.06.2018) from: <https://mon.gov.ua/ua>. (in Ukrainian).
- Stadnyj Ye. (2017). *Ukrains'ki studenty za kordonom: fakty ta stereotypy. Analitychnyj tsentr "CEDOS" [Ukrainian Students Abroad: Facts and Stereotypes]*. Retrieved (25.06.2018) from: <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotypy>. (in Ukrainian).
- Storonyanska I., Benovska L. (2017) Risks of administrative and financial decentralization: theoretical hypotheses and empirical assessment. *Economic Annals-XXI*, ISSN 1728-6220, vol. 166(7-8), pp. 76–79.
- Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. Retrieved (25.06.2018) from: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/70/L.1&Lang=E
- Vasy'l'yeva T.A., Lyeonov S.V., Petrushenko Yu.M., Voronczova A.S. (2017). Investy'ciyi v rozvy'tok sy'stemy' osvity' vprodovzh us'ogo zhy'ttya yak diyevy'j faktor social'no-ekonomichnogo rozvy'tku [Investments in the development of the education system throughout life as an effective factor in socio-economic development],

Finansovo-kredytna diyal'nist': problemy' teoriiy ta prakty'ky' [Financial and credit activity: problems of theory and practice], ISSN 2306-4994, vol. 23(2017), pp. 426–436. (in Ukrainian).

Vyscha osvita v Ukraini u 2017 rotsi: Statystychnyj zbirnyk. Retrieved (27.06.2018) from: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publosvita_u.htm. (in Ukrainian).

Yefymenko T. (2016). Kontseptual'ni pidkhody schodo rozvytku mekhanizmiv finansuvannia nauky. [Conceptual approaches to the development of financing mechanisms for science]. *Finansy Ukrainy*, ISSN 2305-7645, vol. 8(2016), pp. 9–23. (in Ukrainian).

Received: 22.05.2018

Accepted: 17.08.2018

GULNAR KUNURKULZHAYEVA
K. Zhubanov Aktobe Regional State
University
Kazakhstan, Aktobe
gk63@mail.ru

Kunurkulzhayeva, G. (2018). Razvitiye chelovecheskogo kapitala kak prioritnoye napravleniye sotsial'no-ekonomicheskoy politiki gosudarstva. [Development of Human Capital as a Priority Direction of Socio-Economic Policy of the State]. *Intercultural Communication*, ISSN 2451-0998, vol. 2(5)2018, pp. 249 – 278. (in Russian). DOI: 10.13166/inco/94485

Development of Human Capital as a Priority Direction of Socio-Economic Policy of the State

---

ABSTRACT

Kazakhstan takes confident steps in the direction of integration into world information space. For example, in 2017 the state program “Digital Kazakhstan” whose implementation will allow development on the basis of experience of the developed countries various digital services, including health care and education was adopted. Therefore, the adopted and realized state programs of strategic nature reflecting both economic and social policy of the state have to be under construction for the development of cross-cultural communications and the international integration that in turn, will give the forward growth of the human capital quality.

Purpose. Based on the experience of the developed European countries, the article aims at introducing proposals for the educational and health services quality improvement as this will contribute to the qualitative development of human capital in Kazakhstan.

Methods. For the descriptive procedures at the abstract’s theoretical part logical method has been applied; when determining the index of human development dynamics in Kazakhstan, other countries of the Commonwealth of Independent States (CIS), certain European states the comparative analysis has been carried out; synthesis of foreign experience in formation of social and economic policy of the state has been performed.

Results. The level of development of human capital, combining such components as literacy, health, longevity and the very quality of life, is an

indicator of the welfare and prosperity of the country. Kazakhstan's rating on the human development index shows positive growth dynamics, which indicates the available opportunities to enter the group of countries with a very high HDI level. Growth can be ensured by improving education indicators and the health status of the population.

For the qualitative growth of human capital in Kazakhstan, along with the implementation of a number of adopted state programs in the field of educational and medical services, it has been proposed to continue strengthening of international educational and scientific ties as forms of intercultural communication that facilitate the exchange of information, traditions, technologies, research; to provide digital literacy to the population of remote villages and settlements; to focus on increasing of the population's literacy in health issues for the effective use of the health system.

Keywords: *human capital; human development index; human potential; socio-economic policy.*

Развитие человеческого капитала как приоритетное направление социально-экономической политики государства

АННОТАЦИЯ

Казахстан делает уверенные шаги в направлении интеграции в мировое информационное пространство: в 2017 году была принята государственная программа “Цифровой Казахстан”, реализация которой позволит на основе опыта развитых стран развить различные цифровые сервисы, в том числе, в здравоохранении и образовании. Следовательно, принимаемые и реализуемые государственные программы стратегического характера, отражающие как экономическую, так и социальную политику государства, должны строиться на развитии межкультурных коммуникаций и международной интеграции, что в свою очередь, даст поступательный рост качества человеческого капитала.

Цель исследования: на основе опыта развитых европейских стран выработка предложений по повышению качества образовательных и медицинских услуг, которые будут способствовать качественному развитию человеческого капитала в Казахстане.

Методы. При описании теоретической части применяется абстрактно-логический метод; при определении динамики индекса человеческого развития Казахстана, других стран Содружества Независимых Государств (СНГ), отдельных европейских государств проведен сравнительный анализ; осуществлено обобщение зарубежного опыта в формировании социально-экономической политики государства.

Выводы. Уровень развития человеческого капитала, объединяющего такие составляющие, как грамотность, здоровье, долголетие и само качество жизни, является показателем благосостояния и процветания страны. Рейтинг Казахстана по индексу человеческого развития показывает положительную динамику роста, что свидетельствует об имеющихся возможностях для того, чтобы войти в группу стран с очень высоким уровнем ИЧР. Рост может быть обеспечен улучшением показателей образования и состояния здоровья населения.

Для качественного роста человеческого капитала в Казахстане, наряду с реализацией ряда принятых государственных программ в сфере образовательных и медицинских услуг, предлагается продолжить укрепление международных образовательных и научных связей как формы межкультурных коммуникаций, способствующих обмену информацией, традициями, технологиями, исследованиями; обеспечить цифровую грамотность населению отдаленных аулов и поселков; сконцентрировать внимание на повышении грамотности населения в вопросах здоровья для эффективного использования системы здравоохранения.

Ключевые слова: *человеческий капитал, индекс человеческого развития, человеческий потенциал, социально-экономическая политика.*

Введение

Значение человеческого капитала в современной гиперконкурентной среде огромно и бесспорно. Теория человеческого капитала развивалась в пределах неоклассицизма. Современная неоклассическая теория человеческого капитала стала использовать практику оптими-

зирующего поведения индивидуумов в разных сферах их вне рыночной деятельности. Следовательно, в исследованиях в сфере образования, здравоохранения и других социальных институтов стал использоваться экономический анализ. Получается, что теория человеческого капитала допускает применение экономического подхода в социальной сфере.

Было разработано множество экономических теорий и моделей, подтверждающих роль человеческого капитала в социально-экономическом росте страны, и значительное число эмпирических исследований подтвердили это.

Безусловно, человеческий капитал является непростой социально-экономической категорией, характеризующейся определенными количественными и качественными показателями, к измерению которых всегда было приковано внимание ученых, предлагавших различные способы и методы. Так, с помощью показателя ИЧР более или менее точно могут быть определены и учтены отдельные области человеческого развития, такие как образованность и культура, здоровье и продолжительность жизни, уровень доходов населения, экология и безопасность, международная интеграция. Следует отметить, что все эти параметры человеческого развития достаточно формализованы и целесообразны при проведении межстрановых сопоставлений.

Цель исследования: определение приоритетных направлений социально-экономической политики РК по развитию человеческого капитала на основе комплексного изучения содержания человеческого капитала как экономической категории, исследования динамики развития человеческого капитала в странах ЕС и в Казахстане.

Методы исследования: В основе работы сравнительный анализ стран по параметрам человеческого развития, а также применены методы обобщения, логики, абстрагирования и др.

Сущность человеческого капитала как социально-экономической категории

Учение о человеческом капитале имеет определенные исторические условия, логику происхождения, результаты, основанные на

прикладных научных исследованиях. В истории экономических учений замысел о человеческом капитале имеет давние истоки.

В течение нескольких столетий теория человеческого капитала прошла свой путь развития. На каждом этапе формировался подход, отражающий систему взглядов, характерных для существовавших в то время научных экономических школ. В экономической науке развитие концепции человеческого капитала представляет собой процесс накопления знаний и научных взглядов, не опровергающих прошлое наследие экономической мысли, и в то же время понятие “человеческого капитала” вплоть до настоящего времени трактуется по-разному.

Одна из первых попыток сформулировать понятие человеческого капитала была сделана английским экономистом У. Петти, который обосновал категорию как “живые действующие силы человека” и предлагал считать их составной частью национального богатства. В XVIII в. формулировка человеческого капитала встретила в работе известного экономиста А. Смита, который также определил, что повышение производительности труда работника, прежде всего, зависит от его способностей, умений и навыков, а потом от улучшения, имеющегося у него оборудования и инвентаря (Smit, 2007, p. 69).

Однако считается, что впервые термин “человеческий капитал” с 1961 года стал использоваться Т. Шульцем, американским ученым. Понятие человеческого капитала изначально рассматривалось как вложение средств на образование, развитие профессиональных качеств. Потом сущность этого понятия расширялась. Так, с 1965 года Г. Беккер, продолжил развитие этого понятия, он раскрыл отличительные черты экономического подхода в человеческом поведении. По его мнению, поведение индивидуумов в целом подчинено одним и тем же фундаментальным принципам, среди которых выделяются: максимизирующее поведение, рыночное равновесие, устойчивость вкусов и предпочтений (Becker, 1987, p. 7). Связанные воедино указанные три фундаментальных принципа, проводимые, по словам Беккера, твердо и непреклонно, составляют основу экономического подхода к исследованию человеческого капитала. Человеческий капитал – это

имеющийся у каждого запас знаний, навыков, мотиваций. Накопление человеческого капитала, как и физического, требует значительных затрат и обусловлено сложным инвестиционным процессом (Smirnov, 2005, p. 72).

Таким образом, Беккер обосновал выгодность инвестирования в развитие человеческого капитала и сформулировал экономический подход к человеческому поведению. В 1992 году за разработку данной теории легендарный ученый получил Нобелевскую премию по экономике. Известно, что в заключительной части своей нобелевской лекции он подчеркнул то, что модель рационального выбора обеспечивает наиболее перспективную основу из всех, имеющихся сегодня в нашем распоряжении, для унифицированного подхода представителей общественных наук к изучению социального мира (Becker, 2003, p. 670). Тем самым, он показал, что в теории человеческого капитала отличительной особенностью является уникальная способность объединить данные в целостные аналитические пределы по явлениям разной значимости, таких как вклад образования в развитие экономики, повышение спроса на услуги образования и здравоохранения, доходы по возрасту, гендерные различия и так далее.

Традиционно, человеческий капитал концентрирует внимание на действиях, связанных с улучшением производительности людей на рынке труда, также, как и в случаях, когда речь идет об инвестициях в систематическое образование, формальные или неофициальные образовательные программы и обучение на рабочем месте. Так, в экономике семьи или домашнего хозяйства, человеческий капитал представляется как инвестиции в детей, где денежные и психосоциальные ресурсы родителей, их время, потрачены на увеличение качества детей с точки зрения их здоровья, образования и воспитания (Alhabeeb, 2007, p. 73).

Следует отметить, что А. Смит имеющиеся и приобретенные населением страны способности и качества, предложил относить к основному капиталу, вместе с землей, зданиями и сооружениями, машинами и оборудованием. Особо он выделял образование и определял его фактором, способствующим увеличению богатства страны.

Структурные изменения привели к тому, что на разных этапах развития общества значение и сочетание ключевых факторов производства менялись. Если рассматривать использование факторов производства с точки зрения исторического развития общества, то в долгосрочной перспективе аграрное общество рассматривало землю как ключевой фактор в сочетании с тяжелым физическим трудом. Несколько тысячелетий господство земли было прекращено промышленной революцией в Англии в 1760 году, и это стало началом индустриального общества. Капитал – опять же в сочетании с физическим трудом – был важнейшим производственным фактором в этом типе общества. Индустриальное общество включало в себя развитие механизации, автоматизации, внедрение новых технологий и методик, ведущих к повышению производительности труда и экономии рабочей силы. Индустриальное общество было заменено информационным обществом (или постиндустриальным, обществом знаний) в США в 50-е годы 20 века. В результате глобализации и сильной конкурентной борьбы важные инновации, массовое использование информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) очень важны в этом типе человеческого общества (Рисунок 1). Внедрение робототехники повышает значимость умственного труда в ущерб физическому труду. Человеческий капитал стал рассматриваться как важный источник экономического роста.

Рисунок 1. Сочетание ключевых факторов производства с аспектом исторического развития человеческого общества

АГРАРНОЕ ОБЩЕСТВО	<ul style="list-style-type: none"> • Земля • Физический труд
ИНДУСТРИАЛЬНОЕ ОБЩЕСТВО	<ul style="list-style-type: none"> • Капитал • Физический труд
ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЩЕСТВО	<ul style="list-style-type: none"> • Капитал (ИКТ) • Физический труд • Человеческий капитал

Источник: (Kucharcikova, 2011, pp. 60–70).

Основным условием успешного построения информационного общества является высокий уровень образования по экономическим дисциплинам. Поэтому образование имеет решающее значение, и с точки зрения ИКТ, имеет два уровня: это образование в области компьютерных наук и образование в других областях с использованием методов и средств информатики.

Известно, что цифровая экономика требует от населения соответствующих умений и навыков. Однако, в Казахстане уровень компьютерной (цифровой) грамотности составляет 76,2%, что требует проведения комплекса преобразований, влекущих за собой рост данного показателя. Необходимо обучать население, в том числе среднего и старшего возраста, в районных центрах, селах и поселках базовым цифровым компетенциям.

Цифровизация значительно опережает существующую систему требований производства к составу профессий. В стране имеет место дефицит специалистов в сфере ИКТ.

В государственной программе “Цифровой Казахстан” определены следующие целевые индикаторы к 2021 году: доля пользователей сети Интернет достигнет 81%; уровень цифровой грамотности населения составит 81,5%; производительность труда в ИКТ возрастет на 5,9%; рост производительности труда по секции “Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров” составит 6,3%; производительность труда по секции “Транспорт и складирование” поднимется на 4,8%; численность занятого населения в сфере ИКТ будет доведена до 110 тыс. человек; доля государственных услуг, полученных в электронном виде, от общего объема государственных услуг составит 80%.

С точки зрения бизнеса, например, Т. Bates и S. Shane, S. Venkataraman подчеркнули, что лица, с более высоким уровнем человеческого капитала, имеют более высокую склонность к предпринимательской деятельности в результате более высокого уровня уверенности в себе и снижения опасений по поводу риска. (Felicio, 2012, p. 396).

Существуют различные мнения и экономические школы о важности человеческого капитала как экономического вклада. Мнения по этому поводу различаются в разных экономических школах в зависимости от условий, в которых существовала экономика, в зависимости от объема и уровня переработки имеющихся знаний.

По сути, человеческий капитал объединяет такие составляющие, как грамотность, интеллект, знание, труд, здоровье, долголетие и само качество жизни. Человеческий капитал является основополагающим фактором в становлении и развитии экономики знаний и инноваций. Надо переходить от понимания развития человеческого капитала как расходов на персонал к восприятию его как инвестиций в будущее.

Одной из ключевых позиций, наглядно характеризующей состояние развития человеческого капитала, является производительность труда, рост которой отражается на качестве жизни населения.

Современное состояние и динамика развития человеческого капитала в странах ЕС и в Казахстане

В современном обществе неоспоримым является то, что ценность жизни человека занимает центральное место, в том числе, в концепции человеческого развития. Уровень человеческого развития в определенной степени стал показателем благосостояния и процветания страны. Для оценки человеческого благополучия вполне продуктивно используется индекс человеческого развития. Для наблюдения за социальным прогрессом отдельных стран и человечества в целом экспертами программы развития ООН (ПРООН) и был разработан этот совокупный показатель, характеризующий состояние экономических и социальных условий.

Индекс человеческого развития (ИЧР), до 2013 года “Индекс развития человеческого потенциала” (ИРЧП) – интегральный показатель, рассчитываемый ежегодно для межстранового сравнения и измерения уровня жизни, грамотности, образованности и долголетия как основных характеристик человеческого потенциала исследуемой

территории. Он является стандартным инструментом при общем сравнении уровня жизни различных стран и регионов.

Показатель ИЧР является комбинацией нескольких параметров измерения, каждое из которых определяется в пределах от нуля до единицы. Итоговый показатель ИЧР исчисляется как среднее значение также в промежутке от нуля до единицы. По показателям ИЧР определяется рейтинг стран мира. Шкала показателей ИЧР формирует страны мира в группы с очень высоким, высоким, средним и низким уровнем человеческого развития.

Начиная с 1990 г. каждый год публикуются доклады о человеческом развитии, выпускаемые ПРООН, в которых представляются статистические таблицы и обзор аргументированного анализа основных вопросов, тенденций, проблем в сфере человеческого развития. Следует отметить, что и в Казахстане данные доклады вызывают интерес и становятся определенным ориентиром при стратегическом планировании на макроуровне. Обратим внимание на место размещения Казахстана и стран, входящих в состав ЕС (Таблица 1).

В первую тройку стран с “очень высоким уровнем человеческого развития” по данным ПРООН 2016 года из числа стран ЕС вошли Германия, Дания, Нидерланды. Во вторую группу с “высоким уровнем человеческого развития”, наряду с Румынией и Болгарией, входит и Казахстан.

Продолжая исследование стран ЕС, рассмотрим типологию этих стран с использованием другого индекса – Индекс развития человеческого капитала, который состоит из трех субиндексов, описывающих структуру развития человеческого капитала в стране: социальный прогресс человеческого капитала, темпы инновационного развития человеческого капитала и потенциал развития человеческого капитала. Переменная социального прогресса человеческого капитала описывает достигнутое состояние развития человеческого капитала в стране; темпы инновационного развития используются для описания креативности человеческого капитала в стране и потенциал развития человеческого капитала отражает предпосылки эволюции человеческого капитала. (Vaitkevicius, 2015, p. 1643).

Таблица 1. Место Казахстана и стран ЕС в рейтинге по ИЧР среди всех исследуемых стран

Страна	Годы			
	2012	2013	2014	2015
Очень высокий уровень человеческого развития				
Германия	5	6	6	4
Дания	15	10	4	5
Нидерланды	4	4	5	7
Ирландия	7	11	6	8
Швеция	7	12	14	14
Люксембург	26	21	19	20
Франция	20	20	22	21
Бельгия	17	21	21	22
Финляндия	21	24	24	23
Австрия	18	21	23	24
Словения	21	25	25	25
Италия	25	26	27	26
Испания	23	27	26	27
Чехия	28	28	28	28
Греция	29	29	29	29
Эстония	33	33	30	30
Кипр	31	32	32	33
Мальта	32	39	37	33
Польша	39	35	36	36
Литва	41	35	37	37
Словакия	35	37	35	40
Португалия	43	41	43	41
Венгрия	37	43	44	43
Латвия	44	48	46	44
Хорватия	47	47	47	45
Высокий уровень человеческого развития				
Румыния	56	54	52	50
Болгария	57	58	59	56
Казахстан	69	70	56	56

Источник: собственная разработка на основе данных Докладов о человеческом развитии ПРООН 2013, 2014, 2015, 2016 годов.

Таблица 2. Типология стран ЕС в области развития человеческого капитала на основе кластерного подхода

	Наименование кластера	Состав кластера	Характеристика кластера
I	2 Страны с относительно высоким социальным прогрессом ЧК и относительно низким потенциалом развития ЧК	3 Финляндия, Италия, Нидерланды	4 В этих странах социальный прогресс человеческого капитала и темпы инновационного развития ЧК развиваются быстрее по сравнению с потенциалом развития ЧК. В этой группе стран темпы инновационного развития ЧК, как правило, ниже социального прогресса ЧК. Перечисленные страны можно охарактеризовать как обладающие высоким качеством ЧК и достаточно высокой инновационностью ЧК, но не требующие в настоящее время инвестирования средств в повышение развития ЧК.
II	Страны с относительно высоким уровнем развития инноваций и социального прогресса ЧК	Австрия, Германия, Франция, Чехия, Мальта, Румыния	В этих странах, как и в предыдущих, социальный прогресс ЧК и темпы инновационного развития ЧК развиваются быстрее, чем потенциал развития ЧК. Разница лишь в том, что в этих странах темпы инновационного развития ЧК, как правило, выше социального прогресса ЧК. Эти страны характеризуются высокой инновационностью ЧК и достаточно высоким качеством человеческого капитала, но не инвестируют в развитие ЧК.
III	Страны с относительно высоким социальным прогрессом ЧК и относительно низкими темпами инновационного развития ЧК	Греция, Испания, Словения, Словакия, Португалия	Эти страны, как и предыдущие, имеют высокий социальный прогресс ЧК, но в отличие от них имеют относительно низкие темпы инновационного развития ЧК. Эти страны характеризуются высоким качеством ЧК, низкой инновационностью ЧК, и, за исключением Греции, не инвестируют в увеличение развития ЧК.

1	2	3	4
IV	Страны с доминирующим потенциалом развития ЧК	Бельгия, Кипр, Болгария	Эти страны, по сравнению с предыдущими, имеют различную структуру индекса ЧК. Эти страны характеризуются более низким качеством ЧК и меньшей инновационностью ЧК по сравнению с растущими в настоящее время темпами развития ЧК.
V	Страны с относительно высоким потенциалом развития ЧК и относительно низким социальным прогрессом ЧК	Люксембург, Эстония, Польша, Литва, Латвия	Эти пять стран имеют некоторые сходства в структуре развития по сравнению со странами четвертого кластера. Разница лишь в том, что пятая группа стран, как правило, имеет более высокие темпы инновационного развития ЧК по сравнению с социальным прогрессом ЧК, в то время, как четвертая группа, как правило, имеет более низкие темпы инновационного развития ЧК.
VI	Страны с относительно высоким уровнем инновационного развития ЧК и относительно низким социальным прогрессом ЧК	Великобритания, Швеция, Венгрия, Ирландия	По уровню инновационного развития ЧК эти страны сходны со второй группой стран, но по социальному прогрессу ЧК они имеют ту же структуру, что и пятая группа стран. Некоторые различия в этой группе проявляются в тенденции развития потенциала ЧК. Здесь Швеция и Ирландия имеют тенденцию к позитивному развитию, а Великобритания и Венгрия - к негативному. Эти страны были объединены в один кластер в связи с тем, что разница в потенциале развития ЧК между этими странами не превышала одного стандартного отклонения.

Источник: (Vaitkevicius, 2015, pp. 1641-1648).

В результате проведенного иерархического кластерного анализа развития человеческого капитала (ЧК) в странах ЕС было сформировано шесть групп стран, имеющих различные модели развития человеческого капитала (Таблица 2).

Определенный интерес вызывает место размещения Казахстана и других стран СНГ в общем рейтинге ИЧР (Таблица 3).

Таблица 3. Место Казахстана и других стран СНГ в рейтинге по ИЧР среди всех исследуемых стран

Страна	Годы			
	2012	2013	2014	2015
Высокий уровень человеческого развития				
Российская Федерация	55	57	50	49
Беларусь	50	53	50	52
Казахстан	69	70	56	56
Грузия	72	79	76	70
Азербайджан	82	76	78	78
Украина	78	83	81	84
Армения	87	87	85	84
Узбекистан	114	116	114	105
Средний уровень человеческого развития				
Молдова	113	114	107	107
Туркменистан	102	103	109	111
Кыргызстан	125	125	120	120
Таджикистан	125	133	129	129

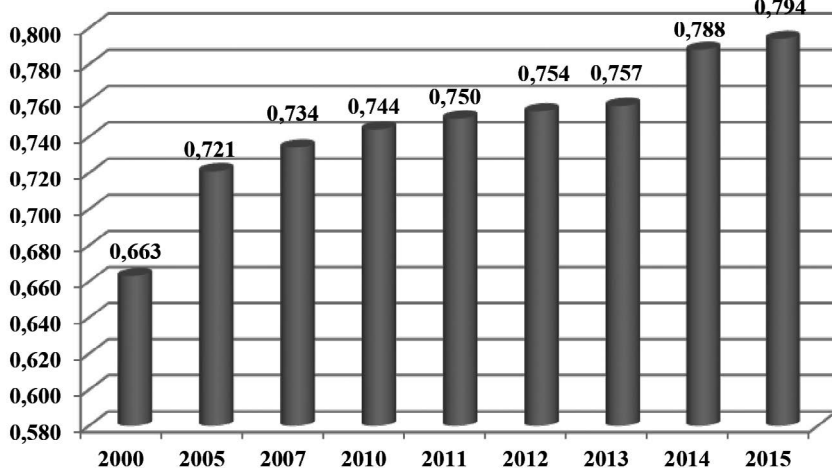
Источник: собственная разработка на основе данных Докладов о человеческом развитии ПРООН 2013, 2014, 2015, 2016 годов.

Из таблицы 3 видно, что в первую тройку стран с высоким уровнем человеческого развития из стран СНГ с твердым постоянством входят Российская Федерация, Республика Беларусь и Республика Казахстан. В то же время, такие государства, как Молдова, Туркменистан, Кыргызстан и Таджикистан в течение нескольких лет на-

ходятся в состоянии стагнации. Напротив, государству Узбекистан удалось улучшить свои позиции и подняться в рейтинге в группу с высоким уровнем.

На диаграмме (Рисунок 2) наглядно прослеживается положительная тенденция в динамике роста ИЧР в Казахстане за период 2000-2015 годы.

Рисунок 2. Динамика роста Индекса человеческого развития Республики Казахстан

Источник: собственная разработка на основе данных Докладов о человеческом развитии ПРООН.

Следует обратить внимание, что по данным Доклада ПРООН 2016 года в категорию “Страны с очень высоким уровнем ИЧР” вошли страны, занявшие в рейтинге с 1 по 51 место, и Российская Федерация (49 место) поднялась в эту категорию.

В группу “Страны с высоким уровнем ИЧР” входят страны, занявшие в рейтинге с 52 по 106 место. Из стран СНГ в этой категории находятся *Беларусь* (52), *Казахстан* (56), *Грузия* (70), *Азербайджан* (78), *Украина* (84), *Армения* (84), *Узбекистан* (105).

Остальные страны СНГ, как Молдова (107), Туркменистан (111), Кыргызстан (120), Таджикистан (129) вошли в группу стран со средним уровнем ИЧР (107–147).

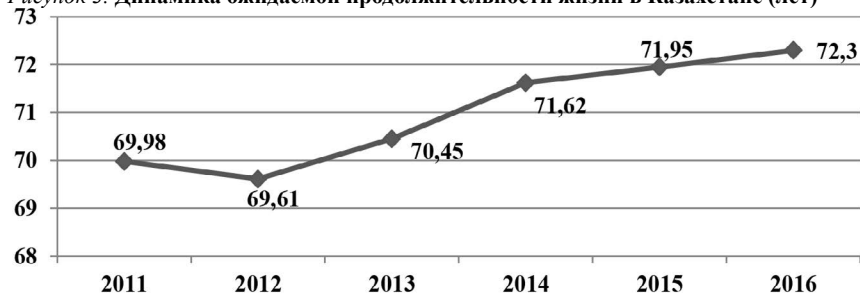

В категорию стран с низким уровнем ИЧР вошли страны, занявшие в рейтинге с 148 по 188 место. Стран СНГ в этой группе нет.

Напомним, что в основе индекса человеческого развития лежат следующие параметры измерения человеческого развития: ожидаемая продолжительность жизни; средняя и ожидаемая продолжительность обучения; валовой национальный доход на душу населения, для которых рассчитываются соответствующие индексы. Во-первых, здоровье и долголетие, измеряемые показателем средней ожидаемой продолжительности жизни при рождении объединяются в *индекс ожидаемой продолжительности жизни*. Во-вторых, доступ к образованию, измеряемый средней ожидаемой продолжительностью обучения детей школьного возраста и средней продолжительностью обучения взрослого населения отражается *индексом образования*. В-третьих, достойный уровень жизни, измеряемый величиной валового национального дохода на душу населения (в долларах США) по паритету покупательной способности учитываются при исчислении *индекса валового национального дохода (ВНД)*.

Динамика ожидаемой продолжительности жизни при рождении представлена в диаграмме (Рисунок 3).

Рисунок 3. Динамика ожидаемой продолжительности жизни в Казахстане (лет)

Источник: (Kazakhstan – Life expectancy...).

Следует обратить внимание, что вместе с увеличением продолжительности жизни люди, как правило, остаются на работе, поэтому это также открывает новые возможности для организаций, чтобы исполь-

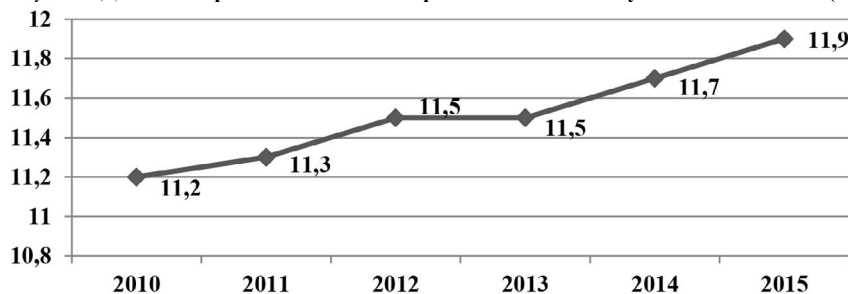
зовать опыт пожилых людей и знания дольше. Однако следует также отметить, что человеческий капитал должен постоянно развиваться. В связи с демографическими и социальными изменениями также меняются ценности и отношения людей. (Ciutiene, 2015, p. 755).

По информации министерства здравоохранения РК, по итогам 2017 года общая продолжительность жизни казахстанцев составила 72,41 лет.

В Казахстане реализуется Государственная программа развития здравоохранения “Денсаулык” на 2016-2019 годы, главная цель которой состоит в увеличении к 2020 году ожидаемой средней продолжительности жизни населения Казахстана до 73 лет.

Динамика средней и ожидаемой продолжительности обучения в Казахстане представлена в диаграмме (Рисунок 4).

Рисунок 4. Динамика средней и ожидаемой продолжительности обучения в Казахстане (лет)

Источник: (Kazakhstan – School life...).

Во многих работах, поскольку среднее число лет обучения трудно определить, этот показатель был заменен валовым числом учащихся в начальной, средней и высшей школе или коэффициент охвата (уровень грамотности). Использование количества лет обучения в сопоставлениях между странами имеет тот недостаток, что неизвестно, действительно ли знания, полученные за один год обучения в стране, совпадают с данными, полученными в другой стране, для обеспечения сопоставимости данных, и предполагается, что знания достигаются только в школе, игнорируя другие источники обучения. (Pelinescu, 2015, p. 186).

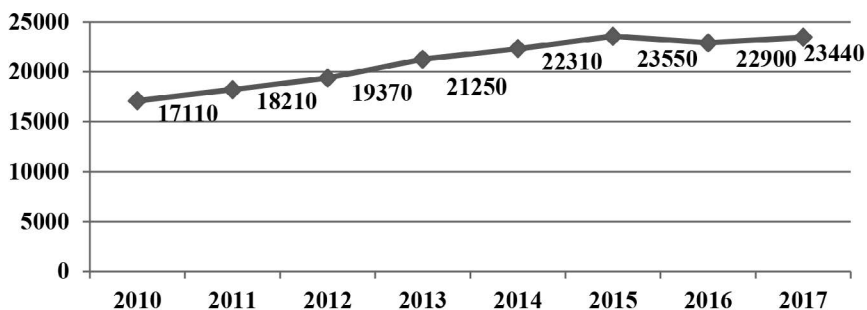
В Казахстане с советского периода и по настоящее время традиционно действовали модель 10-летнего, затем 11-летнего общего образования. Ученики в большинстве своем начинают посещать школу с 7-летнего возраста. Однако международная практика организации общего образования показывает, что преобладающее большинство стран, в том числе высокоразвитых, используют модель 12-летнего образования. Ориентир страны на внедрение в международное образовательное пространство, безусловно, подтолкнул на реформирование системы образования. В рамках этого, с 2002 года в качестве эксперимента в отдельных школах была начата работа по переходу на новые сроки обучения в общеобразовательной школе и осуществлялся прием ребят с 6-летнего возраста.

В настоящее время в стране активно ведется работа по повсеместному обеспечению перехода на двенадцатилетнее обучение. Принята Государственная программа развития образования и науки, в которой регламентирован этот переход до 2019 года. Новшества не ограничиваются только сроком обучения, они включают формирование базовых умений и навыков чтения и письма, математической, культурной и гражданской грамотности, системы научных знаний.

По опубликованному в докладе ПРООН 2016 года Индексу уровня образования в странах мира (Education Index), рассчитываемому как индекс грамотности взрослого населения и индекс совокупной доли учащихся, получающих образование, Казахстан среди 188 исследуемых стран с показателем 0,805 занимает 39 место.

В диаграмме (Рисунок 5) представлена динамика валового национального дохода (ВНД) РК на душу населения в международных долларах США с использованием паритета покупательской способности. Международный доллар имеет такую же покупательскую способность по ВНД, как и доллар США имеет в США. Валовой национальный доход – это сумма добавленной стоимости по всем внутренним производителям, плюс любые продуктовые налоги, минут субсидии, не учтенные в стоимости товаров, плюс чистые поступления первичного дохода (заработная плата сотрудников и доходы от собственности) из-за границы (*World Data Atlas*).

Рисунок 5. Динамика ВВП на душу населения по паритету покупательной способности, в текущих ценах (международных долл.).

Источник: (Kazakhstan – Gross national...).

Итак, в рейтинге по ИЧР 2016 года Казахстан занял 56-е место, как в 2015 году, и находится в категории стран с высоким уровнем человеческого развития. В сравнении с 2015 годом, по отдельным показателям индекса прослеживается положительная динамика, показатель продолжительности жизни составил 69,6 года (в 2015 году – 69,4 года), среднее количество лет, потраченных на обучение – 11,7 года (в 2015 году – 11,4 года). Валовой национальный доход на душу населения, несмотря на некоторый спад (-2,76%) в 2016 году (22 900 долл.) по сравнению с 2015 годом (23550 долл.), в 2017 году достиг 23440 долл., что на 2,36% выше показателя 2016 года.

Динамика развития Казахстана доказывает, что страна имеет все возможности для того, чтобы войти в группу стран с очень высоким уровнем ИЧР.

Направления социально-экономической политики Казахстана в контексте развития человеческого капитала

В Казахстане человеческий капитал как фактор социально-экономического развития находится на стадии формирования, поскольку экономический рост, по-прежнему, обеспечивается преимущественно за счет дешевого сырья и рабочей силы.

В среднесрочной перспективе социально-экономическая политика РК будет нацелена на дальнейшую реализацию “Стратегия Казахстан – 2050” с учетом государственных и отраслевых программ, Плана нации “100 конкретных шагов” по пяти институциональным реформам, а также стратегических направлений Послания Главы государства народу Казахстана “Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность”, в которой Президент страны обратил внимание на то, что в государстве выстроена успешно функционирующая модель рыночной экономики, что эпоха нефтяного изобилия практически подходит к концу и стране требуется новое качество развития, а также подчеркнул, что главным ресурсом Третьей модернизации является качественный человеческий капитал (Nazarbaev, 2017).

Ключевую роль в экономическом развитии страны играют и здравоохранение, и образование, поскольку как вклад в производство способствует повышению доходов, так и выпуск продукции, непосредственно влияют на благосостояние человека. Следует отметить, что образование и здравоохранение не всегда будут автоматически улучшаться с увеличением доходов. Кроме того, неправильные направления государственной политики иногда приводят к искажениям в системах образования и здравоохранения. Следовательно, правительство играет важнейшую роль в здравоохранении и образовании, и в большинстве развивающихся стран необходимы значительные улучшения в политике. (Michael, 2011, p. 403).

В сфере образования особый акцент будет сделан на обеспечение доступности и повышение качества образования.

Казахстан в 2017 году среди 137 стран мира был на четвертом месте по охвату начальным образованием. Также страна вступила в комитеты ОЭСР по инновационной и образовательной политике. За этот же период по итогам олимпиад и научных соревнований в копилку международных наград казахстанских школьников было собрано 661 экземпляр наград, при этом, золотых медалей – 125, серебряных – 197, бронзовых – 327, почетных грамот – 12. В целом это позволило казахстанской сборной занять почетное десятое место в мире (Korolyov, 2018).

Напомним, что в 2010 году в целях вхождения в международное образовательное пространство и повышения конкурентоспособности высшего образования страны Казахстан стал участником Болонского процесса, официально подписав декларацию. В вузах страны были внедрены кредитная система обучения, трехуровневая модель (бакалавриат, магистратура и докторантура). При этом, у выпускников вузов страны появилась возможность иметь Diploma Supplement (приложение к диплому), признаваемое всеми странами-участниками Болонского процесса.

На современном этапе можно сказать, что высшее и послевузовское образование в Казахстане активно интегрирует в международное образовательное пространство. Примечательно, что в 2017 году 8 вузов страны вошли в рейтинге лучших университетов мира Quacquarelli Symonds World University Rankings. Министерство образования и науки РК является членом Европейского реестра обеспечения качества высшего образования (EQAR). Казахстан также является членом следующих организаций: Международной сети агентств по обеспечению качества в высшем образовании (INQAANE), Европейской сети агентств по обеспечению качества (ENQA), Сети учреждений по обеспечению качества в Центральной и Восточной Европе в высшем образовании (CEENQA), Евразийской сети обеспечения качества (EAQAN). Также существенный вклад в укрепление межкультурной коммуникации, в том числе, между университетами Казахстана и Европы внесли Программа Эразмус+ (Э+) и ее предшественники (Темпус и Эразмус Мундус) (*Obzor sistemy...*, 2017, с. 25).

Глава Казахстана неоднократно акцентировал внимание на сфере образования, как отдельной отрасли экономики со своими инвестиционными проектами и экспортным потенциалом.

Министерством образования и науки РК подписано 148 международных договоров с 47 странами и международными организациями о сотрудничестве в области образования.

В рамках перехода на новую модель экономического роста реализуется проект “Развитие образовательного хаба как драйвера новой

экономики 3.0[»]. Одним из приоритетов проекта является привлечение иностранных студентов. В вузах обучаются около 13 тыс. (3%) иностранных студентов.

В 2018 году в техническом и профессиональном образовании будет продолжена работа по внедрению проекта “Профессионально-техническое образование для всех” (*New quality of education...*, 2018).

В целях повышения качества образования продолжится внедрение основных принципов дуального обучения и разработка новых образовательных программ на основе модульно-компетентностного подхода. К 2021 году Казахстан планирует войти в ТОП 40 международного сопоставительного рейтинга World Skills International.

Особенностью политики государства в области здравоохранения будет формирование в соответствии с лучшим международным опытом Службы общественного здравоохранения; внедрение система обязательного социального медицинского страхования.

Политика в сфере здравоохранения будет направлена также на развитие инфраструктуры здравоохранения на основе государственно-частного партнерства, информатизации здравоохранения и внедрение смарт-медицины, модернизацию медицинского образования и развитие медицинской науки.

Политика государства в сфере социального обеспечения будет ориентирована на оптимизацию социальной помощи через усиление ее адресного характера. В соответствии с Концепцией социального развития РК до 2030 года, с учетом экономических возможностей государства будет пересмотрена структура прожиточного минимума.

В рамках долгосрочной Концепции дальнейшей модернизации пенсионной системы будет продолжена модернизация системы пенсионного обеспечения до 2030 года с сохранением действующей многоуровневой системы пенсионного обеспечения и с усилением ответственности государства, работника и работодателя.

В рамках Программы самозанятые, безработные и иные лица без квалификации будут вовлечены в продуктивную занятость по трем направлениям: массовое обучение и привитие навыков по

востребованным профессиям и основам предпринимательства; создание условий для массового предпринимательства; развитие рынка труда через содействие в трудоустройстве и поддержку трудовой мобильности (*GPRON*, 2016).

Таким образом, в результате исследования выяснено, что одним из приоритетных направлений социально-экономической политики Казахстана является формирование и развитие качественного человеческого капитала через улучшение его основных составляющих, как образование, здоровье, социальное положение. В определенной степени эффективность данной политики видна по поступательной динамике основных показателей развития человеческого капитала.

Выводы

На современном этапе общепризнанным считается то, что накопление человеческого капитала и его качество играет важнейшую роль в социально-экономическом развитии страны.

Человеческий капитал включает в себя широкий спектр различных компонентов, таких как знания, опыт, компетентность, здоровье и другие, поэтому, чтобы накопить больше человеческого капитала, необходимо сосредоточиться на всех этих элементах консолидации.

Развитие человеческого капитала имеет не только явный социальный эффект (рост продолжительности жизни населения, повышение качества жизни, уровня образованности населения и пр.), но и вносит существенный вклад в развитие экономической сферы общества.

Казахстан является одним из крупных по территории государств, занимает 9 место среди стран мира и расположен в центре Евразии. Следует заметить, что Казахстан позиционирует себя как миролюбивая страна. Государство активно взаимодействует с ООН, ОБСЕ и другими международными организациями, ведет последовательную политику по развитию многостороннего международного сотрудничества во многих сферах, включая образование и медицину.

Анализ развития человеческого капитала в Казахстане показал положительную динамику роста всех базовых показателей: продолжительности жизни, доступности и продолжительности обучения, а также уровня жизни, измеряемого величиной валового национального дохода на душу населения.

Обращает внимание тот факт, что на протяжении многих лет в рейтинге по ИЧР Казахстан среди государств СНГ стабильно занимает высокие места, и имеет реальную возможность подняться выше и войти в группу стран с “очень высоким уровнем человеческого развития”. Этому, несомненно, будет способствовать социально-экономическая политика государства, основные направления которой реализуются через выполнение ряда государственных стратегических программ, в том числе в области образования, здравоохранения, социальной сфере. Образование и грамотность человека, как известно, оказывает влияние на его здоровье и долголетие.

В целях обеспечения доступности и повышения качества образовательных услуг необходимо повышать цифровую грамотность населения, в частности, в отдаленных аулах (селах) и поселках. В сфере здравоохранения следует акцентировать внимание на повышении компетентности (грамотности) населения в вопросах здоровья.

Следовательно, укрепление систем образования и здравоохранения, сферы социального обеспечения будет способствовать созданию качественного человеческого капитала, что, в свою очередь, окажет влияние на улучшение социально-экономического развития страны.

Библиография

- Alhabeeb M.J. (2007). Consumer Knowledge and Consumption: A Human Capital Model. *Academy of Marketing Studies Journal*, vol. 11, No.1, pp. 69–82.
- Antczak B. (2016). Uwarunkowania i konsekwencje procesów demograficznych w kontekście edukacji dzieci i młodzieży. *Journal of Modern Science*, 29(2), pp. 27–42.
- Becker G.S. (1987). Economic Analysis and Human Behaviour. *Advances in Behavioral Economics*. Ablex Publishers Corporation, vol. 1, No. 1, pp. 3–17.

- Ciutiene R., Railaite R. (2015). A Development of Human Capital in the Context of an Aging Population. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, Publisher: Elsevier (United States), No. 213, pp. 753–757.
- Felicio J.A. et al. (2012). Human capital and social capital in entrepreneurs and managers of small and medium enterprises. *Journal of Business Economics and Management*, No. 13(3), pp. 395–420.
- Jusko P. (2015). Increasing of employment of long-term unemployed in material distress in the context of EUROPE 2020 Strategy. *Journal of Modern Science*, 26(3), pp. 397–410.
- Kazakhstan – Gross national income per capita based on purchasing-power-parity in current prices. *World Data Atlas*. Retrieved (27.06.2018) from: https://knoema.com/atlas/Kazakhstan/topics/Economy/National-Accounts-Gross-National-Income/GNI-per-capita-based-on-PPP?origin=knoema.ru&_ga=2.229154012.1353480908.1535146338-689717706.1535146338
- Kazakhstan – Life expectancy at birth. *World Data Atlas*. Retrieved (27.06.2018) from: https://knoema.com/atlas/Kazakhstan/Life-expectancy?origin=knoema.ru&_ga=2.231856351.1353480908.1535146338-689717706.1535146338
- Kazakhstan – School life expectancy in secondary education. *World Data Atlas*. Retrieved (27.06.2018) from: https://knoema.com/atlas/Kazakhstan/topics/Education/Secondary-Education/School-life-expectancy-in-secondary-education?origin=knoema.ru&_ga=2.203684560.1353480908.1535146338-689717706.1535146338
- Kucharcikova A. (2011). Human capital – definitions and approaches. *International Scientific Journal Human Resources Management & Ergonomics*, vol. V, No. 2, pp. 60–70.
- Pelinescu E. (2015). The impact of human capital on economic growth. *Procedia Economics and Finance*. Publisher: Elsevier, No. 22, pp. 184–190.
- Todaro M.P., Smith S.C. (2011). *Human Capital: Education and Health in Economic Development*. Economic Development (Eleventh Edition), pp. 359–407.
- Tomczak A. (2016). Branding narodowy Polski na tle wybranych krajów Europy Środkowo-Wschodniej. *Journal of Modern Science*, 29(2), pp. 153–174.
- Vaitkevicius S. et al. (2015). Typology of Human Capital Development in EU countries. *Procedia Economics and Finance*, No. 23, pp. 1641–1648.

Беккер Г.С. (2003). ISBN: 5-7598-0173-2. *Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории*: Пер. с англ. / Сост. науч. ред., послес. Р.И. Капелюшников; предисл. М.И. Левин. М.: ГУ ВШЭ, 672 с.

Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016–2019 годы. (ГПРОН). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000205>

Доклад о человеческом развитии ПРООН 2013 г. “*Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2013_ru.pdf

Доклад о человеческом развитии ПРООН 2014 г. “*Обеспечение устойчивого прогресса человечества: уменьшение уязвимости и формирование жизнестойкости*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-summary-ru.pdf>

Доклад о человеческом развитии ПРООН 2015 г. “*Труд во имя человеческого развития*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr15_standalone_overview_ru.pdf

Доклад о человеческом развитии ПРООН 2016 г. “*Человеческое развитие для всех и каждого*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://hdr.undp.org/sites/default/files/HDR2016_RU_Overview_Web.pdf

Королёв А. (2018). Ставка на человеческий капитал. Газета “Литер”, Алматы. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://liter.kz/ru/articles/show/42906-stavka_na_chelovecheskii_kapital

Мировой Атлас Данных. Мировая и региональная статистика, национальные данные, карты и рейтинги. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://knoema.ru/atlas>

Назарбаев Н.А. (2017). *Послание Президента Казахстана “Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность”*. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.zakon.kz/amp/4841815-poslanie-prezidenta-kazahstana-tretya.html>

Новое качество образования: итоги 2017 года и планы на 2018 год. (2018). Пресс-служба Премьер-Министра РК. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://primeminister.kz/ru/news/all/16046#>

Обзор системы высшего образования. Казахстан. (2017). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://erasmusplus.kz/attachments/article/162/высшее-образование-в-казахстане-17.pdf>

Прогноз социально-экономического развития Республики Казахстан на 2018–2022 годы. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://economy.gov.kz/ru/kategorii/prognoz-socialno-ekonomicheskogo-razvitiya-na-2018-2022-gody>

Смирнов В.Т. и др. (2005). ISBN 5-94275-226-5. *Человеческий капитал: содержание и виды, оценка и стимулирование: монография*. Орел: ОрелГТУ, 513 с.

Смит А. (2007). ISBN: 978-5-699-18389-0. *Исследование о природе и причинах богатства народов*: Пер. с англ.; предисловие В.С. Афанасьева. Москва: ЭКСМО, 960 с.

References

Alhabeeb M.J. (2007). Consumer Knowledge and Consumption: A Human Capital Model. *Academy of Marketing Studies Journal*, vol. 11, No.1, pp. 69–82.

Antczak B. (2016). Uwarunkowania i konsekwencje procesów demograficznych w kontekście edukacji dzieci i młodzieży. *Journal of Modern Science*, 29(2), pp. 27–42.

Becker G.S. (1987). Economic Analysis and Human Behaviour. *Advances in Behavioral Economics*. Ablex Publishers Corporation, vol. 1, No. 1, pp. 3–17.

Bekker G.S. (2003). *Chelovecheskoe povedenie: ehkonomicheskij podhod. Izbrannye trudy po ehkonomicheskoy teorii. [Human behavior: economic approach. The chosen works according to the economic theory]*. ISBN 5-7598-0173-2. Moscow: GU VSHEH, 672 p. (in Russian).

Ciutiene R., Railaite R. (2015). A Development of Human Capital in the Context of an Aging Population. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, Publisher: Elsevier (United States), No. 213, pp. 753–757.

Doklad o chelovecheskom razvitii PROON 2013 g. “Vozvyshenie Yuga: chelovecheskij progress v mnogoobraznom mire”. [Report on human development of UNDP of 2013. “eminence of the South: human progress in the diverse world”]. Retrieved (27.06.2018) from: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2013_ru.pdf (in Russian).

Doklad o chelovecheskom razvitii PROON 2014 g. “Obespechenie ustojchivogo progressa chelovechestva: umen'shenie uyazvimosti i formirovanie zhiznestojkosti”. [Report on human development of UNDP of 2014. “Ensuring steady progress of mankind: reduction of vulnerability and formation of resilience”]. Retrieved (27.06.2018) from: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-summary-ru.pdf> (in Russian).

Doklad o chelovecheskom razvitii PROON 2015 g. "Trud vo imya chelovecheskogo razvitiya". [Report on human development of UNDP of 2015. "Work for human development"]. Retrieved (27.06.2018) from: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr15_standalone_overview_ru.pdf (in Russian).

Doklad o chelovecheskom razvitii PROON 2016 g. "Chelovecheskoe razvitie dlya vsekh i kazhdogo". [Report on human development of UNDP of 2016. "Human development for all and everyone"]. Retrieved (27.06.2018) from: http://hdr.undp.org/sites/default/files/HDR2016_RU_Overview_Web.pdf (in Russian).

Felicio J.A. et al. (2012). Human capital and social capital in entrepreneurs and managers of small and medium enterprises. *Journal of Business Economics and Management*, No. 13(3), pp. 395–420.

Gosudarstvennaya programma razvitiya obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan na 2016-2019 gody (GPRON). [The state program of development of education and science of the Republic of Kazakhstan for 2016-2019]. (2016). Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 1.03.2016, No. 205. Retrieved (27.06.2018) from: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000205> (in Russian).

Jusko P. (2015). Increasing of employment of long-term unemployed in material distress in the context of EUROPE 2020 Strategy. *Journal of Modern Science*, 26(3), pp. 397–410.

Kazakhstan – Gross national income per capita based on purchasing-power-parity in current prices. *World Data Atlas*. Retrieved (27.06.2018) from: https://knoema.com/atlas/Kazakhstan/topics/Economy/National-Accounts-Gross-National-Income/GNI-per-capita-based-on-PPP?origin=knoema.ru&_ga=2.229154012.1353480908.1535146338-689717706.1535146338

Kazakhstan – Life expectancy at birth. *World Data Atlas*. Retrieved (27.06.2018) from: https://knoema.com/atlas/Kazakhstan/Life-expectancy?origin=knoema.ru&_ga=2.231856351.1353480908.1535146338-689717706.1535146338

Kazakhstan – School life expectancy in secondary education. *World Data Atlas*. Retrieved (27.06.2018) from: https://knoema.com/atlas/Kazakhstan/topics/Education/Secondary-Education/School-life-expectancy-in-secondary-education?origin=knoema.ru&_ga=2.203684560.1353480908.1535146338-689717706.1535146338

Korolyov A. (2018). Stavka na chelovecheskij kapital. [Rate on the human capital]. *Gazeta "Liter"*, 16.02.2018. Almaty. Retrieved (27.06.2018) from: https://liter.kz/ru/articles/show/42906-stavka_na_chelovecheskii_kapital (in Russian).

- Kucharcikova A. (2011). Human capital – definitions and approaches. *International Scientific Journal Human Resources Management & Ergonomics*, vol. 2, pp. 60–70.
- Nazarbaev N.A. (2017). *Poslanie Prezidenta Kazahstana “Tret’ya modernizaciya Kazahstana: global’naya konkurentosposobnost’”*. [Message of the President of Kazakhstan “Third modernization of Kazakhstan: global competitiveness”]. Retrieved (27.06.2018) from: <http://www.zakon.kz/amp/4841815-poslanie-prezidenta-kazahstana-tretya.html> (in Russian).
- New quality of education: results of 2017 and plans for 2018*. (2018). Press-sluzhba Prem’er-Ministra RK. Retrieved (27.06.2018) from: <https://primeminister.kz/ru/news/all/16046#> (in Russian).
- Obzor sistemy vysshego obrazovaniya. Kazahstan*. [Review of system of the higher education. Kazakhstan.]. (2017). Retrieved (27.06.2018) from: <http://erasmus-plus.kz/attachments/article/162/vysshee-obrazovanie-v-kazahstane-17.pdf> (in Russian).
- Pelinescu E. (2015). The impact of human capital on economic growth. *Procedia Economics and Finance*. Publisher: Elsevier, No. 22, pp. 184–190.
- Prognoz social’no-ehkonomicheskogo razvitiya Respubliki Kazahstan na 2018-2022 gody*. [The forecast of social and economic development of the Republic of Kazakhstan for 2018-2022]. Retrieved (27.06.2018) from: <http://economy.gov.kz/ru/kategorii/prognoz-socialno-ekonomicheskogo-razvitiya-na-2018-2022-gody>. (in Russian).
- Smirnov V.T. et al. (2005). *Chelovecheskij kapital: sodержanie i vidy, ocenka i stimulirovanie* [Human capital: contents and types, assessment and stimulation]. ISBN 5-94275-226-5. Orel: OrelGTU, 513 p. (in Russian).
- Smit A. (2007). *Issledovanie o prirode i prichinah bogatstva narodov*. [Research about the nature and the reasons of wealth of the people]. ISBN: 978-5-699-18389-0. Moscow: EHKSMO, 960 p. (in Russian).
- Todaro M.P., Smith S.C. (2011). *Human Capital: Education and Health in Economic Development*. Economic Development (Eleventh Edition), pp. 359–407.
- Tomczak A. (2016). Branding narodowy Polski na tle wybranych krajów Europy Środkowo-Wschodniej. *Journal of Modern Science*, 29(2), pp. 153–174.
- Vaitkevicius S. et al. (2015). Typology of Human Capital Development in EU countries. *Procedia Economics and Finance*, No. 23, pp. 1641–1648.

World Data Atlas: World and regional statistics, national data, maps, rankings.
Retrieved (27.06.2018) from: https://knoema.com/atlas?origin=knoema.de&_ga=2.131151055.1353480908.1535146338-689717706.1535146338.

Received: 22.05.2018

Accepted: 21.08.2018

Alcide De Gasperi University
of Euroregional Economy in Józefów

ISSN 2451-0998
e-ISSN 2543-7461